

Галина Лозко

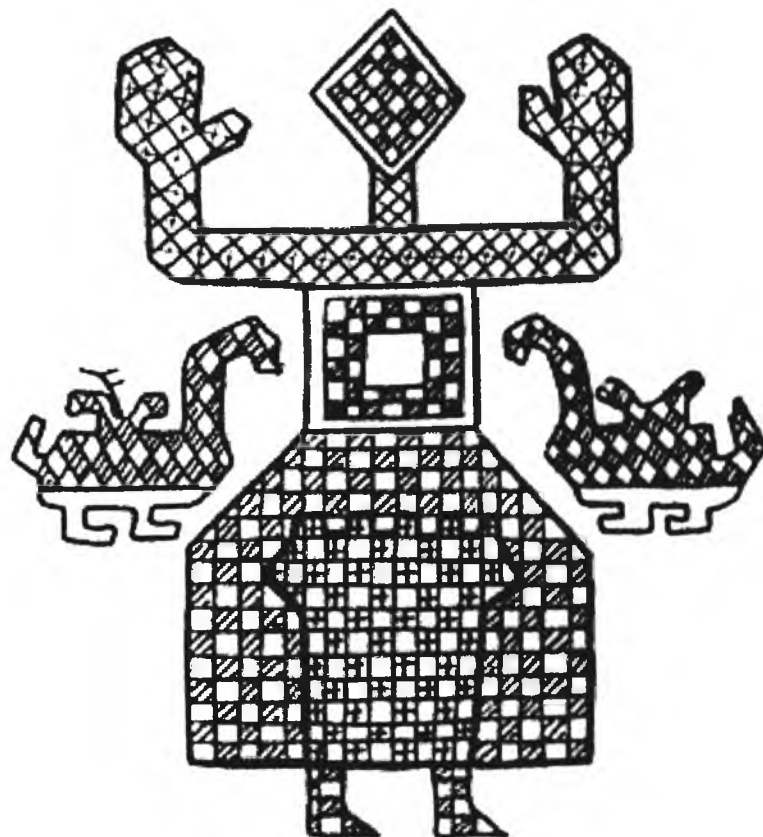
Українське Лародознавство

Дні

Галина ЛОЗКО

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО

Видання четверте, доповнене

Харків
2010

ББК 63.5 (4УКР)
Л72

*Рекомендовано Вченою Радою Київського міського педагогічного
університету ім. Б. Д. Грінченка як навчальний посібник для
студентів педагогічних закладів освіти*
Протокол № 5 від 29 травня 2008

Рецензенти:

*доктор філософських наук, професор В. І. Лубський
доктор філософських наук, професор Т. Г. Горбаченко
кандидат педагогічних наук, доцент В. О. Науменко*

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Лозко Г. С.
Л72 Українське народознавство. — 4-те видання, доповнене. — Харків:
Видавництво «Див», 2010. — 472 с.: іл.
ISBN 978-966-8504-31-0

Це четверте, оновлене і доповнене видання книжки відомого етнолога, кандидата філософських наук Галини Лозко «Українське народознавство», що вперше побачила світ у 1995 р. і стала популярною серед учителів, учнів та студентів України.

Автор не тільки значно розширила коло народознавчих проблем, але і доповнила книгу новими фактичними даними (зокрема розділи про походження українського народу, міфологію, пантеон слов'янських Богів, державну символіку, додано відомості про цілющі рослини і священних тварин тощо). Відтворено давній календар наших Пращурів «Коло Свароже», зроблено докладний аналіз Велесової Книги, яка нині вивчається у курсі шкільної програми з літератури. Видання доповнене ілюстративним матеріалом, а також великим списком наукових джерел.

Книга буде цікавою для всіх, хто любить і шанує рідну минувшину та дбає про майбутнє збереження нашого етносу.

ББК 63.5 (4УКР)

ISBN 978-966-8504-31-0

© Лозко Г. С., 2009

⁵⁷ Див. також згадки про синагоги, в яких проповідував Ісус: Матвія, 13:54; Марка, 1:21; 1:39; Івана, 6:59.

⁵⁸ Шаян В. Біблія як ідеологія. — Лондон, 1970. — С. 2—3; або: Сварог. — 2004. — № 15—16. — С. 58—66.

⁵⁹ Біблія. Марка, 12:28—29.

⁶⁰ Біблія. 5М, 7:16.

⁶¹ Біблія. 5М, 7:5—6.

⁶² Біблія. 5М, 11:24.

⁶³ Шаян В. Біблія як ідеологія. — С. 1—2; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. 128, 142.

⁶⁴ Головащенко С. Біблієзнавство. — К., 2001.

⁶⁵ Проповідник Світояр. Біблійний геноцид, або «Не вбивай» по-християнськи. — К., 2004.

⁶⁶ Літопис Руський. — С. 105.

⁶⁷ Соловьев В. Собр. соч.: В 29-ти т. — Т. 7. — С. 288.

⁶⁸ Біблія. 2М, 12:1—14.

5. Українські символи та священні знаки

*Хто відкидає містику і символіку, тому ми скажемо,
що він не повинен уживати ніяких символів, бо вони для нього
не мають ніякого значення. Однак факт, що неграмотний
або відкидає, або не сприймає значення азбуки, зовсім не означає,
що азбука не має ніякого значення.*

Володимир Шаян

НАЙДАВНІШІ ЗНАКИ-СИМВОЛИ В УКРАЇНІ

Щоб відновити філософський зміст української етнічної культури, слід вивчити всі відомі космогонічні знаки, які існували на нашій землі впродовж тисячоліть.

Палеолітичне й неолітичне населення залишило на території України найдавніші твори мистецтва, на яких уже існували знаки-символи. Біля с. Мізин на Чернігівщині знайдено перші у світі *сварги* (свастики) і *безкінечники* (меандри). До цього ж часу належать перші скульптури Богині-Матері, які були відомі у всій Європі. Неолітична культура (приблизно 8—5 тисяч років тому) сформувала міфологему умираючого і воскресаючого Бога-Сонця. Поховання зерна в землю (засів) і його воскресіння (проростання) навесні дали початок уявленню про безкінечне повернення, перевтілення, вічність життя. Всі ці знання були відображені в символіці.

Серед найдавніших європейських культур найбагатшою і найвиразнішою по праву визнана Трипільська археологічна культура. Нині наука все впевненіше знаходить серед трипільців наших Предків. Отже, нам сьогодні важливо зробити наукову реконструкцію знаків-символів, понять, якими давні трипільці позначали життя і своє розуміння Всесвіту.

Немає сумніву в тому, що Трипільська цивілізація розвинула символіку, успадковану нею від племен ранньопалеолітичного періоду, адже ніякий знак не виникає на порожньому місці. Найархаїчнішими знаками були сонячні та місячні символи (солярні та лунарні), які мали тісний зв'язок із календарем.

Знаки сонця — це коло, колесо з шістьма спицями, концентричні кола, круг з хрестом усередині. Знаки місяця — дуги, повернуті в різні боки, що символізують фази місяця, півмісяці, які позначають Молодика і Старого місяця, а також півмісяці, повернуті «рогами» догори (нині в народі

означає добру погоду). Цікавими є трипільська чара, на якій зображено 12 місяців, і тарілка з чотирма місяцями, вписаними між променями рівнобічного хреста, що підтверджує саме календарність цих зображень.

Такими ж давніми є зображення рослинних символів: деревце з піднятими гілками, ялинка, колос; малюнки у вигляді квітки (коло з шістьма чи вісьма пелюстками навкруги); світове дерево.

Символ дерева — один із найстійкіших в українському знаковому космосі, який дійшов до наших днів. Вічнозелене Дерево Життя складається із трьох сфер: стовбур, верхів'я і коріння. Стовбур, як уже зазначалося вище, означає земне життя людей (Ява), крона дерева (гілки й листя) — духовний світ Богів (Права), коріння — підземний, потойбічний світ (Нава). Але у трипільських деревах-ялинках ці три сфери не виражені, до того ж дерева зображаються групами, що свідчить про символіку рослинності взагалі.

Три яруси світу зображені на трипільських глеках способом поділу сферичної композиції посудини (наприклад, кулястої макітри або глечика) на нижній, середній і верхній світи. Їхні вже пізніші арійські назви збереглися на індійському ґрунті в Рігведі: *свах* — верхнє небо із запасами води; *бгувах* — повітряний простір із сонцем, місяцем, зірками; *бгух* — земля, ґрунт.

Найбільше зображень дійшло до нас на ритуальному посуді, скульптурках Богинь родючості (Рожаниць) тощо. Такий посуд символізував прохання дощу — це підтверджується малюнками жіночих постатей, які підносять чару до неба (пор. укр. «*чарувати*» — замовляти над чарою води, ворожити чи робити так звану «живу воду»).

Магія родючості полів була тісно пов'язана з магією плодючості людей і тварин. Мабуть, тому у складі глини, з якої ліпилися фігурки Рожаниць, було замішане зерно пшениці або пшеничне борошно. Символом засіяного поля вважають квадрат або ромб, розділений хрестом на чотири частини, в кожній з яких зображена крапка, що символізує зерно. Такі ж зображення іноді малювалися на животі жіночої статуетки, що означало вагітність.

Як вважає Борис Рибаків, «трипільські статуетки юних матерів були, вірогідно, одними з ранніх попередниць християнської Богородиці»¹.

Цікавий обряд, за допомогою якого можна пояснити символіку «трипільського квадрата», існував у Білорусі: перед будівництвом хати малювали квадрат, ділили його на чотири рівні частини навхрест. Батько йшов на чотири поля, які оточували це місце з чотирьох боків, із кожного поля брав камінь, клав його на голову й ніс так, щоб покласти на кожну чверть квадрата. Отже, на місці майбутньої хати утворювалась фігура, яка точно відтворює малюнок «трипільського квадрата».

Можливо, підтвердженням того, що квадрат був символом поля, є також сам спосіб оранки та боронування. Поле орали у двох напрямках «туди і назад», а боронували впоперек оранці, тобто навхрест.

Одним із найпоширеніших знаків на трипільській кераміці (на посуді, статуетках Рожаниць) є орнаментальний мотив змії, яка обвиває груди Богині-Матері. Такі малюнки прийнято називати «трипільськими спіралями», «хвилями», або «меандром».

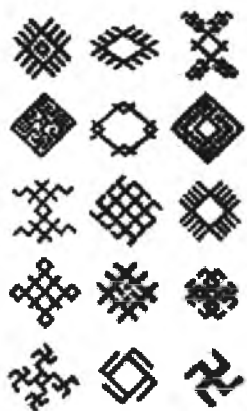
Культове значення вужа відоме у багатьох народів, адже він був носієм добра, миру й злагоди, охоронцем усього найціннішого — сім'ї, дому. На скульптурах Рожаниць він — оберіг живота, що виношує плід. Вуж також пов'язаний із культом води, вологи, дощу, а отже, родючості землі.

Слов'яни мали два «змійних» свята: 25 березня — поява змії і 14 вересня — їх відхід під землю. Вважалося, що, з'явившись навесні, змії допомагають хліборобам, беруть участь у сільськогосподарських роботах. Цікаве повір'я записане Миколою Маркевичем. У ньому йдеться про те, що змія, яка протягом літа когось укусила, буде покарана, її не пустять «у вирій», і вона буде змушена мерзнути на морозі. Збереглися українські народні казки міфологічного характеру про вужа чи змію.

Другим значенням «трипільської спіралі» можна вважати вічність життя, безперервний біг сонця (спіраль, зображена навколо посудини, не має ні початку, ні кінця). Ідея «руху сонця по небу» виразно простежується у тих спіралях, де на закрутах зображені сонячні знаки — кола з косими хрестами посередині. До того ж, напрямок такої спіралі знизу вгору і зліва направо такий, як і видимий із Землі напрямок «за ходом» Сонця (посолонь).

Заслугує на увагу і дослідження знаку хреста, який у сучасному християнстві цілком переосмислений, тому не можна ототожнювати давні рівнобічні хрести та свастики з християнськими хрестами, що мають витягнутий нижній кінець. Первісно хрест (криж) був знаком життя: вертикаль — чоловіче, батьківське начало, горизонталь — жіноче, материнське; їхнє поєднання утворює третю силу — синівську (власне сам хрест). Хрестом також позначалося сонце, небесний вогонь, світло, жертovníк. Цей знак відомий з давніх-давен у багатьох народів світу (в Європі, Індії, Єгипті). Різновидом звичайного хреста є так званий арійський (орійський) хрест, або *свастика*.

Подібним знаком користувалися уже в ХХ ст. у Німеччині. Тому після 1945 р. на використання та дослідження арійського хреста наклали табу як на фашистську символіку. Такі заборони не мають ніяких наукових підстав, оскільки ці знаки були відомі вже у Трипільській культурі, про що свідчать археологічні знахідки. В Українському історичному музеї експонується одна з таких пам'яток — глиняний горщик із накресленою свастикою, розкопаний біля с. Пустовоїтівки (Сумська обл.), в Музеї

Давні свастичні знаки

коштовностей України — скіфські горщики зі свастиками. Таких знахідок значно більше, але вони не афішуються досі із вказаних причин. Мозаїчні свастики на стінах Софійського собору в Києві були викладені ще в XI ст.

Є різні припущення щодо значення цього символу. Найголовніше його значення — це небесний вогонь. Цей знак досить поширений у традиційних слов'янських, і зокрема в українських, вишивках. Свастика (сварга) була відома ще в троянців: за часів Троянської війни вона як священний знак прикрашала зброю: мечі, булави тощо. Різні види свастик (як із ламаними лініями, так і з заокругленими кінцями, що переходять у спіральні

завитки) і досі пишуть на українських писанках як магічні символи найвищого неба та сонця. Свастика є знаком Сварога, так само, як стріла — знаком Перуна.

Ці сонячні знаки малювали здавна на хатах, перед дверима, на сволиці, вважаючи їх оберегами проти злих сил. Ось як передав це в своїй «Молитві» український поет Богдан-Ігор Антонич:

Накреслю взір його неземний,
Святий, арійський знак таємний,
Накреслю свастику на хаті*
І буду спати вже спокійний.

РОДОВІ ЗНАКИ ТА СИМВОЛИ, ЕМБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

Розвиток мистецтва в I тисячолітті до н. ч. досяг настільки високого рівня, що звичайні ужиткові речі вже прикрашалися цілком реалістичними сценами із життя людей, особливо пластичними зображеннями тварин. Знаки-символи використовувалися паралельно із реалістичним малюнком. Це переважно киммерійські, скіфські, сарматські вироби. Характерно, що найстійкішим орнаментальним елементом залишалася «трипільська спіраль», яка набувала чіткішої геометризованої форми ламаної лінії, відомої вже як «меандр» і помилково досить довго припису-

валася грекам, хоча найперші меандрові узорі з ламаних ліній, як згадувалось, знайдені серед археологічних пам'яток Мізинської палеолітичної стоянки на Чернігівщині (кістяні браслети, пташки зі свастиками). У кінці I тис. до н. ч. та на початку I тис. н. ч. широкого поширення набували сарматські «тамги» — спочатку тотемні знаки, згодом сімейні й родові. Такими тамгами позначали зброю, худобу, гончарні вироби.

Кожен рід в Україні здавна мав особливий знак, що свідчив про його походження від Прапредків: це були тварини, рослини, птахи (знаки духів-опікунів дому), небесні світила (місяць, сонце, зорі) чи зброя. Про це читаємо і в давньоукраїнському вірші:

Обикоша здавна люди імениті
Различня печаті в родах своїх мали.
Хто звірем, хто птенцем дом свой печатлієт,
Хто мечем, хто стрілою, хто сонцем світлієт.

Із XIII ст. у європейських країнах поширюється феодальне міське право, яке надавало можливість мешканцям створювати свої органи самоврядування. Вперше таке право було запроваджено в Магдебурзі (Німеччина), тому отримало назву Магдебурзького права.

У XV–XVIII ст. більшість міст України мала Магдебурзьке право, яке передбачало наявність у містах своїх гербів. Отже, герб — знак суверенітету і автономії. Свої герби мали всі землі України: Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Сіверщина, Волинь, Поділля, Запоріжжя, Таврія, Олешчина, Херсонщина, Крим, Слобожанщина, Холмищина, Полісся, Донеччина, Кубань, Закарпаття, Буковина, Белзщина (Сokalський р-н Львівської обл.), Перемишльщина, Галичина, Львівщина.

Звичайно, впродовж кількох століть, коли Україна була розділена між різними державами, її символіка дуже часто відображала елементи знаків панівної держави. Так, за Литовського князівства в Україні домінували литовські герби «Колюмна», «стовпи Гедиміновичів» або «Погоня». За панування Московської держави переважала імперська символіка. В українській гербовій традиції домінували такі зображення, як: орел, кінь, ведмідь, лев, бик, якір, сонце, рівнобічний хрест, фортеця, тризуб тощо. Кольори в українській геральдиці мали такі значення: синій, блакитний — ідеальність, духовність; срібний — шляхетність; жовтий, золотий — велич, царственність, багатство; червоний, малиновий — знатність, могутність; зелений, чорний — земля, природа, мудрість.

Цікаво, що деякі зображення на гербах сягають глибокої давнини. Так, наприклад, гербом держави Урарту в VI–IX ст. до н. ч. був лев на тлі трибаштової фортеці. Такою ж була емблема Вавилону. Цей мо-

* За публікацією: «Світання». — 1968. — № 2.

тив зберігся у гербах Литовської держави («Колумна»), а також Львова (XIV—XVIII ст.). Окремо ж зображення лева та фортеці є на багатьох інших гербах та печатках.

Розгляд усіх гербів, звичайно, потребує окремої праці. Нині в Україні такі праці вже починають з'являтися². Гербівництво, як відомо, відображає рівень сучасної йому ідеології та культури. Тому в наших гербах другого, вже християнського тисячоліття, переважають іноетнічні символи чужої релігії, яку нині вважають інтернаціональною (хоча вона має виразне етнічне забарвлення, як і коріння тієї релігії, яку сповідує вже третина всього людства). Кожен може пересвідчитися в цьому, розглядаючи герби українських міст, серед яких досить часто бачимо християнський (дисгармонійний) хрест із навмисне витягнутим нижнім кінцем (символ заземлення, «каналізації»), який походить від знаряддя катування, страсти, шибениці, а також різноманітні «пентаграми» (п'ятикутні зірки) та «могендовиди» (шестикутні зірки), «жезли Кадуцея» та іншу масонську символіку³. Людям, які хоч трохи знайомі з етнонаціональною символікою українців, прикро спостерігати ці глобальні тенденції у нашому гербовництві. Ці символи не об'єднують, а роз'єднують наше суспільство і нашу державу, тим більше, що на духовному містичному рівні вони спричинюють негативні явища в етнокультурі й життєдіяльності етносу.

Оскільки Київ є столицею нашої держави, спробуємо розібратися, хто зображений на гербі, який нав'язала Києву група депутатів міськради. Зазначимо, що архістратиг Михаїл був затверджений голосуванням із перевагою лише в один голос (!). Серед інших пропозицій був давній герб — Куша, а також сучасна інтерпретація Березини, але вони були зігноровані на догоду християнській половині депутатів. Найголовнішим аргументом прихильників архістратига був один неперевірений постулат — нібито він, архістратиг, в Україні має тисячолітню історію, бо відомі його зображення з XI ст. Такі твердження не мають ніяких наукових підстав, але, на жаль, вони поширюються і в фундаментальних працях про наше гербовництво, зокрема релігійний символ приймається за державний або міський⁴. Але церковні християнські зображення — це ще не герби!

Хто ж такий архістратиг Михаїл і яка його символіка? Михаїл — персонаж біблійної міфології. Вперше з ним зустрічаємося у книзі пророка Даниїла, в посланні апостола Іуди і, нарешті, — в Апокаліпсисі. Михаїл, за Біблією, «великий князь, що стоїть за синів народу свого»⁵. Ім'я *Михаїл* (єврейське *Mikha'el*) існувало в семітських народів з давніх-давен. У перекладі зі староеврейської, як відверто пише український мовознавець Василь Ірклієвський, воно означає «богу рівний; захисник жидів перед Ягвою; християнське — богу ніхто не дорівнює, крім Ми-

хайла»⁶. Слід зазначити, що вже перші перекладачі Біблії приховували справжнє ім'я єврейського бога Яхве (Ягве), замінюючи його загальною назвою вищої сили — Бог, або Господь, що по-гебрейськи звучало *елог*. Тому ім'я Михаїл (Мікхаел) вже й відображає цю тенденцію. Сучасних мовознавців зовсім не цікавить дійсне значення його імені, вони лише констатують: Михаїло — «хто, як бог»⁷. Однак ще в XVII ст. це ім'я пояснювали дещо докладніше, наприклад, Памво Беринда в 1627 писав, що Михаїл означає: «*кто ж як бог або покора, або убоztво боже...*, або *ударяющий бог*»⁸.

Біблійні ангели, як відомо, покровительствують не тільки окремим людям, але й цілим народам⁹. Цілком зрозуміло, чому євреї так шанували покровителя і захисника «народу свого»: за єврейською міфологією, архангел Михаїл вступає у боротьбу з князем Персії, рятує Авраама і трьох отроків із вогненної печі, виводить Лота із приреченого Содому, рятує від смерті Ісаака, підставивши на його місце ягня; він також є провідником ізраїльтян у пустелі під час їхнього виходу з Єгипту, він же був учителем Мойсея, якому на горі Синай передав скрижалі Закону Бога Ізраїлю «своєму народові». Образ цього персонажа єврейського епосу впродовж тисячоліть був оберегом євреїв у всіх країнах світу, де вони були розсіяні. На початку II тис. н. ч. разом з християнством він поширився і у слов'янських землях, звісно, не без сприяння «народу свого», бо євреї прекрасно знають, що саме вони «дали світу три монотеїстичні релігії»¹⁰. Тому завжди і всюди вони знають про те, що архістратиг Михаїл — їхній захисник. Але ні в якій міфології світу не сказано про те, що Михаїл захищав українців.

Дмитро Лихачов зазначає, що першими у Київській Русі почали зображувати архістратига Михаїла на своїх печатках ті князі, які в хрищенні приймали його ім'я. Вперше зображення Михаїла вжив князь Мстислав на своїй особистій печатці в 1130 р. Цей знак став династичним гербом Мономаховичів, але не гербом Києва.

Державні герби в Західній Європі з'явилися в XI ст., а з XII—XIII ст. почали поширюватися родові, рицарські і шляхетські герби, поступово впроваджуючись і в Україну¹¹. До перших спроб створення державного герба Київської Русі належить орел Ярослава Мудрого. Сергій Висоцький висловив припущення, що зображення орла на шиферній плиті Софійського собору в Києві є гербовим, бо на це вказують також аналогічні зображення на одязі Ярослава Мудрого і його нащадків. Орел у геральдиці — символ влади, державності¹².

Поява перших гербів міст і земель України за часом збігається із запровадженням у європейських країнах Магдебурзького права (XII—XV ст.). Писемна згадка про давній герб міста Києва, лук-самостріл, датується 1595 роком. Це зображення руки, що тримає самостріл, названо *Кушею*

(тип лука з пристроєм для натягування тятиви). В описі цього герба зазначалося, що він у Києві був «іздавна». Цілком можливо, адже про це свідчить і сама архаїчність типу цієї зброї. Відомо, що козаки вже користувалися вогнепальною зброєю — мушкетами, які й зображували на своїх печатках та прапорах. Церковні єпархії, на відміну від державних установ, мали свої емблеми із ликами «святих». Так, Київська архієпископія мала герб зі «святою» Софією та її міфічними дочками Вірою, Надією, Любов'ю, імена яких в оригіналі є неблагозвучними для українського люду, тому їх переклали слов'янськими відповідниками (їхні латинські імена: Фіда, Спеса, Харіта; грецькі: Піістіс, Елпіс, Агапія)¹³.

Герб із Кушею-самострілом існував ще в XVI—XVIII ст. Про це свідчать: відома печатка 1638 року, знамена із зображеннями лука і стріли, які захопив польський гетьман Радзивілл у 1651 році, інші численні печатки Київського магістрату, які існували до 1775 року (зауважимо, що це рік знищення Катериною II Запорозької Січі). Зображення зброї в геральдиці має давнє героїчне значення — воно символізує боєздатність, хоробрість і патріотизм мешканців міста. Звичайно, цей герб як і інша давня язичницька символіка (сонце, місяць, восьмипроменеві зірки) були не до вподоби християнським ієрархам, тому вони вели нещадну боротьбу з давніми символами. Наприклад, єпископ Верещинський називав герб Києва, Кушу, «колишнім варварським луком», а символи сонця і місяця — «поганськими». Звичайно, така термінологія була типовою для фанатичних християн, але чи личить вона пастирям? Однак ціле тисячоліття вони винищували все, що відображало язичницький період нашої культури. Не позбулися вони такої методики й нині.

За часів Української козацької держави значного поширення набуло зображення козака з мушкетом, яке використовували як на печатках, так і на прапорах та гербах. Це історичні факти, які свідчать, що архістратиг не був на гербі Києва тисячу років¹⁴.

Але ідея християнізації державних символів не залишала заангажованих християнством правителів. У Петербурзі була створена так звана Герольдмейстерська контора, яка виробляла проекти гербів для підкорених Російською імперією земель. Так, у 1722 р. один із керівників цієї комісії, іноземець Франческо Санті, зробив проект герба для Києва — срібного ангела з мечем і щитом на блакитному тлі, а в 1856 р. його переробив інший іноземець-герольдмейстер Б. Кене, додавши до щита з архістратигом імператорську корону, а до дубового листа «андріївську» стрічку. Надалі цей герб зазнавав незначних змін, що стосувалися стрічок та інших деталей.

Вивчаючи наше гербовництво, слід завжди пам'ятати, що нав'язання українцям чужої символіки збіглося у часі з посиленням імперського па-

нування Росії в Україні: у 1764 р. було ліквідовано Гетьманщи 1775 р. — зруйновано Запорозьку Січ, а 1781 року Катерина II скасу Магдебурзьке право в Києві й після введення «Учреждения о губерниях» з 1782 року надала Києву імперський герб із зображенням архістратига Михайла. І хоча вже у 1798 році Магдебурзьке право було повернуто Києву, та на Київській ратуші (будівлі магістрату) ще довго красувалися дві мідні статуї чужих опікунів: юдейсько-християнського ангела Михайла і грецької язичницької Богині Феміди (другої жінки Зевса). Так чужа символіка і чужі обереги взяли гору над нашими національними традиціями і поступово входили у побут збайдужілих українців.

Герб із Кушею-самострілом має значно довшу історичну традицію, підтверджену в писемних джерелах. Він відомий документально і безперервно протягом трьох сотень років, але цілком імовірно, що як герб існував значно довше. Михайло Грушевський рекомендував включити це зображення до державного герба Української Народної Республіки. Кушу використовували у своїх родових гербах чимало представників козацько-шляхетських родин. Серед них — шляхтичі Кушинські. Останні з відомих нащадків цього роду були замордовані чекістами в 1930-х роках. Герби із зображенням лука і стріл були улюбленим геральдичним символом українців. Так, у календарі видавництва «Такі Справи» подано з десятків гербів із цими мотивами, в тому числі герби Києва, Запоріжжя, Білої Церкви, Корсунь-Шевченківського, Груня, Медведівки та ін.¹⁵ Але книга В. Панченка «Гербовник міст України» тенденційно замовчує ці факти: тут не подано жодного герба з луком, — не може бути, щоб автор про них не знав. Він пише про герб з архістратигом, нібито він «був однією з найдавніших міських відзнак України, яка зберігала свої головні риси протягом *багатьох століть*» (курсив мій. — Г.Л.)¹⁶. Історичні ж факти свідчать, що він був офіційним гербом Києва лише з 1782 до 1917 року! Навіть при найточніших підрахунках, Михайл панував на гербі Києва всього 135 років і був скасований радянською владою як вузькорелігійний, а не загальногромадянський. Отже, ні про яку тисячолітню історію цього герба не може бути й мови.

Зображення Михайла не може претендувати на роль герба Києва ще й тому, що він не був пріоритетом одного Києва. Його зображали на прапорах та гербах Гадяча, Кролевця, Тернополя, Звенигородки, Василькова, Канева, Тараші, Черкас, Чигирини, Сянока та інших міст України. Найбільшого поширення зображення архістратига набуло саме в часи колоніального режиму Російської імперії в Україні.

Нині, коли Україна є незалежною державою, недоречно порушувати закони геральдики, зокрема не слід ігнорувати важливий принцип *родової*

та *видової* символіки. Родові символи мають відображати суттєві ознаки роду, племені, народу, нації, а видові — лише ідеї певної соціальної групи, партії, релігійної громади тощо. Цього разу архістратиг Михаїл символізує інтереси двох громад — християнської та юдейської, але ніяк не всіх киян із їхніми різноманітними політичними, релігійними та національними уподобаннями. Під цим кутом зору, герб з вузькоконфесійною символікою є порушенням Конституції України, адже християнство не є державною релігією (стаття 35). Київський герб, як ніякий інший, повинен мати загальнонародний характер і бути об'єднуючим фактором, що згуртовує мешканців столиці навколо ідеї відродження Української держави. Про зображення архістратига на гербі Києва М. Грушевський писав: «В казённо-му гербі Києва...ніякої української традиції не звісно». Архістратиг Михаїл і досі на нашій землі захищає «свій народ», а не український. А Володимир Шаян застерігав: «Визнання чужого морально-ідеального авторитету є запереченням моральної суверенності нації»¹⁷.

КОЗАЦЬКІ ПРАПОРИ

Значний вплив на українське прапорництво мало Запорозьке козацтво. Проте єдиного прапора для всієї України ще не існувало. Корогви були різнобарвні із зображенням зірок, хрестів, сонць, місяців, гетьманських або місцевих гербів. У Київських прапорах, які збереглися в описах з часів Визвольної війни Богдана Хмельницького, використовувалися такі кольори: червоний і малиновий — 8 разів, білий — 7, блакитний — 6, жовтий — 5, чорний — 4, зелений — 1 раз. Всього збереглося 14 описів прапорів. Ось один із описів очевидця штурму м. Гомеля у 1651 р.: «Наступ почався 4 червня в неділю. О восьмій годині рано, при зміні варті, побачили спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою, потім показалася друга червона корогва, а коло неї три білі і дві чорні, і дві жовтооблочисті (тобто жовто-блакитні), і під ними 8 тисяч козаків кінних і піших вибраного війська».

В інших описах знаходимо відомості про придбання полотна для прапорів. Так, у 1717 р. полтавський полковник Іван Черняк писав гетьману: «На сотенні корогви куплено блакитного лудану, а жовтий лудан дано на пряжі». У 1758 р. лубенський полковник Іван Кулябка писав у листі: «прапор кріпосної сотні Лубенського полку з одного боку має бути національним, а з другого — згідно бажанню полкової канцелярії: на світло-голубій голі з правої сторони на золотій землі на знаменах козак розписан будет»¹⁸.

Існували полкові, сотенні, курінні та інші корогви, а також малі знамена й значки. На козацьких прапорах згодом почали зображати християнських «святих» або хрести, а на морських знаменах — кораблі, козацькі чайки тощо.

У XVIII ст. жовта й блакитна барви домінували і в побуті. Як свідчили сучасники, навіть одяг козаків цього часу мав національні кольори: гайдамаки Гонти були вдягнуті у жовті жупани і сині шаровари під час повстання 1768 р.

Поєднання блакитного з жовтим було також характерним для родових гербів Апостолів, Богунів, Нечаїв, Дворецьких, Долинських, Безбородьків, Дорошенків, Брюховецьких, Розумовських та ін.

Корогва, зроблена коштом останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського 1774 р., мала золоті герби на блакитному тлі.

Синьо-жовті прапори використовувалися в Україні і в XIX ст. У часи революції в Австрійській імперії (1848) українці підняли національний прапор на Львівській ратуші. Австрійська влада дозволила українцям створити Національну гвардію для підтримання порядку і використовувати синьо-жовті прапори. Відродження національних барв у Галичині було поштовхом до відродження їх на всій території України.

УКРАЇНСЬКІ ПРАПОРИ В XX ст.

У 1911—1913 рр. на сторінках багатьох українських часописів зав'язалася наукова дискусія про українську національну символіку. А з 1917 р. на масових мітингах і демонстраціях всюди майоріли жовто-блакитні знамена. Навіть у Петрограді маніфестація українців з приводу панакхиди по Т. Шевченкові проходила з національними прапорами і запорозькими бунчуками. На прапорах були написи: «Хай живе вільна Україна!», а на грудях учасників маніфестації були прикріплені жовто-блакитні стрічки.

Шевченківські дні проводилися під жовто-блакитними прапорами також у Відні, Празі, Кракові, Царському Селі, Омську, Томську і навіть у Москві.

У березні 1918 р. Центральна Рада затвердила жовто-блакитний прапор як символ Української Народної Республіки (УНР). Ініціатором цього був М. Грушевський, який як історик добре знав традиції українців і їхні символи.

Перший прапор УНР був жовто-блакитним. Слід зазначити, що, за законами прапорництва, першим називають колір, який є верхнім. Гетьман П. Скоропадський (1918) перемінив на блакитно-жовтий і таким він залишається й нині. У листопаді 1918 р. такий же прапор став символом Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). На Карпатській Україні він був затверджений у 1930 р. Але на Галичині в 1920—1939 рр. використовувалися як блакитно-жовтий, так і жовто-блакитний прапори.

У 1917–1918 рр. блакитно-жовті знамена майоріли і над кораблями Чорноморського флоту, штабом флоту, військовими та цивільними установами, гімназіями, підприємствами.

Прапор Кримської республіки був блакитний з жовтою тамгою (емблемою у вигляді перевернутого тризуба).

Слід також звернути увагу на те, що ОУН (Організація Українських Націоналістів), створена 1929 р. у Відні, а також УПА (Українська Повстанська Армія), що діяла в роки II Світової війни, використовували червоно-чорні прапори, які символізували збройну боротьбу за незалежність України.

Звідки ж узялися такі різнобарвні прапори всіх республік Союзу? При створенні ООН Радянський Союз запропонував прийняти в члени ООН всі союзні республіки, але в цьому було відмовлено на тій підставі, що республіки фактично не є суверенними і навіть не мають своєї символіки. Тоді терміново, за вказівкою Сталіна, були створені відомі прапори та герби союзників республік без врахування їхніх національних традицій. Україні дістався червоний з синьою смугою внизу. Як бачимо, традиція нав'язування імперських символів досить живуча.

За 70 років більшовицької влади в Україні зі свідомості народу майже повністю було витравлено пам'ять про національний прапор і герб. Лише нова хвиля відродження нації повернула народові одвічні святині.

У Києві блакитно-жовтий прапор був урочисто піднятий біля будинку Міськради у липні 1990 р.

Після серпневих подій 1991 р. національний прапор піднято над Верховною Радою України. Нині блакитно-жовті прапори майорять по всій Україні, народ пробуджується після довгого сну комуністичної облуди. Прапор уже «працює» на український національний космос.

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ БЛАКИТНО-ЖОВТИХ БАРВ

«Для нашої залитої світлом країни жовтий і синій кольори є і були найбільш підхожі. Се чудесно зрозумів наш простий народ, вимальовуючи свої хати спереду в синє, а ззаду в жовте... Сі кольори давала народові любов до природи, яку він бачив саме у жовтій і лазуровій окрасці, позлотистий степ, синє небо, синє море і ріки з жовтими очеретами і рудими скелями, сині гори»¹⁹.

Український народ здавна пояснював значення цих кольорів як блакить небес і стигле золото ланів, а їх поєднання знаходимо в одязі, кераміці, побутових речах.

Що ж до прапорів, то їхні кольори були різноманітними, навіть кожен князь мав свій, відмінний від інших прапор. Найдавніші прапори мали трикутні й клиноподібні форми.

Корогви Галицько-Волинської землі чи не раніше від інших земель України мали блакитно-жовті кольори. У 1410 р. у Грюнвальдській битві українці виступали під прапором, що на блакитному тлі мав зображення жовтого лева, який спирається на жовту скелю. Київський магістрат мав «Золоту корогву». Найбільшого розквіту прапорництво з використанням національних барв досягло за часів козацтва.

Та розглянемо докладніше значення національних кольорів. Вище йшлося про родові та видові символи.

Під цим кутом зору, національним (родовим) прапором може вважатися синьо-жовтий, а партійним (видовим) — зелений і червоний. Крім того, одноколірні прапори — це міжнародні символи, як, наприклад, білий (перемир'я), чорний (знак біди, епідемії, смерті), зелений (екологічний) тощо. Національні ж прапори мають бути поєднанням двох або кількох кольорів, які відображають органічну гармонію народу з його землею, природою, світоглядом. Такі прапори відображають образно-символічну систему мислення народу. Соціальні, групові ідеали — тимчасові, а національні дають людині безсмертя у своєму народові.

Якщо в давньоукраїнських літописах є мініатюри, де зображені князівські дружинники з червоними прапорами, це ще не означає, що національним прапором українців є червоний. Навпаки, це підтвердження того, що червоний вживався як військовий. Згадаймо, як козаки ховали своїх убитих товаришів, — накривали червоною китаюкою.

Блакитно-жовті та жовто-блакитні барви у всьому світі символізують дві першооснови буття: дух і матерія, добро і зло, позитивне і негативне, вогонь і вода, чоловік і жінка, батько і мати.

Синя та жовта фарби при змішуванні дають зелений колір, що є символом Древа Життя. Філософський зміст цієї ідеї той же, що і в рівнобічного хреста (крижа) та тризуба — поєднання двох протилежностей, першооснов буття, які при взаємодії породжують третю синівську енергію, тобто нове життя²⁰.

Володимир Шаян присвятив українській символіці окрему працю, в якій він доводить існування двох рівнів символічних значень: *екзотеричну* (спрямовану назовні — відкрити для загалу) та *езотеричну* (спрямовану всередину — закрити, утаємничену). Ця філософська праця спроможна вирішити відому суперечку між різними течіями українських націоналістів щодо того, який колір нашого прапора має бути першим (верхнім), а який другим (нижнім). Роз-

глянемо докладніше його аргументацію: «Тут доходимо до межі екзотеричного і глибшого езотеричного значення Барви Синьої. Барва Синя відчувається у світі екзотеричному як барва спокою і лагоди, як барва жіноча. Тільки в найглибшому езотеричному аспекті знаходимо мужеський еквівалент цієї барви»²¹. Далі професор Шаян лише до певної межі відкриває таємниче значення синього кольору як електричну силу Перуна: «Синій Грім — це Таємна Потуга, що запліднює саму Мужеську силу Плідности. В цьому змислі це найбільше згущена Творча Сила Космосу... Ця препотужна Барва Блакитного Грому є першою барвою Прапору України». Жовтий колір є «Уосіблення Духа Прапредка і Духа Сонця, основника нашої раси».

Нашу українську расу він називає «Пшеничною Расою». Езотеричне значення жовтого кольору, на думку В. Шаяна, є «таїнством Філософського Каменя Переміни. У езотеричному сенсі ця переміна менш благородних металів на золото — це саме переміна, що dokonується в людській душі. Це процес її ублагороднення, тобто — переміни менше вартісного металу у золото Лицарської Непохитності... Золото є справді каменем пробним душі Лицаря...»

Далі В. Шаян доходить висновку, що: «Обі ці барви є нероздільні... Там, де немає гармонійного поєднання дії обох барв, там немає і розвитку нації. Обі ці барви разом у їх співдії означають Промінь Божественної Мудрости і Любові Проявленої в Житті»²².

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ТРИЗУБА (ТРИДЕНТА)

Знак тризуб (або тридент, трисуття) відомий у світі з незапам'ятних часів. Його знають у Європі, Азії, Індії. З тризубом зображувалися Божества: грецький Посейдон, етруський (а пізніше римський) Нептун, індійські Шіва та Вішну, скіфський Тагимасад, слов'янські Перун та Водяник.

На початку 1990-х років серед істориків точилися дискусії про правомірність використання тризуба як державного герба. Противники тризуба твердили, що це був знак династії Рюриковичів і ніякого відношення до всього українського народу він не має. Українці ж самі видобули цей герб із глибини тисячоліть, повернувши його із небуття, з непам'яті. Чи випадково це? Адже Володимир Шаян назвав тризуб «Великим Таїнством Української Душі»²³.

Найдавніші писемні згадки про золотий тризуб і блакитне вбрання царів Атлантиди знаходимо у праці Платона «Тімей», яка була написана в 360–355 рр. до н. ч. Легенда, описана Платоном, за словами ба-

гатьох істориків різних часів, має цілком історичні особливості: історичною її також називав і сам Платон, який позначав жанр кожного свого твору, чи то був міф, чи казка, чи історична праця.

Із часу загибелі Атлантиди минуло одинадцять з половиною тисяч років. Припускають, що не всі нащадки Посейдона загинули. Українські землі ніколи повністю не були затоплені морями і потопами, тому цілком імовірно, що давню символіку тризуба і жовто-блакитної барви наші Предки винесли з Атлантиди.

Про те, що тризуб є одним із найдавніших знаків нашої землі, можна судити з наскельних малюнків, гончарних виробів, монет, прикрас. Так, на Поділлі знайдені наскельні рельєфи з тризубом, які зроблені у IV–III тис. до н. ч., в Ольвії — тризуби першого тисячоліття до н. ч., на монетах Боспорського царства карбувалися тризуби з V ст. до н. ч. і були успадковані царськими скіфами, які вважали себе нащадками атлантів. Тризубом був увінчаний шолом Урартського царя в VII ст. до н. ч. Відомо також, що сармати використовували тамги-тризуби. Тамги збереглися і досі в кримських татар. Знак, подібний до тризуба, мають також литовці.

За Княжої доби тризуб почав набувати сучасної графічної форми, хоча існувало багато різних варіантів малюнка у різних князів.

На певний час, а саме: від монго-татарської навали до козацьких часів, тризуб зник із активного вжитку, витіснений християнськими хрестами, юдейськими шестикутними зірками та масонськими символами. Форми хрестів іноді біля підніжжя мали завитки з двох боків, які підіймалися вгору і разом з хрестом утворювали тризуб. Було багато зображень якорів, що нагадували тризуби і входили до складу родових гербів гетьманів війська Запорозького, зокрема Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та ін.

На деяких церквах збереглися ще хрести, що формою нагадують тризуби, тобто біля підніжжя мають фігуру, схожу на омегу (при цьому тризуб ніби зменшено в пропорції до хреста). Такий хрест має й Володимирський собор, поєднання хреста з тризубом є на маківці Золотих воріт у Києві. Хоча часто пояснюють ці завитки як місяць і пов'язують цей символ із «перемогою християнства над мусульманством».

Тепер зупинимось на символічному значенні тризуба, оскільки з цього приводу висловлюються різноманітні, часом далекі від істини, думки.

Найпростіші з них — це розшифрування тризуба як монограми «Володимир», «Василевс» або «воля»²⁴. Визнати ці твердження означало б відмовитися від давності цього символу.

Ми вже знаємо, що тризуб мав різні форми аж до найпростішої IV тис. до н. ч., яка аж ніяк не була монограмою. Вірогідно, такий тризуб, що на-

гадує спрощено дерево з трьома гілками догори, — один із найдавніших рунічних знаків (до речі, такі тризуби і двозуби були зображені на арійських печатках Могенджо-Даро в Індії). У слов'янській руніці цей знак мав свою від'ємну пару — перевернуту гілками донизу. Обидва знаки, як плюс і мінус, позначали Білобога і Чорнобога.

Отже, головна ідея тризуба — це число три, поєднання трьох основ буття, троїстість (тривимірність) життєвого простору. Це зв'язок трьох сфер, такий самий, як і в Дереві Життя: світів Прави, Яви і Нави. Але існує ще давніше, індоарійське філософське наповнення цього символу.

Основою світобудови є повна врівноваженість усіх енергій, тобто Абсолют. Порушення цієї рівноваги пробуджує два протилежні полюси: позитивний і негативний, чоловіче і жіноче, батьківське і материнське начало. Поєднання цих протилежних сил породжує третю, синівську силу. Отже, неприпустимо на «синові» ставити хрест, як це іноді роблять занадто «набожні» християни. Володимир Шаян дає таке значення трьох ідей Тризуба: «1. Батько — Бог. 2. Мати — Добро. 3. Син — Правда»²⁵.

Тризуб є вираженням найдавніших, найархаїчніших культів багатьох народів. Це насамперед культ Великої Праматері-Родоначалниці, культ Вогню (який є життєдайною силою), культ мудрого Змія (а в деяких народів — Дракона). Всі ці символи знаходимо в давній арійській міфології. Арії на своєму шляху з Подніпров'я до Індії залишили багатьом народам цей життєдайний знак — тризуб. В індійському штаті Джаму далеко в горах і нині існує Храм Великої Богині Матері. Цікаво, що розміщений він у надрах триглавої гори, яка зветься суто українським словом Трикута. Велетенська бронзова скульптура Богині з піднятим тризубом у правій руці завжди охороняється жерцями²⁶. Побожне ставлення індійців до тризуба свідчить про те, що цей знак аж ніяк не випадковий. Його давність не потребує доведень. Показово і те, що самі індійці усвідомлюють, що цей знак не місцевого походження, а принесений давніми аріями в Індію.

Тризуб є одним із найстародавніших українських оберегів. Про це писав Володимир Січинський: «народний звичай не зв'язує ці знаки з християнськими емблемами та християнською догматикою, тільки трактує як талісман, що зв'язаний зі старими міфологічними поняттями»²⁷. У глибинну ж таємницю Тризуба воістину проник український мислитель Володимир Шаян, який вважав, що саме з Тризубом українці досягнуть перемоги. Ця перемога має прийти через потрібну самопожертву: «Жертва — це не є самознищення, як нам підказує обмежена егоїстична думка; жертва — це радісна перемога над життям і смертю. І тому з по-

надсвітньою впевненістю перемоги носили знак Тризуба натхненні індійські вішуні, що перемогли смерть ще за життя. Потрійне Самовідречення і Жертва означає жертву Мислі, Почувань і фізичної Енергії (Життя і Тіла) у службі Перунові — Богові Космічної Творчості... Благословення хай буде нація, що вибрала своїм символом Тризуб — Символ Потрійної Жертви і Потрійної Влади... Тризуб є тією Космічною Силою, що нищить світи старі, і творить нові і кращі... Тризуб — це високий релігійний символ Великої Божественної Троїстості, Вічного Джерела Буття і Існування»²⁸. Ця натхненна праця В. Шаяна написана 2 серпня 1953 року в день його народження на чужині, де він змушений був жити, переховуючись від НКВС. Віра у повернення Тризуба ніколи не залишала цього великого українського теософа.

Більшість символів виникло ще на світанку історії людства. Символ — це ідея, яка відображає найглибинніші знання наших Пращурів. Саме стародавність цих знань і є найвищою цінністю для нащадків. Це є той таємничий код, який маємо прочитати, щоб відчутися себе спадкоємцями великого і мудрого народу, щоб вийти на шлях правильного життя.

¹ Советская археология. — 1965. — №№ 1, 2. — С. 29.

² *Сергіичук В.* Національна символіка України. — К., 1992; Герби та землі України. — К.: Такі Справи, 2001.

³ *Братко-Кутинський О.* Феномен України. — К., 1996.

⁴ *Панченко В.* Гербівник міст України. — Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 9–11.

⁵ Біблія. Книга Пророка Даниїла. 12.1.

⁶ *Ірклієвський В.* Етимологічний словник українських прізвищ — прізвищезнавство. — Мюнхен, 1987. — С. 479.

⁷ *Скрипник Л., Дзятківська Н.* Власні імена людей. Словник-довідник. — К., 1996. — С. 79; Етимологічний словник української мови. — К., 1989. — Т. 3. — С. 468.

⁸ *Беринда П.* Лексикон славенороский... — 1627 (перевид. фотоспособом, К., 1961).

⁹ Мифы народов мира. — М., 1991. — Т. 1. — С. 77.

¹⁰ *Хвольсон Д.* Характеристика семитических народов // Русский вестник. — 1872. — № 2.

¹¹ *Голубев С.* Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий. — К., 1872.

¹² *Висоцький С.* Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 115–119.

¹³ *Лозко Г.* Іменослов. Імена слов'янські, історичні та міфологічні. — К., 1998.

¹⁴ Киев. Энциклопедический справочник. — К., 1982. — С. 123.

- ¹⁵ Герби та землі України. — К.: Такі Справи, 2001.
¹⁶ Панченко В. Гербівник міст України. — С. 9—11.
¹⁷ Шаян В. Віра Предків Наших. — Гамільтон, Канада, 1987. — С. 764.
¹⁸ Сергійчук В. Доля української символіки. — К., 1990.
¹⁹ Широцький К. Український національний колір // Неділя. — 1911. — № 33. — С. 4—5.
²⁰ Волховник. Правослов. — К., 2001. — С. 14.
²¹ Шаян В. Віра Предків Наших. — С. 752.
²² Там же. — С. 753—754.
²³ Там же. — С. 765.
²⁴ Пастернак О. Пояснення тризуба. — Ужгород, 1934. — Репринт. — К., 1990.
²⁵ Шаян В. Віра Предків Наших. — С. 769.
²⁶ Шапошникова Л. Тайна священної гори Трикуты // За рубежом. — 1988. — № 35.
²⁷ Січинський В. Український тризуб і прапор. — Вінніпег. — 1953. — С. 24.
²⁸ Шаян В. Віра Предків Наших. — С. 772—773, 775—776.

6. Народна музична культура

Де співають, там охоче лишайся жити, лихі люди не мають пісень.

Ф. Шіллер

*Пісня і танець — це рідні брат і сестра. Як у пісні
 виляються жарти, радощі й страждання
 народні, так і в танці та іграх народ
 проявляє свої почуття.*

В. Верховинець

МУЗИЧНА ЕТНОГРАФІЯ

Пісня, мова, народний одяг, побут — все це перебуває в нерозривному зв'язку з конкретним місцем на землі. Те, що ми нині називаємо *геокультурою*, було відоме вже старшим поколінням фольклористів. Так, Климент Квітка вказував на необхідність вивчення народної музики в поєднанні з тим середовищем, де вона звучить. Він разом з Лесею Українкою, Опанасом Сластіоном та Філаретом Колесою вперше записали за допомогою фонографа народні думи у виконанні кобзарів та лірників. Вивчення усної народної творчості було б неповним без нотних і фонозаписів народної музики.

Звичайно, в народній пам'яті музика, як і словесний текст пісні, зберігається довго. До нас дійшли навіть твори, які звучали кілька тисячоліть тому (наприклад, веснянка «А ми про-со сіяли»). Проте за останнє століття народна музика в природному середовищі свого побутування стала занепадати, перейшовши на сцену, радіо, телеекрани. Нотні й фонозаписи народної музики дали можливість професійним та самодіяльним артистам брати їх до свого репертуару, а відтак, сприяти довшому збереженню цих народних перлин. Проте тут з'являється і певна небезпека. Зазнавши сценічної обробки, народна музика поступово втрачає свою природність, а поширившись через радіо й телебачення, може залишитися у єдиному обробленому варіанті, стерши всі різноманітні особливості, які вона мала в своєму регіоні.

Народ досить часто копіює манеру виконання популярних артистів і переважно не на користь фольклорній традиції.

Климент Квітка розмежовував *фольклор* і *самодіяльність*, вказуючи, що фольклор мусить вивчати фольклористика, а самодіяльність має розглядатися як непрофесійне мистецтво в галузі мистецтвознав-

ства. Сучасні конкурси й огляди художньої самодіяльності, які проводять різні етнографічні центри та установи, дуже часто далекі від автентичного фольклору, поставлені за готовими сценаріями, що друкуються у журналах для культпрацівників.

Вивчення музичного фольклору, безумовно, вимагає спеціальної підготовки. Не досить володіти тільки нотною грамотою, вміти користуватися аудіо- чи відеоапаратурою, слід також добре знати середовище побутування фольклору, особливості говірки, крій одягу, історію регіону, а також вміти осмислювати явище, висувати гіпотези, реконструювати втрачені ланки обряду чи звичаю.

Як слушно зазначає Анатолій Іваницький, народну музику слід вивчати незалежно від естетичних поглядів, які склалися у сфері професійного мистецтва¹.

Отже, предметом вивчення музичної етнографії є музичний фольклор (пісні, танці, інструментальна музика, народні музичні інструменти, традиції, обряди, в яких звучить та чи інша музична мелодія) в нерозривному зв'язку зі сферою його побутування.

РОЗВИТОК НАРОДНОГО УКРАЇНСЬКОГО МЕЛОСУ

Мелос (від гр. *melos* — пісня) — мелодійна, пісенна основа в музиці. Вчені давно помітили зв'язок між мисленням, мовою і музикою. Лінгвісти і психологи дійшли висновку, що всі ці явища розвиваються за єдиними законами логіки. Мелодія, як і мова, має певний ритм. Епоха становлення простого речення у мові сягає глибин раннього палеоліту. Саме в цей час, на думку вчених, виникають перші трудові і сигнальні пісні, які ритмічно узгоджуються із процесами праці. Найдовше трудові пісні можуть зберігатися там, де ще існують архаїчні форми колективної праці, пов'язані з підйманням великих тягарів, які вимагають певних «команд» для одночасного зусилля всього колективу (при будівництві, лісосплаві тощо). Тут пісня виконує командно-організуючу роль. Пауза означає зміну положення рук. Трудові пісні настільки архаїчне явище, що в Україні майже не збереглися у первісному вигляді. Вони існували ще в середині XX ст. на Поволжі та Єнісеї, де застосовувалася важка фізична праця. Це пісні типу російського «Эй, ухнем!» або «Ой, раз да еще» (А. Іваницький).

В Україні ж існує низка пісень, які можна назвати умовно-трудовими. Вони виконуються не стільки під час самої праці, як перед нею або після роботи (жниварські, косовицькі). Такі пісні створю-

ють настрій, спрямований на успішне виконання праці в колективі. На Закарпатті збереглися діалогічні пісеньки пастухів — *гоєкання*. Ними перемовляються пастухи, які пасуть отари на різних гірських схилах. Ось одна з таких пісень:

А гоя, гоя! Калино зеленойка!
Гей, подай голос, гей подай голос,
Тудусьо молодейка,
Тудусьо молодейка!

(Запис В. Гошовського).

Другий період формування української пісні пов'язаний із розвитком складносурядного речення у мові (кінець палеоліту — друга половина I тисячоліття н. ч.). Цей період збігається із часом формування календарно-обрядових та родинних пісень, а також балад. Певний період польових робіт має свої ритми і мелодії, які закріплюються за певними обрядами: зустріч весни, русальні, купальські, жниварські та різдвяні.

Веснянки неможливо собі уявити без руху, танцю, хороводу, їхні ритми ніби сприяють пробудженню животворних сил природи. Вони досить часто супроводжуються вигуками «Гу!». Звідси і «гукати весну», до якої звертаються як до живої істоти, закликаючи в гості. Русальні пісні за манерою співу близькі до речитативно-декламаційних. Кожен рядок закінчується гуканкою: «Гу!», «У!», «І!» тощо. «Петрівочні» ж пісні з музичного боку не відрізняються від купальських. Ритмомелодика купальських пісень покликана навіювати певний гіпнотичний стан, спрямований на екзальтацію та збудження учасників обряду. Тому в цих піснях переважають повтори слів, інтонацій, рухів, схожих на заколисування (наприклад, «Посію я рожу», «Заплету віночок» — див. тему «Світогляд українців...»). Колядки та щедрівки за мелодико-інтонаційним колоритом відрізняються від весняних та літніх пісень своєю структурною чіткістю, заокругленістю поспівок, розмежуванням строфи й приспіву. Крім пісень, у зимовий час звучить багато ритмізованих поздоровлень, вітань, приказок, дитячих мелодекламацій (за Анатолієм Іваницьким).

Із кінця I тисячоліття н. ч. починається третій етап розвитку пісенної музики, який збігається із формуванням найскладнішої синтаксичної конструкції у мові — складнопідрядного речення. Саме з цього часу і аж до XIII–XVII ст. формуються різноманітні жанри лірики, а в музиці здійснюється перехід до вищих високоорганізованих музичних форм. Це був перехід від речитативно-декламаційної мелодики до наспівів пісенного типу і музики, незалежної від текс-

ту. В піснях переважає *кантиленний* тип наспіву — плавний, мелодійний, із виразними характерно національними рисами.

У цей час розвиваються обрядові пісні, збагачуючись новими мелодіями, набуває все більшого поширення побутова лірика, козацькі, чумацькі, рекрутські та солдатські пісні. Створюються бурлацькі, наймитські, заробітчанські, жартівливі, сатиричні, танцювальні пісні, а також коломийки.

Обрядові пісні виконувалися переважно хором, але, на думку музикознавців, вони в первісному вигляді ще не були багатоголосними, їх співали переважно в унісон або в октаву. *Унісон* — одночасне звучання кількох звуків на одній висоті або однакових звуків у різних октавах. *Октава* — звуки однорідні за звучанням, але відмінні за висотою (восьмий ступінь діатонічної гами).

Час виникнення і поширення багатоголосся встановити важко. Нині в українському фольклорі розрізняють п'ять типів народного багатоголосся. У весільному обрядовому співі багатоголосся найбільше розвинулося у XX ст. За традицією весільних пісень співають переважно жіночі хори, рідко можна почути соло, та й то тільки тоді, коли одна заспіває, а інші підхоплюють пісню. Типовими для весільного музично-драматичного дійства є невеличкі мелодійні фрази з короткими віршами — *ладкання*. Журливі пісні про гірку жіночу долю, лиху свекруху, які були широко відомі в XIX ст., нині співають рідше. Зате урочисті, величальні, піднесені пісні, якими поздоровляють молодих та величають батьків, супроводжують кожну частину обряду. На весіллі, як правило, співають, змагаючись, два хори з боку молодої (свахи і дружки) та два хори з боку молодого (свахи та світилки). Це діалогічні пісні, своєрідні суперечки двох родів — молодого й молодої.

У піснях, що виконуються на родині, немає виразних жанрово-музичних рис: це заклинальні, величальні, ліричні, жартівливі й танцювальні пісні, адресовані новонародженому, бабі-повитусі, батькам, кумові та кумі.

Особливе місце в музичному фольклорі українців належить похоронним голосінням (плачам, тужінням). Це переважно імпровізовані, спонтанні звернення до померлого, жаль і сум з приводу втрати, скарга на долю. Тексти голосінь не мають віршової форми, але дуже часто бувають римованими, з певним колоритом, притаманним тій чи іншій місцевості. Виконуються цілком природно рідними покійного (тільки жінками) або спеціально запрошеними плакальницями (плачками). В обрядах похорону Коструба та інших жартівливих розвагах звучать гумористичні плачі, в яких, однак, вживаються ті ж мелодії та інтонації, що й у справжніх.

Протягом багатьох тисяч років музика відігравала магічно-ужиткову роль в житті народу. Нині важко встановити, коли виникла потреба в необрядовій художній творчості. Вірогідно, з потреби князівських родин та вищих станів задовольняти чисто естетичні смаки у вільний час. Тоді запрошувалися співці, скоморохи незалежно від того, чи було якесь свято, що потребувало обрядової пісні.

КОБЗАРСЬКА ПІСНЯ

Із необрядових пісень постав *героїчний епос*, відомий у Київській Русі з літописів та окремих згадок в різних хроніках. Текстів героїчних пісень цього періоду залишилося мало, вони були витіснені з народної пам'яті новими героїчними подіями боротьби з монголо-татарською навалою. Дивом збережена пам'ятка поезії XII ст. «Слово о полку Ігоревім», наштотувала багатьох дослідників на думку про подібність цієї героїчної пісні до українських народних дум. Саме невідомий автор «Слова...» визначає його жанр по-різному: слово, піснь, повість, «трудніє повісті», «стариє словеси». Уже серед перших видавців пам'ятки точилися суперечки щодо її жанру — уривок із поеми чи історична повість, поезія чи проза. Спроби визначити віршовий розмір не увінчалися успіхом — намагання читати його хоремами, амфібрахіяма чи ямбами призводили до викривлень тексту.

Починаючи з 30-х років минулого століття, наукові дослідження «Слова о полку Ігоревім» в Україні були припинені і обмежувалися лише російськомовними працями. Хоча ніхто з російських вчених не може заперечити, що багато мовних рис «Слова» та його виразні поетичні засоби мають яскравий український колорит. Незаперечно й те, що твір написаний на українській землі про українських князів, хоча імперською наукою прийнято було вважати його «спільною спадщиною трьох братніх народів».

Про схожість «Слова...» з українськими народними думами говорили Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Омелян Огоновський, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Олександр Потебня, Філарет Колесса, Святослав Гординський та ін. Навіть російський критик Вісаріон Бєлінський, відомий своїми антиукраїнськими поглядами, не міг заперечити подібність «Слова...» до українських дум, більшість же російських дослідників шукали зв'язків твору з російськими билинами.

Заслуговує на увагу твердження Пантелеймона Куліша про те, що думи склалися одразу після події: «Якщо при житті козаків про їхні подвиги вже склалися думи, то чому б князям не отримувати подібної похвали від сучасних їм Боянів?»².

Звичайно, думи почали записуватися значно пізніше, ніж вони виникали. Скільки їх загинуло зі своїми виконавцями, кобзарями, лірниками — співцями славних козацьких подвигів. І ось до нас дійшла збережена якимось чудом дума Княжої доби: «Тільки незбагненна випадковість викинула нам із безодні забуття одну думу о полку Ігоревім»³.

Михайло Максимович зазначав, що будь-яка дума складена з віршів різної довжини, а число стоп у сусідніх віршах дуже часто різне. Павло Житецький підкреслював, що рима в думах найчастіше дієслівна. Така вона і в «Слові...»:

Або: Той Олег мечемь крамолу коваше,
И стрелы по земли сѣяше.

Уже нам своихъ милыхъ лад ни мыслию смыслити,
Ни думою судмати,
Ни очима съглядати,
А злата и сребла ни мало того потрепати.

Як бачимо, і форми дієслів українські (закінчення *-ти*, пор.: рос. *-ть*). Українські дослідники «Слова...» наводять багато паралелей з українськими народними піснями, що мають схожі образи.

У «Слові»:

Сѣдлай, брате,
Свои бръзьи комони,
А мои ти готови,
Осѣдлани у Курьска напереди...

У народних піснях:

Да за горю, за кам'яною
Стоять коні, да готовії,
Посідлані і поуздані, —
Тільки сісти, да й поїхати...

Особливої уваги заслуговує ритміка «Слова...». Порівняємо.
«Слово...»:

Уже бо, братіє /
не веселая Година встала, //
Уже пустыни / силу прикрила. //

Ти бо можеш Волгу /
Веслы раскропити, /
А Дон шеломи выльяти //
А же бы ты былъ, /
То была бы чага по ногать /
А кошей по рязане //

Думи:

У святу неділю /
не сизі Орли заклекотали, //
Як-то бідні невольники /
В тяжкій неволі заплакали. //

Правда на козакові /
Шати дорогії: /
Три семирязі лихії — //
Одна недобра, /
Друга негожа, /
А третя й на хлів не згожа. //

Ритміку «Слова...» досліджував Ю. Тиховський. Ось якого висновку він дійшов у 1839 р.: «Під наведені зразки розмірів підходить усе «Слово». Таким чином ми бачимо, що будь-якому місцю із «Слова» можна знайти аналогічне за розміром у малоруських думах. А, отже, немає перешкод думати, що все «Слово» від початку до кінця написане віршами, причому розмірами дум»⁴.

Тиховський пропонує для отримання віршового розміру в «Слові...» таке правило: читати якомога природніше, робити логічні наголоси і паузи там, де вимагає того зміст — тоді почуємо ритм.

Найкраще дослідив ритміку «Слова...» відомий український фольклорист-музикознавець, композитор, академік Філарет Колесса. Ось його висновки: «Всі ті нитки, які зв'язують сей пам'ятник з народними піснями і думами, показують, що й за поясненням віршової будови «Слова» треба шукати між творами народної поезії... «Слово» в'яжеться тісно з українськими голосіннями і думами переловсім свобідною речитативною формою. Даремними остались зусилля — відкрити у «Слові» правильний розмір стиха або й тонічні стопи. «Слово» зложено нерівними стихами, що творять більші і менші групи, подібно, як у голосіннях і думах, та лучається з собою на основі паралелізму і риторичного риму»⁵.

Кожен період думи має інший склад, і до кінця думи немає двох однаково складених періодів. Кожен період закінчується певною мелодійною фразою, за якою йде «перегра» на кобзі. Думи поділяються на вірші, періоди або тиради різного розміру, які замикаються закінченою думкою чи образом. Такі ж ознаки притаманні й «Слову...». Для виконання дум характерний *музичний речитатив*. Філарет Колеса дійшов висновку, що «Слово...» — це *співана декламація індивідуального типу*, бо воно, як і дума, не могло виконуватися хором. «Слово...» складене не за одною, а за кількома ритмічними схемами. Речитатив то співучий, то декламаційний, то переходить в інтоновану прозову розповідь.

Про життя княжих та дружинних поетів-співців ми знаємо дуже мало. Наприклад, у Галицько-Волинському літописі є згадка про киянина Тимофія (1205), а також про Митуса або Митусу (1241). У «Слові...» згадані Боян і Ходина. *Піснетворці* виконували свої пісні під акомпанемент бандури, гуслів, ліри, кобзи. Під час військових походів вони заохочували дружинників до бою, а після боїв співали князям і дружині, пізніше — козакам.

Дуже заманливою нині виглядає ідея відтворення мелодійного звучання «Слова...» як української думи. Відомо, що композитор Олександр Бородін в опері «Князь Ігор» подав своє довільне композиторське відчуття цієї теми, проте цей твір не є відтворенням самого «Слова...», а лібрето опери аж ніяк не відповідає історичним фактам.

Створення музики для справжнього тексту поеми, тобто відновлення мелодії, яка могла звучати в XII ст., практично майже неможливе. На думку Святослава Гординського, така реставрація можлива лише на ґрунті широкого поєднання і зіставлення музичної структури українських дум, голосінь, замовлянь та дружинної поезії.

Цікавий ще один експеримент Леоніда Махновця, який дослідив, чи можна записати текст пісні, що виконується в манері українських дум. Прослухавши концерт артистів Київської філармонії на мотиви «Слова...» у перекладах Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Степана Руданського, Панаса Мирного та Максима Рильського, і враховуючи, що в оригіналі твір співався повільніше (речитатив, музичні інтервали тощо), він дійшов висновку, що «Слово...» могло бути записане одним або двома «скорописцями-борзописцями», а його виконання тривало близько однієї години.

Зв'язки українських кобзарських пісень із давньоруським епосом найкраще простежуються у репертуарі кобзарів та лірників Поділля й Прикарпаття. Вже у XVI ст. кобзарське мистецтво було поширене на всій Україні. Ці професійні співаки досить часто й самі творили пісні. Епічні твори, на відміну від обрядових, виконуються як сольні, тобто одним співа-

ком. Самі виконавці називали свої твори *лицарськими піснями, козацькими притчами, запорозькими псалмами*.

Вперше назва *дума* зустрічається у хроніці польського історика Сарніцького в 1508 р. «... сумні пісні, які руси звуть *думами*. Співають їх жалібним голосом і похитуючись з боку на бік». У наукову фольклористику цей термін ввів Михайло Максимович у 1827 р. Захопившись героїчними піснями українців, російський поет К. Рилєєв вперше вжив слово «дума» у російській літературі. Останній український кобзар Георгій Ткаченко говорив, що самі кобзарі називали думи *плачами*.

Кобзарі вважали думи-плачі найвищою кобзарською майстерністю — мистецтвом, за ними йшли історичні, козацькі та чумацькі пісні. Найдавніші *історичні пісні*, що збереглися, — це пісні XIII — XIV ст. про боротьбу з монголо-татарами. Історичні пісні відрізняються від козацьких тим, що в них, як правило, згадуються конкретні прізвища історичних осіб та відомі історичні події, а в *козацьких піснях* відображено життя козаків, але не називаються конкретні імена та історичні події.

Можливо, кобзарські героїчні пісні виникли значно раніше, ніж прийнято вважати. В Україні культ Предків і культ Героїв має дуже глибоке коріння, мабуть, ще глибше, ніж у греків, які мали поховальні пісні-треноси в VII—VI ст. до н. ч. Більшість кобзарських дум — це героїко-трагічні співи, що відображають бурхливі події визвольних змагань українців протягом століть. Як вважають дослідники музичного фольклору (Філарет Колеса, Анатолій Іваницький), героїчні пісні виникли в героїчну епоху у всіх індоєвропейських народів, в тому числі і в українців, саме з поховальних пісень трагедійного змісту, які, на відміну від побутових плачів, виконувалися чоловіками.

Кобзарі мали особливі засоби, що викликали сильне, глибоке співпереживання слухачів, примушували слухати і схвилювано стежити за розгортанням сюжету. Це досягається завдяки музичній декламації, підсиленню окремих місць особливою напругою голосу, скриками, зойками, а іноді справжнім тужінням. Такою майстерністю, звичайно, володіли не всі кобзарі — лише найобдарованіші, найталановитіші досягали її вершин. Кобзарі-співці завжди були передовою частиною народу. Вони перші закликали до бою з ворогом, надихали воїнів, оспівували перемогу, примушували слухачів замислитися над вічними темами людського буття. Недаремно за наказом царських властей жандарми полювали за кобзарями, а саму кобзу було оголошено крамольним інструментом. У 1902 р. харківський генерал-губернатор заборонив виступ групи кобзарів на XII археологічному з'їзді, якого домагався видатний український етнограф Гнат Хоткевич. За вказівками Сталіна розстрілюва-

ли українських кобзарів у Москві, куди вони приїхали нібито на кобзарський з'їзд за запрошенням уряду. Так розpravлялися з українською піснею, музикою, прагненням до волі, одвічно притаманним нашому народові. В живих залишилися лише ті з них, які погодилися оспівувати партію й Леніна⁶. Але й до сьогодні неупереджених наукових досліджень цієї проблеми в Україні не здійснено через відсутність архівних документів.

Імена кобзарів не завжди залишаються відомими в народі. Крім названих співців давньоруської доби, можна згадати лише поодинокі імена: кобзаря Рихліївського на «прозвище Бандура», який був на Січі, ходив з гайдамаками; трьох кобзарів, покараних на горло за участь у повстанні під час Коліївщини, — Петра Сокового, Прокопа Скрягу та Василя Варченка. Кобзар Антін Головатий був послом від Запорозжя до Катерини II. Він є автором історичної пісні «Ой, Боже наш, Боже милостивий».

Одним із найвидатніших кобзарів XIX ст. був Остап Вересай. Його майстерність, експресія, надзвичайне проникнення у зміст і музику пісні не раз змушували слухачів плакати і сміятися, співпереживати і очищати душу його мистецтвом.

Від кобзарів Івана Стрічки, Михайла Кравченка, Андрія Шута, Федора Холодного, Івана Крюковського в XIX ст. було записано безліч дум, козацьких та історичних пісень. Через постійні переслідування жандармами багато кобзарів втрачали змогу заробляти на прожиття, а оскільки переважна більшість із них були сліпі, то змушені були займатися суканням мотузок та іншим ремеслом. Тільки нестатки змушували їх продавати свої інструменти.

На Харківщині був записаний плач колишнього запорожця Ригоренка, який розлучався зі своєю бандурою: «Ти ж була моєю віхою, ти ж розважала мене у всякій пригоді. Багато людей вельможних, багато лицарства славного і всякого народу слухали твоїх пісень. Де ти не була, якої пригоди не дознала? Чи раз же ти мою голову із шинку визволяла? Чи раз же ти в заставі лежала, та й нігде ж ти не застряла! А тепер довелося мені з тобою розлучитись, за чотири карбовані рублі тебе в чужі руки оддавати та й по вік вішний тебе не видати»⁷. Таке прощання дійсно нагадує плач-тужіння, як за померлим.

У XX ст. українські кобзарі продовжують традиції своїх славних попередників. Можна назвати десятки імен кобзарів та лірників, які працюють у народній традиційній манері. Створюються кобзарські школи для дітей, щоб не вмирала традиція. Поруч із професійним кобзарським мистецтвом академічного плану завжди виникає потреба у живому спілкуванні з народним співцем, не тільки на сцені, але й у природному середовищі — на вулиці, в парку, як було сотні років тому.

Першого вересня 1989 р. у селі Стрітівці на Київщині відкрито Республіканську школу кобзарського мистецтва. Нині ця школа має статус Вищої педагогічної школи кобзарського мистецтва.

НАРОДНІ МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ

Знайомство з народною музичною культурою було б неповним без опису самих музичних інструментів. Нині важко встановити, які музичні інструменти виникли раніше, а які пізніше. Хоча, на думку багатьох дослідників, найстарішими є ударні інструменти, згодом з'явилися духові й струнні.

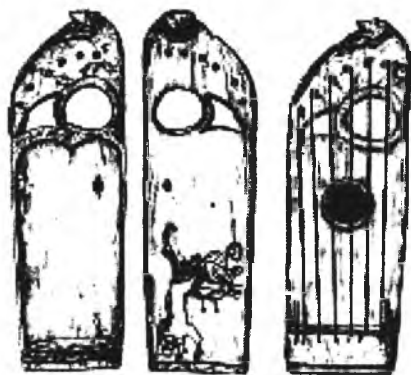
В Україні маємо унікальну пам'ятку музичної культури, якій близько двадцяти тисяч років — цілий ансамбль із шести ударних інструментів досить складної форми, виготовлених зі щелеп та лопаткових кісток тварин, «колотушки» із бивнів мамонта тощо. Знайдені всі ці інструменти в с. Мізин на Чернігівщині.

З давніх писемних пам'яток дізнаємося про бубни, труби, гуслі, сопелі, пищалі, свирілі та інші малодосліджені інструменти. Залежно від роду мистецької діяльності виконавці називалися: *гудець* (музикант і співак), *плясець* (танцюрист), *півець* (співак). Були й назви музикантів залежно від музичних інструментів: *сви́рець* (свирільник), *сопільник*, *трубник*, *гусляр*.

Із поширенням християнства народні музики стали переслідуватися церковниками, проте не втрачали популярності в народі. Писемні пам'ятки рясніють негативними описами народних ігрищ та застереженнями типу: «Гудця й свирця не вводи в дім глу́му ради», «Як плясці, або гудці, або хто інший закличе на ігрище, або на яке зборище ідо́льське, то всі туди біжать, радуючись». Суворі проповідники так висловлювали свої догани тим, хто полюбляв подібні веселощі: «Диявол обдурює такими й іншими звичаями, всякими хитрощами переваблює нас від Бога; трубами й скоморохами, гусями і русаліями»⁸. Церковний спів почав поширюватися в Україні під впливом візантійського і болгарського богослужіння.

На фресках Софії Київської зображено цілий музичний ансамбль з одинадцяти чоловік. Тут видно вісім музичних інструментів: *орган*, *флейту*, *литаври*, *труби*, *лютню*, *ципкову ліру*, *дзвони* та *парні барабанчики*.

Народні музичні інструменти широко використовувалися запорізькими козаками. Дмитро Яворницький зазначав: «... грали на кобзах, скрипках, ваганах, лірах («релях»), басах, цимбалах, козах, свистіли на сопілках, свистунах, — на всьому можливому для гри, й відразу танцювали»⁹.

Старовинні гуслі

Сопілка — один із найдавніших інструментів (рід флейти). Її різновидами є *гуцульська теленка*, *денцівка*, *зубівка*, *флора*. *Трембіта* — духовий музичний інструмент. Довжина її досягає чотирьох метрів. Цей інструмент подає найсильніший звук, який чути далеко в горах. Вона поширена переважно на Закарпатті, Буковині, Гуцульщині.

Кобза — щипковий інструмент, подібний до лютні, яка з'явилася у пізньому середньовіччі й була поширена серед багатьох народів Європи та Азії. Кобзоподібні інструменти були відомі вже в Київській Русі: зображення подібного інструмента є на фресці в Софійському соборі. Вважалося, що кобза вигадана самим Богом, а грають на ній святі люди. *Бандура* відома з XV ст. і використовувалася одночасно з кобзою до XVIII ст., аж доки не витіснила кобзу майже зовсім. Із того часу її іноді також звуть кобзою. Принцип звукоряду в бандурі подібний до стародавніх гуслів.

Ліра в Україні поширилася переважно в XVII ст., хоча в Європі існувала близько тисячі років тому. Своєрідність побудови ліри сприяє легкому освоєнню цього інструмента сліпими лірниками: клавіші допомагають вкорочувати струну, а ручка, яку обертає музикант, механічно видобуває звуки.

Волинка — народний духовий інструмент, виготовлений із міха (мішка зі шкіри) або міхура тварин із встановленими в нього трубками. Звук видобувається шляхом надування і натискання на міх. Назва волинки походить від місцевості, де вона побутувала (Волинь). Існують інші назви цього інструмента: *коза*, *дуда*. Волинка була поширена переважно в місцевостях, де було розвинуте тваринництво, серед чабанів у всіх європейських народів, особливо шанувалася шотландцями.

Ріжок — невеличкий конічний інструмент, що виготовлявся з рогу тварин або дерева. Використовувався він як пастухами, так і мисливцями. Навіть російський цар Петро I любив слухати українські й польські пісні — він тримав при собі музиканта, який грав на ріжку під час занять царя (за А. Терещенком).

Цимбали — струнний інструмент, звук на якому видобувається за допомогою ударних паличок. Входив до складу трійстих музик.

Трійсті музики — це своєрідні ансамблі з трьох інструментів. Склад трійстих музик часто варіювався: скрипка, бубон (або великий барабан) з басолею (басом) або з цимбалами, гармошкою.

НАРОДНИЙ ТАНЕЦЬ

Танець — один із найдавніших видів народної творчості, що виявляється в ритмічних рухах під музику чи спів. Можна лише здогадуватися, що перші танці виникли як прояв емоційних вражень від навколишнього світу. Танцювальні рухи розвивалися також і внаслідок імітації рухів тварин, птахів, а пізніше — жестів, що відображали певні трудові процеси (наприклад, деякі хороводи).

Первісний танець, як і пісня, виконував магічну роль, тому серед календарно-обрядових танців збереглося чи не найбільше архаїчних рис.

Слід розрізняти *фольклорний танець* і *сценічний*. Фольклорні танці — це народні танці, які побутують у своєму природному середовищі і мають певні традиційні для даної місцевості рухи, ритми, костюми тощо. Сценічний танець, поставлений балетмейстером у професійному або самодіяльному колективі для показу на сцені, може бути українським, але вже не є народним. Безперечно, що українська фольклорна хореографія завжди була тим невичерпним джерелом, яке живило професійне мистецтво.

Фольклорні й сценічні танці мають як спільні, так і відмінні риси. Фольклорний танець — це стихійний вияв почуттів, настрою, емоцій і виконується передусім для себе, а потім — для глядача (товариства, гурту, громади). Сценічний танець призначений насамперед для показу глядачеві і виключає елементи експромту. В українському народному танці досить часто наявний елемент змагання: двох парубків, парубка з дівчиною або танцюриста з музикантом. На сцені таке змагання може бути свідомо поставлене хореографом як елемент сюжету танцю.

Найдавнішими слідами танцювального мистецтва в Україні можна вважати малюнки трипільської доби, де зображені фігури людей, які одну руку кладуть на талію, а другу заводять за голову. Такі рухи зустрічаються і в сучасних танцях. Зображення танцюристів і музикантів є на фресках Софійського собору в Києві (XI ст.). На думку деяких дослідників, срібні фігурки чоловічків з Мартинівського скарбу (IV ст.) передають один із танцювальних рухів: напівприсядку з розставленими широко ногами і покладеними на стегна руками. Зображення танців знаходимо і в багатьох мініатюрах зі стародавніх літописів. Писемні повідомлення про давні танці дають нам літописці, які називають їх «скакание и топтание», «гульба и плясание», «хребтом вихляние», «плясание и плеска-

ние». Літописці-християни називають такі танці «бісівськими», або «поганськими». Це дає певні підстави вважати, що первісні танці були тісно пов'язані з прадавнім богослужінням.

Про один із залишків такого язичницького обряду, який побутував у церковному богослужінні на Волині (1582), писав Ян Ласіцький. Він повідомляє про вінчання, яке відбувалося близько одинадцятої години ночі. Молодих до церкви супроводжували сопілкарі. Після здійснення церковного обряду священнику подають чашу з медовим напоєм, він надпиває її за здоров'я молодих, потім передає нареченим, щоб вони допили священний напій. Далі з голови нареченої знімають зелений вінок і починають його топтати — це означає прощання з дівочтвом. Тоді священник бере молодих за руки і веде в танець, а всі інші, взявши за руки, довгим рядом танцюють за ними.

Цей своєрідний ритуал, завершується загальними піснями і танцями з плесканням в долоні¹⁰. Як видно, до нас дійшов запис дивовижного поєднання християнського обряду з прадавнім народовірським звичаєм, який ще пам'ятали в XVI ст. Вірогідно, в давнину таку ж роль виконували служителі язичницьких культів.

Ритуальні танці ще й нині побутують у деяких регіонах України, наприклад, гуцульські танці «Кругляк» і «Освячення зерна», які подібні за своєю символікою. Танець «Освячення зерна» виконувався на Різдво сильними, здоровими чоловіками: на білій плахті лежить зерно, навколо нього, взявшись за руки, танцюють у напрямку руху сонця ритуальний танок, який надає зерну магічної сили плідності. Далі освячене таким чином зерно висипають у поділ господині. Символіка танцю передає уявлення про чоловічу запліднюючу силу і народжуючу жіночу. Навесні це освячене зерно, перемішавши з іншим посівним зерном, господар посіє на ниву¹¹. Танець «Кругляк» виконується також одруженими чоловіками при освяченні пасіки. Топірці кладуть по колу, у вигляді сонця, зерно освячують у шапках, потім висипають господині в запаску. Цей ритуальний танок має сприяти здоров'ю бджіл, доброму медозбору. Співається пісня, «щоб бджоли були веселі». Звучать побажання: «Дай, Боже, щоб пасіка була така велична, як свята були величні». Освяченим зерном господарі будуть навесні посипати вулики, коли вперше випускатимуть бджіл.

До сьогодні етнографи ще не зібрали і не описали на належному науковому рівні всі фольклорні танці українців. Перші докладні описи танців подали переважно літератори в художніх творах: Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Іван Франко, Іван Нечуй-Левицький, Микола Гоголь, Марко Кро-

пивницький, Іван Карпенко-Карий, Леся Українка та ін. І хоча письменники не ставлять собі за мету наукове дослідження танцю, проте описи танцювального мистецтва українців в українській художній літературі, зроблені досить ретельно і з художньою майстерністю, можуть служити водночас і цінним етнографічним матеріалом¹².

Серед дослідників українського народного танцю в XX ст. можна назвати Василя Верховинця, Андрія Гуменюка, Андрія Нагачевського (Канада), Романа Гарасимчука, Анатолія Богорода, Вадима Купленіка та ін. Класифікації українських танців, запропоновані дослідниками, ще не можуть вважатися досконалими. Першу класифікацію запропонував В. Верховинець, поділивши всі українські танці на масові, парні й сольні. Музикознавці класифікують їх за характером музичного супроводу: гопакі, козачки, польки, мазурки, кадрили тощо. Між хореографами побутує класифікація і за назвами танців: «Рибка», «Коваль», «Швець», «Горлиця». А. Гуменюк у книжці «Українські народні танці» поділяє їх на хороводи, сюжетні й побутові.

Говорячи про українські народні танці, слід зазначити, що часто один і той же танець у різних місцевостях може мати різні назви. Наприклад, відомий нині український танець «Гопак» має інші назви: «Гопак», «Козак», «Козачок», «Тропак» тощо. Танці отримують назви з різних причин. Наприклад, за якимось словом, що часто вживається у пісні, під яку танцюють: від пісні «Ой дівчина — горлиця» назвали танок «Горлицею». Те ж саме з назвою «Полька», що також походить від пісні, а не від того, що ніби він польський танець: він побутує в Україні та в деяких країнах Європи. В одній із таких пісень, яка є супроводом до танцю, зокрема співається: «Біда польку спокусила — пішла полька за русина...»¹³

Так отримали назви і деякі весільні танці: «Дудочка» («Діду, мій дударіку...»), «Журавель» («Унадився журавель, журавель до бабиних конопель...»). Деякі танці називаються за місцевістю, де вони побутують: «Коломийка» (від м. Коломия), «Гуцулка» (від Гуцульщини), «Микуличинка» (від с. Микуличин), «Лючинка» (від річки Лючинки), «Санжарівка» (від м. Санжари).

Іноді танці називають від назв рухів, які в них переважають: «Увиванець», «Тропак», «Гайдук» (присядки) тощо.

Крім назв танців, у народі існує низка назв танцювальних рухів. Василь Верховинець записав кілька з них: *доріжка*, *присядки*, *навприсядки*, *вихиляси*, *бач, як заплів* (пізніше названа *плетінкою*), *от завернув*, *от загіба*, *плазунець*¹⁴. Нині відомі й інші народні назви рухів: *гопаки*, *витинанки*, *підскоки*, *підтупи*, *дрібні скоки*, *тропаки*, *закрутки*, *голубці*.

Найдавнішими з українських народних танців є насамперед обрядові, ритуальні хороводи. Виконання хороводних танців, як правило, супроводжувалося обрядовими діями або діями, що ілюстрували текст хороводної пісні. Хороводи поділяють на кілька видів: *веснянки, гайки, танки, танки-ігри*. Нині хороводи втратили своє релігійне значення і в народі побутують як звичайні забави. Відроджується релігійне значення хороводів лише в громадах Рідної Віри.

Сучасні дослідники в окрему групу виділяють сюжетні танці, що навряд чи правомірно. Сюжетними вони стають тільки завдяки введенню театральної драматургії в українські танці. Серед фольклорних танців можна назвати сюжетними тільки хороводи, та й то лише умовно.

Переважає більшість українських танців побудована на одних і тих же рухах, які витворилися з національного темпераменту, місцевого колориту, одягу.

В Україні й за кордоном українське танцювальне мистецтво репрезентує переважно «Гопак», культ якого склався на початку ХХ ст. Такій популярності сприяло насамперед використання народних танців у спектаклях корифеїв українського театру, підхоплене шоу-групами і навіть окремими виконавцями. Ось як про це писав Микола Садовський: «Гопак був доведений до таких шедеврів, що його витанцювували пар по десять танцюристів, одягнених у таке вбрання, якого ніколи ніхто не бачив і яке нашому народові ніколи не снилося — включно до білих чобіт на жіноцтві, спідниці по коліна, а намисто ... звисало жінці нижче пояса. І це звався народний український театр!?»¹⁵

Справжній фольклорний гопак був переважно сольним чоловічим танцем, в основі якого лежала імпровізація і змагання. На думку дослідника козацьких танців Вадима Купленника, попередником гопака був танець «Козак», і лише внаслідок заборони Катериною II самої назви козаків та подальших цензурних утисків танець змінив назву¹⁶. Про неабияку популярність «Козака» ще в ХVІІІ ст. свідчить його поширення не тільки в Україні, але й у Польщі, Московії (варіант «Козачок») та інших європейських країнах. Так, у Франції в 60–70-х роках ХVІІІ ст. був відомий український танцювальний театр під назвою «Па де Козак», який вже тоді презентував українське мистецтво танцю.

Особливе місце серед чоловічих танців належить ритуальному військовому танцю «Аркан», який танцювали опришки перед військовими виступами. Танець мав на меті перевірити на міцність і витривалість чоловіка-воїна: хто не витримував і розривав руки, того не приймали до танцю (це було своєрідною перевіркою на готовність до бою). Вірогідно, «Аркан» був своєрідною психологічною підготовкою до вирішальних дій, надихав, давав силу, енергію, піднімав бойовий дух.

Танці типу «Коломийки» і «Гуцулки» танцюються переважно по колу і в парах. «Польки» та «Кадрилі» схожі за мелодійною побудовою, але відрізняються за композицією та рухами. Всі українські танці важко перелічити, для цього потрібна спеціальна наукова праця, створена зусиллями не одного науковця, етнографа, музикознавця, хореографа. Поки ще не пізно, слід спорядити для запису танцювального фольклору спеціальні етнографічні експедиції, оснащені сучасною апаратурою і сформовані з досвідчених фахівців.

Натомість відсутність державної політики щодо збору фольклорних матеріалів (й танців включно) і нині примушує балетмейстерів вигадувати власні композиції, штучні назви танців, які вони іменують народними. Адже за постановою Міністерства культури УРСР ще в 1960-х роках, щоб отримати звання народного, самодіяльним колективам необхідно було включати до свого репертуару кілька фольклорних танців. Звання народних найчастіше отримували міські колективи, які навряд чи були знайомі з фольклорними танцями, що побутували переважно на селі. Ця постанова, очевидно, діє й нині. На жаль, ще і сьогодні в середовищі хореографів можна почути таку приказку: «Каждый балетмейстер творит свой фольклор». Красномовніше не скажеш.

Українська танцювальна культура, така багата й різноманітна у давнину, нині збідніла настільки, що в природному середовищі зводиться переважно до польки й вальсу (в центральних та південних регіонах), гуцулки (в Галичині), молдавської сирби і єврейських флейликсів (на Поділлі й Буковині).

Коли на зміну українським вулицям і вечорницям прийшли клуби і дискотеки, танцмайданчики заповнили переважно зразки негритянських танців: рок-н-рол, твіст, брейк, ламбада, реп. Але українська молодь, танцюючи негритянські танці, навіть не усвідомлює, що підсвідомо вводить у них типові українські рухи (етнорухи).

Слід пам'ятати, що національна культура, діючи як природний фактор, зберігає і накопичує енергію своєї нації. Відрив же від своєї геокультури не тільки сприяє прилученню до чужої культури, але й призводить до відтоку національної енергії на користь іншого етносу.

Звичайно, мода на музику приходить і відходить. Та в народі з давніх-давен негативно ставилися до тих, хто танцює під чужу дудку¹⁷.

Музична культура українців надзвичайно багата жанрами, стилями, ритмомелодикою. Кожен регіон має свої особливості пісенної й танцювальної музики. Музичні діалекти переважно збігаються із територіальними діалектами української мови. За Філаретом Колессою, їх можна поділити на дві групи: східну і західну. На Наддніпрянщині й Наддонець-

чині переважають новіші пісні й музичні ритми, зате у північних областях краще збереглися старовинні обрядові мелодії з архаїчними ознаками, що вказує на дуже давні витоки української музичної культури. І хоча нині музикознавці відмічають деякі чужоземні впливи у музиці, це явище спостерігається і в кожній іншій національній культурі.

Незважаючи на це, українська музика не втратила своєї самобутності, й українці по праву вважаються одним із наймузикальніших народів світу.

¹ Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К., 1990.

² Куліш П. Записки о Южной Руси: В 2-х т. — Спб., 1855. — Т. 1. — С. 194—195.

³ Там же. — С. 194—195.

⁴ Тиховський Ю. Прозою или стихами написано «Слово о полку Игореве» // Киевская старина. — 1893. — Т. 43. — Кн. 10. — С. 45.

⁵ Колесса Ф. Українські народні думи // Зап. НТШ. — Вип. 130—131. — Львів, 1921. — С. 32.

⁶ Бердник О. Де ви, кобзарі?.. // Київ. — 1989. — № 12.

⁷ Народні думи, пісні, балади. — К., 1970. — С. 24.

⁸ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 105.

⁹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: В 3-х т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 184.

¹⁰ Нудьга Г. Перший культурно-етнографічний опис України XVI ст. // Матеріали звітної наукової сесії інституту суспільних наук АН УРСР. — К., 1972.

¹¹ Шаян В. Віра Предків Наших. — С. 25.

¹² Богород А. Український народний танець у творах І. Карпенка-Карого // І.К. Карпенко-Карий і українська театральна культура. — К., 1995. — С. 20—23; Богород А. Фольклор у творчості й житті Лесі Українки // Дивослово. — 2000. — № 2. — С. 23—28.

¹³ Богород А. Український народний танець в писемних джерелах // Дивослово. — 1997. — № 7. — С. 11—17.

¹⁴ Верховинець В. Теорія українського танцю. — Полтава, 1920.

¹⁵ Садовський М. Мої театральні згадки. — Харків, 1930. — С. 106.

¹⁶ Куленик В. Козацький танець в «Енеїді» Івана Котляревського // НТЕ. — 1991. — № 5. — С. 49—56.

¹⁷ Богород А. Під чію дудку танцюємо? // Народнознавство. — 1994. — № 15; Його ж. Танцем славили Богів // Сварог. — 1995. — № 2.

ГОСПОДАРСТВО, ПОБУТ, РОДИНА

1. Провідні галузі господарства

*А скіфський Бог розщедрився до того — із неба скинув плуга золотого.
Лишилось тільки розвести руками на всі стети
аж по Великий Луг.
Якщо вони були кочівниками, — навіщо їм
потрібен був той плуг?
Ліна Костенко*

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Поняття «культура» охоплює як духовні, так і матеріальні цінності, вироблені народом упродовж його історії. До духовної культури належать досягнення у галузі науки, мистецтва, літератури, філософії, моралі, освіти тощо. Матеріальна культура охоплює всі матеріальні цінності, створені народом. Часом не можна провести чіткої межі між духовними і матеріальними цінностями: скажімо, книги, картини, скульптура чи ювелірні вироби — це водночас пам'ятки і матеріальної, і духовної культури, тому досить часто вони розглядаються у взаємозв'язку.

Враховуючи багатоплановість і невичерпність теми, доцільно спитися лише на деяких загальних аспектах української матеріальної культури, починаючи з господарської діяльності, оскільки вона була тим ґрунтом, на якому формувались основні види матеріальної культури українців. Опис матеріальної культури народу мусить відображати її особливості у таких аспектах:

- 1) у діяхронії — від найдавніших часів до сьогодення;
- 2) у різних етнографічних районах і локальних групах українського населення;
- 3) у різних галузях матеріальної культури;
- 4) у різних соціальних верствах населення;
- 5) у взаємозв'язках із культурою інших народів.

За скіфською легендою, трьом синам першого чоловіка Таргітая з неба впали золоті дари: чаша, сокира, плуг і ярмо. Кожен із трьох братів намагався узяти їх до рук, але утримати ці дари в руках вдалось тільки наймолодшому сину Колоксаю. Нині по-різному пояснюють їх значення. Іноді навіть розглядають плуг і ярмо як один символ хліборобства. Та в міфах таких зайвих символів не буває. Кожен предмет символізує одну з каст скіфської держави: чаша — жерці, сокира — воїни, плуг —

виробники матеріальних благ (хлібороби), ярмо — раби. Той син, якому вдалося втримати у своїх руках дари, символи всіх станів суспільства, отримав право управляти всім царством.

Розглянемо заняття третьої касты — виробників матеріальних благ. Почнемо з хліборобів.

ХЛІБОРОБСТВО: РІЛЬНИЦТВО, ГОРОДНИЦТВО, САДІВНИЦТВО

Обробіток землі, вирощування хліба — це провідна галузь господарства українців. Його початки сягають середини VI—V тисячоліття до н. ч., тобто раннього неоліту.

Згадаємо записи Геродота про те, що Скіфія торгувала хлібом з іншими країнами або про легендарну Артанію (Оратанію). Звичай «хліба-солі» — свідчення найпочеснішої праці хліборобів. На території України археологами віднайдено понад 150 поселень, у яких виявлено знаряддя обробітку ґрунту: *плуги, борони, серпи*, а також *жорна*, що перемелювали зерно.

Найдавнішим знаряддям землеробства визнано *рало* (епоха Бронзи), пізніше з'являється *соха*, яка застосовується для обробітку ґрунту в лісових районах. У народних казках іноді згадуються золоті наральники, які є успадкованими знаннями про Золотий плуг скіфів, що пов'язувався у народній уяві з чарівною небесною субстанцією.

Дослідження знайдених археологами знарядь землеробства підтверджують, що від давньоруського плуга веде свій родовід і український плуг. Застосовувались у землеробстві також *борони, волокуші, лопати*.

Відомості про цю найпоширенішу галузь господарської діяльності в Київській Русі подають також літописи. З них довідуємося, що наші Предки сіяли *жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, льон, боби, коноплі*. На городах вирощували: *капусту, ріпу, огірки, цибулю, хміль, мак, гірчицю*; у садах — плодові дерева: *яблуні, груші, сливи, вишні*.

У Лаврентіївському літописі (946 р.) наведені слова, які говорила княгиня Ольга древлянам: «Всі гради ваші... ділають ниви своя і земле своя». Згадки про рало знаходимо і в 964 р., коли в'ятичі повідомляли князя Святослава про те, що вони платять хозарам данину по «шелягу от рала». Безумовно, традиції землеробства розвинулися у Київській Русі значно раніше, ніж про це йдеться у писемних згадках. Можна з певністю стверджувати, що аграрна культура України має кількатисячолітню історію: з кінця IV тисячоліття до н. ч. землеробство вже мало свої традиції, вироблені трипільськими племенами. Велику роль у цьому відіграли природні умови: ландшафт, клімат, родючість ґрунтів тощо. Майже 90% земель нашої країни придатні для землеробства і садівництва, решта

займають гори та болота. Звичайно, в давнину такий розподіл був дещо іншим, проте високоякісність ґрунту не підлягає сумніву. Багата різноманітність ґрунотворних порід сприяла розвитку землеробства.

В Україні впродовж віків існували різні системи землеробства: *вирубно-вогнева, перелогова, двопільна, трипільна, чотирипільна* (на Поділлі). Кожна з них мала свої переваги та недоліки. Багатопільну систему могли впроваджувати тільки досить великі землевласники, бо малоземельному господарю це було не під силу.

Найдавнішою з відомих систем можна вважати *вогнево-вирубну*: ділянку для посіву готували заздалегідь, рубаючи взимку або восени дерева та кущі, які залишали на землі, щоб навесні спалити. Далі без оранки сіяли льон або просо, і тільки в наступні роки цю ниву використовували під посів зернових культур. Така система була надзвичайно трудомісткою і непродуктивною. Особливого поширення вогнево-вирубна система набула в районах Лісостепу.

У степових районах була поширена *перелогова*, або *залежна*, система землеробства, яка також вважається однією з найдавніших; її особливість полягає у тому, що ланові, який перестає родити, дають час на «залеж», тобто не засівають його кілька років, доки земля знову набереться сили.

Перехід до *трипільної системи* землеробства можна вважати великим прогресом. Найбільшого поширення ця система набула за часів Київської Русі. Всі орні землі поділяли на три частини: одну відводили під озимі культури, другу — під ярі, третю — під пар. Ділянка, що була під паром, могла використовуватись як пасовисько для худоби. Наступного року вона засівалась озиминою (житом, пшеницею), а через рік — яровою. Та ділянка, з якої збирали ярові, залишалася під пар. Отже, таке чергування полів давало можливість вирощувати різні культури одночасно, а також поліпшувати родючість ґрунту. Хоча, звичайно, селяни не завжди чітко дотримувалися такого чергування «озимі — ярі — толока», бо основним продуктом харчування селянської сім'ї, як правило, залишалося жито.

Землеробство поділяється на три основні напрями: *рільництво, городництво і садівництво*, які однаковою мірою притаманні українському народові. В садах і на городах вирощували в основному ті ж культури, що і нині поширені на українській землі. У Київській Русі сади вирощували не тільки по селах, а і в густозаселених містах: біля кожного будинку був свій садок. Із появою монастирів увійшло у звичай вирощувати великі сади на монастирських землях. Така традиція існувала досить довго: іноземний мандрівник Гільденштедт в описі своєї подорожі в 1774 р. вказує, що «овочеві дерева можна знайти майже біля кожного будинку в Києві», а «на Подолі є державна шовковична плантація з 500 великими чорними шовковицями. Є також і виноградилики».

Любов до землі розвинута в українців з такою силою, що дивувала навіть наших сусідів-росіян. Так, російський учений Василь Зуєв писав про Слобідську Україну: «куди не пойдеш, скрізь поверхня землі вкрита здебільшого збіжжям, а далі або баштани, або овочеві садки»¹.

В Україні найулюбленішими фруктами та ягодами були вишні, сливи, яблука, груші, малина, порічка, агрус; на півдні — абрикоси, персики, черешні, виноград. Нині важко встановити, коли почалося культивування кожної з цих культур. Так, уже в III ст. н. ч. було відомо кілька десятків сортів груш, а сливи культивувалися ще в IV—VI ст. до н. ч. Українці здавна вміли прищеплювати дерева, виводити нові сорти яблук і груш. Садівництвом традиційно займалися чоловіки, городництво з незапам'ятних часів було заняттям жінок.

Серед найдавніших городніх культур в Україні слід назвати моркву, огірки, капусту, буряк, часник, цибулю. Деякі з них досить довго вживалися як дикі рослини (огірки, буряк, морква), культивуватися вони почали в античні часи. Найпізніше в Україну потрапили картопля та помідори.

На особливу увагу заслуговує дослідження традиційних знарядь обробітку ґрунту, оскільки без нього уявлення про землеробські традиції наших Предків було б неповним. Крім того, зразки цих знарядь, знайдені археологами й зібрані етнографами, є саме матеріальними, речовими доказами давності хліборобських традицій в Україні.

Найдавніша знахідка залізної частини рала (наральник) датується першими століттями нашого часу. Це наральник із поселення Черняхівської культури. До появи залізних частин *рало* виготовлялося із твердих порід дерева, отже, можна гадати, що воно виникло значно раніше. У Сумському краєзнавчому музеї зберігається рало, яке датується другою половиною I тисячоліття н. ч. Рало — знаряддя, що не перевертає ґрунту при оранці, а лише розриває і робить борозну. В Україні існувало багато видів рала; оскільки воно набуло ще за часів Київської Русі функцій розпушування землі, то, поряд з новими досконалішими знаряддями використовувалося аж до XIX ст.

Панівним знаряддям обробітку ґрунту поруч із ралом став *плуг*. Дерев'яний плуг із залізним лемешем і череслом побутовав у Київській Русі, про що є згадка в «Повісті врем'яних літ»: «Пішов Володимир на ляхів і захопив города їхні... цього ж року і в'ятичів переміг, і наклав на них дань від плуга, як і отець його брав»². Знахідки залізної частини плуга (чересла) археологам відомі з VIII ст. Конструкцію найдавніших плугів можна уявити за давніми мініатюрами з літописів (наприклад, Кенігсберзький літопис). Орачі віддавали перевагу плугові перед іншими знаряддями, про що може свідчити давня приказка: «Де оре соха, там трава висиха, а де плуг ходить, там і хліб родить».

Плуг складався із кількох деталей, які у різних етнографічних районах України мали різні назви. «До робочої частини належали *підшва* (полоз, повзун, плаха), *леміш* (залізо, плита), *полиця* (дошка), *стовба* (підойма), *чересло* (ніж, різак). *Гряділь* (стріла, вал, придолиб) служив для з'єднання робочої частини з передком. Направляли плуг за допомогою двох ручок (*чепіз*)»³.

У плуг запрягали переважно дві-три пари волів. Для такої оранки треба було плугатаря і двох погоничів. При якісній оранці знищувалися бур'яни, адже вони підрізалися плугом і загорталися скибою землі.

Соха в Україні не набула такого поширення, як у Росії та Білорусі, де вона буда основним знаряддям обробітку землі. Нею користувалися тільки на Поліссі, застосовуючи її поряд із плугом. Соха також виготовлялася із дерева і мала залізні *сошники*. У Конотопському повіті відомий варіант перехідного знаряддя від сохи до плуга. Можливості сохи порівняно з плугом були обмежені: глибина і якість оранки сохою значно нижчі. Крім того, соха була для орача важчою в роботі, бо її треба було тримати на руках і натискувати на неї під час оранки. Але для убогого селянина соха була зручнішою тим, що не потребувала кількох волів, можна було орати одним конем. Тому й з'явилася приказка: «Соху завела нужда».

Існували ще й інші ручні знаряддя обробітку землі: *мотики*, *сапи*, *заступи* (*лопати*), *вила*, *граблі* й *борони* (для розпушування). Найстародавнішими є, звичайно, *мотики*, *серпи*, які відомі ще за часів Трипільської культури (VI—III тисячоліття до н. ч.). Найбільше знахідок серпів із городищ Нижнього і середнього Подніпров'я належить до скіфських часів. *Коса* з'явилася значно пізніше, тому селяни (навіть поміщики) досить довго віддавали перевагу серпові перед косою, оскільки боялися, щоб не було втрат зерна під час струсу косою. Косу переважно використовували для збирання сіна. У деяких поселеннях поширювалися навіть забобони проти коси, жінки боялися, що «корови молока збавлять», якщо почують дзвін коси.

Уміння косити вважалося дуже відповідальною справою, яка вимагала сили і спритності, тому подекуди створювалися ватаги косарів, які досконало володіли косами і ходили на заробітки.

Українці, на відміну від багатьох інших народів, мали звичаї в'язати зібраний врожай у снопи. Сніп також служив платою робітникам (женцям, женчикам), які наймалися жати чуже жито. Снопи складали в копи, які в різних районах налічували різну кількість снопів (залежно від традиції). За кількістю кіп рахували врожай. На Чернігівщині нормальним вважався сніп, який в обхваті мав 100—112 см. Обмолочували снопи *ціпами*: двома палицями, з'єднаними ув'яззю і кільцем. Ударна частина

знаряддя називалася *бичем*, а держак — *ціпилном*. Молотили на відкритих токах, якщо дозволяла погода, або в стодолах, де просушували снопи.

У XIX ст. на півдні України поширилася молотба котком, який був відомий уже з XVII ст., але ще не набув такого поширення. *Коток* робили з дуба, оббивали залізними стрижнями — ребрами. Таке знаряддя називали ще *гармашем*, а молотбу — *гармануванням*. Гарманували на спеціальних токах (гарманах) за допомогою коней.

Мололи зерно ручними млинами, які відомі ще за часів Трипільської культури під назвою *жорна* (на думку мовознавців, назва походить від давньоіндійського *жраван* — «камінь для вичавлювання соми», тобто ритуального напою з соку рослини). Камені для жорен виготовлялися з вапняку. З часом конструкція жорен ускладнювалася, чим полегшувалося користування ними. В епоху Середньовіччя набули поширення *водяні млини* та *вітряки*, які діяли подекуди і в першій половині XX ст. З появою машинної техніки та фабричних землеробських знарядь у землеробстві України в XIX—XX ст. відбулися значні зміни.

Хліб українці споконвіку вважають святим, а землю — матір'ю-годувальницею. Кількатисячолітня традиція догляду за нивами виробила силу-силенну звичаїв, обрядів, забобонів, пов'язаних із майбутнім урожаєм.

Так, перед початком оранки не можна нікому нічого давати чи позичати, щоб не позбутися щастя, яке необхідне в цій відповідальній роботі. Для оранки вибирався день, коли був повний місяць, найкраще вівторок, четвер або субота. Однак це не має бути день, в який цього року випало Благовіщення.

Починати оранку або сівбу годилося обов'язково на світанку, щоб не зустріти нікого перед роботою. Якщо зустрічали когось, то не розмовляли, навіть не віталися, хіба що кивали головою. Слід було не тільки дотримуватися мовчанки, але й особливої чистоти, щоб хліб був чистим. Тому напередодні якнайкраще милися, а вранці вдягалися у святкову сорочку, іноді весільну.

Перед початком оранки не можна забивати в землю кілки, бо вона в цей час свята; також не можна свистіти, щоб не викликати злих духів. Зерно, що збираються сіяти, відбирають якнайретельніше, досить часто змішуючи його з тим зерном, яким засівали засівальники на Новий рік, або зернами з Дідуха чи обжинкового вінка.

Жнивами найчастіше керує жінка: господиня дому або найдосвідченіша жниця. Кінець жнив — *обжинки* — супроводжуються обрядовим обідом, який готують господарі для жінок. Ритуальними стравами в цей час обов'язково має бути каша з салом чи маслом, пироги, ячня, млинці, вино, мед. Обід відбувається у хаті, де господарю підносять вінок із колосся.

Особливо боялися, щоб якийсь чаклун або відьма не накоїли на ниві біди. Тому, коли зростали посіви жита чи пшениці, господарі ходили на поле дивитися, як росте хліб. Боялися, що зла відьма зробить на ниві закрутку — надломить колосся, пригнувши їх до землі. Тоді нечиста сила перенесе врожай із цього поля в засіки відьми, яка зробила закрутку. Ця шкода мусить обов'язково бути виправленою, бо зерно із закрутки вважається лихим і для господаря, і для жінця, і для того, хто буде їсти хліб із нього. Доторкатися до залому небезпечно, тому його накривають гноем, іноді обгороджують осиковими кілками чи спалюють просто на полі. Найчастіше закрутки роблять під час цвітіння жита, на Купайла, до схід сонця.

Шанувалися всі звичаї, пов'язані з хлібом. Вдома не слід бути без хліба жодної ночі, бо обсядуть злидні. На ніч хліб потрібно накривати рушником, бо він теж спить. Хліб чистий і святий, тому його можна брати в будь-кого — він не передає зла. Навіть якщо знайшов хліб, можна їсти, бо це дар Божий, над ним не владний ніякий злий дух. Хліб і сіль кладуть дитині в колиску, щоб уберегти її від злих очей.

Олександр Потебня записав казку про Хліб і Змію, яка, напевно, була складена в глибоку давнину. Змія, побачивши Хліб на столі, позаздрила йому і спитала, як він досяг такої великої честі. Хліб розповів, скільки випробувань йому довелося витримати, щоб потрапити на стіл: його молотили ціпами, мололи, місили, випікали на вогні і тільки потім поклали на стіл. Змія хоче й собі спробувати такого, але не витримує й першого випробування. Тому про людину, яка пройшла багато випробувань, кажуть: «Пройшов крізь сито і крізь решето».

ТВАРИННИЦТВО, МИСЛИВСТВО, БОРТНИЦТВО

Тваринництво — галузь сільського господарства, основним завданням якої є розведення сільськогосподарських тварин для потреб людей. Продукти тваринництва йдуть у харчову промисловість (молоко, масло, яйця, м'ясо) та легку (сировина для промислових виробів: вовна, шкіра тощо). Тваринництво прийнято поділяти на такі основні галузі: *м'ясне і молочне скотарство, вівчарство, свинарство, конярство, козівництво, кролівництво, птахівництво*.

Скотарство в Україні було відоме вже у Трипільській культурі VI—III тисячоліть до н. ч. Проте провідною галуззю господарства воно стало в II тисячолітті до н. ч., коли на теренах України з'явилися представники культури Шнурової кераміки. Хліборобство в цей час не зникає зовсім, проте втрачає свою провідну роль. З'являються власники великих табунів коней, отар овець, черід корів, які потребують великих лугів і пасовиськ, тому

частково змінюють спосіб життя, віддаючи перевагу сезонному кочівництву. Скотарство розвивається і в I тисячолітті до н. ч. племенами скіфів. Вже Геродот згадує скіфські племена кочівників (скотарів) і племена землеробів (орачів). Отже, скіфська людність поділяється на два прошарки: скотарів-вершників і безхудобних або з невеликою кількістю худоби хліборобів, які вели осілий спосіб життя⁴. В античні часи співвідношення між землеробством і скотарством урівноважується. Знову відбувається відродження давніх хліборобських традицій, які так тісно єднали Україну з античним світом: Україна експортує хліб до Греції та інших південних країн.

Багатотварова традиція догляду за худобою зберегла деякі архаїчні ритуали вигону на пасовище, утримання та лікування тварин. Так, перший вигін тварин на пасовища, залежно від кліматичних умов регіону, відбувався у кінці квітня (давнє свято Велеса) або до Ярилового дня (23 квітня). При цьому здійснювався такий ритуал. Господар, одягнений у святкове вбрання, бере в торбину магичні речі, серед яких обов'язково є хліб, яйця, сіль, ніж, сокира, свічка. Без шапки він іде до хліва, виганяє всю худобу на подвір'я, висмикує зі стріхи хліва пучок соломи, набирає з криниці відро води і обходить по колу (за сонцем) всіх тварин тричі, окроплюючи їх водою. Потім закопує в землю магичні речі (в різних регіонах свої, але яйце обов'язкове в усіх). На цьому місці розводять вогонь, запалений з віхтя і соломи, й переганяє через це вогнище тварин, яких доручає пастухові. Іноді господар сам супроводжує череду на пасовище.

Магічні речі цього ритуалу мають конкретне значення. У деяких регіонах виганяють худобу обов'язково вербовою гілкою, освяченою на Вербну неділю. На Поліссі часом обкурюють тварин свяченою травою або ладаном. Магічні речі (особливо залізні: ніж, сокира, замок, ключ) мають захистити худобу від вовків, хвороб, злодіїв. Якщо зарите в землю яйце (подекуди це були писанка чи крашанка) виявиться цілим — це добрий знак: значить, усі тварини залишаться влітку здоровими і неушкодженими.

Як бачимо, обряди першого вигону на пасовище складні й мають багато варіантів, проте загальним є магичний обхід худоби, окроплення водою, перегін через очисне вогнище. Обов'язковими також є хліб, яйце і свічка (найчастіше громична).

Протягом століть в Україні виведені різні породи великої рогатої худоби. Однією із найдавніших порід є *українська степова* (відома ще з II тисячоліття до н. ч.). Нині є багато інших порід корів: *білоголова українська*, *червона степова*, *черкаська*, *лебединська*, *симентальська*. Кожна місцевість відрізняється своєю «улюбленою» породою: наприклад, на Сумщині, Чернігівщині та Харківщині переважають молочно-м'ясні породи (симентальська і лебединська), на Поліссі — білоголова українська і чорно-ряба, а в Карпатах — місцеві гуцульська та бура карпатська.

Важливу роль у скотарстві відіграє кормова база. Утримання худоби взимку значною мірою залежало від наявності сіна, кукурудзи, кормових бобів, коренеплодів та кормових баштанних культур.

Здавна кормові рослини вирощувалися для годівлі худоби. На Поліссі це переважно озиме жито й пшениця, люпин, кукурудза, вика (горошок родини бобових); у лісостеповій зоні на корм вирощують ще й сою, суданку, а в Степу — кукурудзу, суданку, сою, сорго (трав'янисту кормову рослину).

Свинарство в Україні є другою за значенням галуззю тваринництва після скотарства. Вживання в їжу свинини відоме в Україні з давніх-давен. За Княжої доби без нього не обходився жоден бенкет, хоча на столі простого селянина м'ясо було не так часто. В Київській Русі значно частіше вживалося м'ясо диких звірів, у тому числі й вепра (дикого кабана).

Загальновідомо, що свиня була ритуальною твариною на Різдво — це ще дохристиянський звичай. Але ранні християнські пастирі на Русі не хотіли цього визнавати, тому княжа дружина неодноразово зверталася до князя зі скаргами на церковників, які забороняли вживати м'ясо і примушували постувати. З цього приводу в XI ст. відбувалися запеклі суперечки й дискусії. Як бачимо, перемогла традиція.

Нині в Україні свинина користується більшим попитом, ніж яловичина, оскільки вона є традиційною їжею, притаманною осілим народам (на відміну від кочівників, у яких переважали вівці). Серед порід свиней найпоширеніша *велика біла* (на Поліссі, в Лісостепу, на півночі степової зони), а в Степу переважає *українська біла степова*. Є ще й інші породи: *степова ряба*, *довговуха біла*, *кролевецька*, *ландарас*, *миргородська* тощо.

За свідченням багатьох літописних джерел, одним із найдавніших занять народу України було **рибальство**. Це підтверджують численні археологічні знахідки знарядь рибальства: грузила з кераміки, поплавці, блешні, голки для плетіння сітей, остроги, гачки. Риби у наших річках було багато: окунь, карась, щука, лящ, сом, осетрові, судак, сазан, лини та ін.

Чи не найбільшого розвитку рибальство набуло в запорозьких козаків, де воно було однією з найголовніших галузей господарської діяльності. Вони влаштовували особливі заводи, біля яких зводили курені. Найвідомішим рибним заводом був Гард на Південному Бузі (біля сучасної Костянтинівки, нині неподалік Південно-Української АЕС). Крім того, запорозькі козаки виловлювали рибу в лимані, на Кінбурнській косі, в річках Кубані, Дністрі та Дніпрі.

У Дніпрі ловили різну рибу: осетри, білугу, соми та іншу, серед якої була і *червона*, козаки її називали чорною. Основну частину риби продавали свіжою або солили, в'ялили, залишаючи для власного вжитку. З риби вибирали чимало ікри, здебільшого з *севрюги*, *білуги* і *осетра*.

Знаряддями рибальства в Україні здавна були різного роду *хватки*, *тідсаки*, *сачки*, які плели самі рибалки. Але найдавніші знаряддя — своєрідні колючі предмети: *списи*, *дво-* і *тризубці*, які нині вже не використовують. Стародавні знаряддя рибальства можна побачити в музеях України, наприклад, так звані *остроги*, які були багатозубові (від трьох до восьми загострених зубців, кожен із яких закінчувався гострим гачком, направленим вгору). Відомі також *гартуни*, *верші*, *ятері*, *неводи* тощо.

Заслуговують на увагу деякі традиційні звичаї українських рибалок, які зберегла для нас пам'ять народу. В дохристиянські часи побутував обряд жертвоприношення Водянику перед початком риболовлі: йому сипали у воду жменьку тютюну, хлібні крихти або кілька крапель вина чи горілки, а першу впійману рибину (особливо якщо вона невеличка) випускали назад у річку. При цьому примовляли: «Іди та приведи батька, матір, тітку, дядька». Язичники відзначали своє рибальське свято 29 червня. Цей день збігся із днем християнського апостола Петра. Так, Петро став покровителем рибалок. У цей день рибалки увінчують себе вінками з синіх квіток «петрового батого» (наукова назва — *цикорій*).

Полювання було улюбленим заняттям давньоукраїнської знаті. Хутро білок, соболів, горностайів, куниць, чорнобурих лисиць було предметом експорту в Київській Русі. Велика кількість дичини приваблювала мисливців з усіх кінців Польщі й Росії. На полювання в Україну приїздили імениті особи з царських дворів. Мисливство було поширене і серед запорозьких козаків, але значно менше, ніж рибальство. Запорожці переважно полювали на лисиць, хутро яких продавали купцям, і таким чином сплачували мито у військовий скарб і Січову церкву, а іноді самі шили одяг із хутра. З козячих шкір шили штани для чабанів, з хутра видри — шапки.

Полювали переважно на *зайців*, *лисиць*, *диких кіз*, *оленів*, *лосів*, *вепрів*. У Карпатах та на Волинському Поліссі — на *ведмеда* та *рись*. У степовій зоні мисливці полювали на *дрофу*, *перепела*, *куріпку*. На всій території України було поширене полювання на *диких качок*.

«Соколина охота», яку так любляли в Київській Русі, здається, відійшла в минуле. Але в часи Середньовіччя при дворі князя була навіть спеціальна посада сокільника.

Конярство було одним із найдавніших занять, і слід зазначити, одним із найулюбленіших у господарській діяльності жителів Північного Причорномор'я і Подніпров'я. Скільки шедеврів скіфського мистецтва із зображеннями коней знайдено археологами! У скіфських курганах царських поховань знаходять також скелети коней, прикрашені дорогою зброєю. Вважають, що скіфська орнаменталістика «звіриного стилю» передувала давньоруському звичаю прикрашати будівлі зображенням коня. Кінь вважається символом щастя. Вершила на дахах бу-

динків були не тільки прикрасою — у них втілювалася таємниця буття, уособлення споконвічного руху вперед, своєрідний символ колісницького життя. Згадаймо сон Святослава у «Слові о полку Ігоревім»: житло без «кнеса» розглядається як провісник нещастя, біди.

У Київській Русі дохристиянського періоду існували язичницькі культи поклоніння коню. На фресках Софії Київської зображено полювання на дикого коня.

Цю тварину дуже цінували запорозькі козаки, які спеціально розводили коней і утримували кінські заводи. Не маючи коня, не можна було стати справжнім козаком — такою була насамперед військова потреба. Козаки називали коня братом, другом, шанували його і піклувалися про нього як про найдорожчу істоту. Головні кінські заводи були на Інгульці, Бузі та Великому Лузі.

Запорожські коні, як писав у своїй «Історії запорозьких козаків» Дмитро Яворницький, були невеликі на зріст, але дуже міцні і кмітливі; вони легко впізнавали свого господаря і на перший поклик чи посвист прибігали до нього. Крім того, вони відзначалися прудконогістю, були швидкими, «мов легкий птах».

Крім власних коней, запорожці добували коней у ворогів: татар, поляків та ін. Кожен козак мав десять чи двадцять коней, а деякі утримували навіть цілі табуни — близько 700 і навіть більше голів. Запорожські коні високо цінувалися у Європі, де на них був дуже великий попит. Отже, наші Предки вміли вирощувати і шанувати коней.

Традиційною в Україні є й така галузь тваринництва, як **вівчарство**. Ще в давнину українські чабани об'єднувалися в артілі по п'ять чоловік, обирали отамана та кашовара. При отарі овець завжди були собаки для охорони, брали також кількох цапів, які йшли за отаманом першими, а за ними вівці. Чабани мають палиці, які називають *гирлигами*, ними вони завертають овець, які відбилися від отари. В торбах чабанів завжди є інструменти, якими лікують тварин: ножички, щипчики, квачики для очистки й запікання ран тощо. Чабани й пастухи мають також музичні інструменти: сопілку, ріжок, трембіту. Ними вони подають сигнали і досить часто грають музичні мелодії. Нині в степових областях України переважають вовняні породи овець (тонкорунна — *асканийська* і напівтонкорунна — *цигайська*). У лісостепових, поліських та гірських районах — м'ясо-вовняні породи: *прекос*, *каракульська* (сокільська *смушкова*). У Карпатах вирощують місцеву *рацку* та *цакель*. Нині в Україні збільшується поголів'я тонкорунних порід овець і зменшується кількість грубововняних. Як місцева допоміжна галузь тваринництва розвивається в Україні й **козівництво** (переважно як молочна галузь). У давнину козівництво було поширене більше. Коза, як

уже згадувалося, була тотемом деяких давньоукраїнських племен і тому завжди вважалася чистою твариною. Вона навіть не питиме води, якщо її вже покуштувала інша тварина чи людина. В Україні не тільки вживали молоко кози, але й збирали (вичісували) цінне пухове волокно, з якого пряли тонкі нитки й виплітали красиві хустки.

Кролівництво поширене переважно на Поліссі та в деяких областях лісостепової зони. Промислове виробництво м'яса та хутра кролів в Україні значною мірою доповнюється й за рахунок приватних господарств населення. До галузей тваринництва належать також **шовківництво** (вирощування шовкопряда) та **бджільництво**.

Найбільші плантації шовковиці належать господарствам степової та лісостепової зон. Основна продукція цих господарств — це кокони шовкопряда, з яких виробляють натуральний шовк. У південних регіонах України деяку допомогу шовківникам надають приватні господарства, де вирощують кокони.

Добування меду було відоме в Причорномор'ї з давніх-давен. Про це писав ще Пріск Панійський у своїх спогадах про подорож у столицю Аттилі: «В поселеннях нам відпускали для їжі замість вина так званий туземцями медос»⁵.

Бджільництво в давнину називалося **бортництвом** (від старослов'янського *бортъ* — вулик у дуплі дерева). Мед — також традиційний напій; він використовувався і для виготовлення солодких страв. Знаряддя бортництва — спеціальні ножі для вирізування стільників — знайдені в розкопках на території лісової та степової зон України. У Сумському краєзнавчому музеї експонується горщик із залишками меду тисячолітньої давності. Мед збирали від диких бджіл у лісових хащах та дуплах дерев: кожен, хто знаходив бортъ, ставив свою зарубку чи знак на дереві і вважався її власником. У «Руській правді» є кілька статей про покарання тих, хто знищував або незаконно привласнював чужу бортъ.

Особливо були поширені напої з меду, які варилися при княжому дворі та в сім'ях знатних бояр. Ці напої могли зберігатися впродовж кількох десятиліть у спеціальних льохах-медушах. Ця давня традиція медоваріння припинилася у XVIII ст. з появою дешевих замінників меду з цукру.

Широко застосовувався мед і в лікувальній практиці. Дочка князя Мстислава Володимировича Євпраксія написала навіть медичний трактат «Мазі», де описала різні способи лікування медом і виготовлення з нього цілющих мікстур. Цей медичний трактат цінний ще й тим, що його вперше у світі написала жінка (не враховуючи Клеопатру, яка писала про косметику).

Особливо відомими місцями бджільництва в Україні були урочища вздовж Дніпра, Інгулу й Громоклії. Тут встановлювали свої пасіки і запорозькі козаки. З меду вони варили напої, а з воску виготовляли свічки.

Приказка: «Бджола — божя мушка, а пасічник — божий чоловік» свідчить про почесність праці збирачів меду, про «богоугодність» цієї справи.

Перше збирання меду (вирізання стільників) відбувалося на Мало-го Спаса (1 серпня), друге — на Великого Спаса (6 серпня). Уперше мед їдять з маковими коржиками, вдруге — з яблуками та грушами. Це ритуальна їжа на свята. Інші ритуали, пов'язані з бджільництвом, мають символічне значення: наприклад, підкидання першої ложки куті на стелю, «щоб бджоли роїлися», або «щоб рої сідали».

У Київській Русі переважали лісові промисли меду, проте з XIV ст. починається новий етап бджільництва, пов'язаний зі штучними бортями — вуликами. На півдні були поширені *санеткові вулики*, тобто плетені з очерету, рогами, верби й соломи, всередині їх обмазували глиною. Перший рамковий вулик був сконструйований у 1814 р. українським вченим Петром Прокоповичем, але, як це часто в нас буває, цей винахід не був визнаний на батьківщині вченого, він почав використовуватися у Німеччині і лише згодом повернувся до нас. В Україні створено Музей бджільництва, де відображено історію бортництва, пасічництва, медоваріння. Цей музей знаходиться у м. Гадячі на Полтавщині.

Важливою галуззю тваринництва є **птахівництво**. Кожна селянська родина має у своєму господарстві свійських птахів: *курей, качок, гусей* чи *індиків*. Утримання птахів, годівля, випасання (для качок, гусей, індиків) — відносно не трудомістка праця, якщо порівняти її з утриманням корів чи свиней. Тому птахівництво, в тому числі й домашнє, набуло великого поширення у всіх районах України. Крім поживного м'яса та яєць, птахи дають ще й пух та пір'я. В Україні найпоширенішими породами курей є українська зозуляста, легторн, чорна, первомайська, бройлер; із порід качок — пекінська та українська сіра; із порід гусей — роменська та велика біла; із порід індиків — бронзовий широкогрудий та московський.

Птахівництво в Україні досягло найвищого рівня промислового розвитку порівнянно з іншими галузями тваринництва.

Як бачимо, господарство українців здавна було надзвичайно багатогалузевим, мало свої давні стійкі традиції, які не втрачені й нині. Тільки слід їх уважно вивчити, щоб при нагоді впровадити в промислове сільськогосподарське виробництво, як це зроблено в розвинутих країнах. А вивчати у нас є що.

¹ Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 178.

² Літопис Руський. — К., 1989. — С. 49.

³ Горленко В., Бойко І., Куницький О. Народна землеробська техніка українців. — К., 1971. — С. 46.

⁴ Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.

⁵ Спогади Пріска Панійського // Книжник. — 1991. — № 5.

2. Архітектура, ремесла та народні художні промисли

Ремесло не коромисло — плечей не відтягне.

Народна мудрість

Тут люд осілий.

Тут шанують труд.

І рух дадуть і кругові, і кросну.

Кують залізо із місцевих руд

І мають славу дуже розголосну.

Тут процвітало всяке ремесло...

Ліна Костенко

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА

Мистецтво — відображення людиною навколишнього світу, як відомо, виникло на ранньому етапі людської історії. Звичайно, і наш народ мав своїх попередників, які створювали мистецькі вироби ще в період пізнього палеоліту, 25—15 тисяч років тому.

У палеолітичних стоянках давніх мисливців археологи знаходять вироби з кісток мамонта, статуетки жінок, птахів, тварин, деякі з них прикрашені геометричними орнаментами. Такі предмети знайдено в Києві (Кирилівська стоянка), у Мізині (на Десні), поблизу Новгород-Сіверського, на Дністрі та в інших місцях України. Деякі знайдені речі розмальовувалися фарбою червоного кольору, яка добре збереглася. Зображення тварин у печерах, гротах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя свідчать про мисливські заняття, скотарство, рибальство, землеробство (малюнок биків, запряжених у гарбу, рибальські сіті). У зображеннях Кам'яної Могили відтворено кілька етапів розвитку мистецтва від неоліту до епохи Бронзи¹. Склі і гроти Кам'яної Могили мають безліч малюнків, які нагадують писемність. Нині розшифрування цих найдавніших «писем» займаються вчені як в Україні, так і за кордоном².

Культура трипільських племен найповніше представлена виробами розписної кераміки. Цікаво, що основні елементи орнаментів (спіралі, зигзаги, смуги) та зображення людей і тварин (собак, биків, кіз, птахів, риб) і в наші часи не дуже відрізняються від трипільських розписів. Особливо такі зображення притаманні українським керамічним плиткам — кахлям.

У III тисячолітті до н. ч. з'являється зображення людини у скульптурі. Це кам'яні скульптури, які стояли на курганах або й просто в степах України, їх ще називають *скіфськими бабами*. Характерно, що скіфи дуже дбайливо зберегли свої традиції скульптурного мистецтва, охороняючи його від іноземних впливів (особливо грецького). Тому скіфські кам'яні статуї дають нам справжнє уявлення про скульптурні риси скіфського мистецтва. У музеях України зберігається чимало таких скульптур, зокрема в Музеї Запорозького козацтва на о. Хортиця та в Переяслав-Хмельницькому історико-культурному заповіднику³.

Усі найкращі здобутки мистецтва скіфів ніби сконцентровані у царській пекторалі — шийній прикрасі з кургану Товста Могила (на Дніпропетровщині). Це справжній шедевр світового значення.

Із надзвичайною майстерністю у чудовий орнамент влітаються сюжетні сцени скіфського побуту: в пекторалі «гармонійно» поєдналися реалізм зображення людей і тварин з декоративністю вишуканого орнаментального узору⁴.

У Неаполі Скіфському (розкопки поблизу Сімферополя) виявлено настінний живопис кількома кольорами. У червоних, чорних і жовтих кольорах зображено сюжет зі скіфського життя: скіф грає на лірі, поруч нього — вершник у бойовому спорядженні з луком і списом, а далі можна побачити динамічну сцену поєдинку собак із диким кабаном.

Сарматські мітці продовжували традиції Скіфської культури. Нове, що вони внесли у мистецтво, — це інкрустація виробів коштовним камінням і різноколірним склом⁵.

Можемо впевнено сказати, що своєрідна культура трипільців, скіфів, сарматів залишила глибокий слід у культурі наступних поколінь, які згодом проживали на землях України.

Перші житлові споруди на території України, досліджені вченими, належали племенам Трипільської культури. Як уже зазначалося у першій частині, цікавим є традиційне планування поселень, яке і нині вважають найбільш раціональним і сприятливим для людського життя, — це розміщення будівель *концентричними колами* з великою площею посередині. Вікна будівель теж були напівкруглими, стіни фарбувалися, розписувалися орнаментами.

Серед пам'яток скіфської архітектури можна назвати Неаполь Скіфський. Він був збудований за зразком так званих грецьких міст-колоній. Місто було укріплене оборонними мурами з бойовими баштами заввишки до 9 м. Серед розкопаних залишків будівель знайдені фрагменти настінних розписів. Дослідники останнім часом все більше схиляються до думки, що деякі міста Північного Причорномор'я, які досить довго традиційно вважалися грецькими містами-колоніями, наприклад Ольвія, були

збудовані скіфами. Наші Пращури чудово вміли вибирати місця для будівництва поселень: у заплавах, злиттях річок житлові споруди прекрасно поєднувалися із навколишньою природою і були зручними для господарської діяльності людей.

Традиція храмобудівництва і звичай дарувати на храм десятину була відома ще з язичницьких часів: «Хотіли понести (статуї) Богів своїх до моря і там угніздилися. І немало городів і молілень будували там многі зодчі, як були дуже багаті. І ті храми були прикрашені золотом і сріблом, і багатьом древнім Богам віддавали честь десятиною»⁶. Архітектура Київської Русі відзначалася майстерним виконанням дерев'яних будівель. Хоча муроване будівництво поширилося лише в X ст., на стилі кам'яних споруд позначився весь будівельний досвід Предків. Князівські палаци були збудовані на Старокиївській горі. Вони споруджувалися за часів княгині Ольги. Це були сплановані за типом сучасного народного житла будівлі, стіни яких прикрашалися декоративним розписом, а підлога вкривалася кольоровими мозаїками.

Після прийняття християнства на Русі розгортається широке будівництво церков. У 989–996 рр. зводиться монументальна Десятинна церква. Перед церквою стояли дві мідні статуї коней, вивезені Володимиром із Херсонесу. Десятинною вона звалася тому, що князь виділив на її будівництво десятину частину князівських прибутків, наслідуючи ще давній звичай слов'ян-язичників. У Десятинній церкві був похований сам князь Володимир-христитель та його жона Анна — візантійська царівна. Десятинна церква простояла понад 200 років і була зруйнована 1240 р. ханом Батием. Під її руїнами загинуло багато киян. Від цієї церкви залишилося кілька фрагментів чудової мозаїчної підлоги та фресок, що можуть свідчити про майстерність зодчих Київської Русі.

Місцем, де зародилася і формувалася майстерність давньоукраїнських будівничих, був насамперед Київ. Тут розвинулися загальнослов'янські традиції. Київська архітектурна школа була практично єдиною на Русі. Новгородські, Полоцькі, Чернігівські храми будувалися за участю київських зодчих і під впливом київських традицій.

Час Володимира і Ярослава Мудрого був позначений пошуками нових архітектурних форм. Результатом таких пошуків є Софія Київська, неповторна архітектурно-художня споруда з її багатоповислою гармонійною композицією. На початку XII ст. у Київській Русі відчувається візантійський вплив церковних канонів хрестово-купольних соборів. Зразком цього стилю був Успенський собор Печерського монастиря. За його типом кілька століть на Русі будували кафедральні, соборні й монастирські храми.

Досить довго вважалося, що цей собор знищили німецькі війська, які заздалегідь вивезли коштовні мистецькі цінності. Каталог виставки «Втра-

чені архітектурні пам'ятки Києва», виданий Українським музеєм у Нью-Йорку 1982 р., подає іншу інформацію: радянські війська при відступі замінували Успенський собор радіокерованими мінами, які приводилися в дію з-за лінії фронту⁷. Безперечно, ця справа потребує вивчення.

Нині на території Києво-Печерської лаври є залишки руїн Успенського собору, який нині відбудовується. Звичайно, християнство принесло на нашу українську землю і чужий архітектурний стиль. Ці зразки візантійської архітектури й до сьогодні збереглися у містах і селах України. Навіть войовничі атеїсти після жовтневого перевороту не змогли перевершити в жорстокості християнських фанатиків, які змели з лиця землі наші національні святині, знищивши будь-які згадки про нашу традиційну архітектуру, культові споруди язичницької доби. І якщо нині відбудовуються і поновлюються зруйновані церкви, то чому б не відновити і язичницькі святині?

У Новгородських землях поступово складалися свої місцеві архітектурні традиції і школи. В інших містах Київської Русі — Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському — будувалися собори, церкви, замки за київськими зразками, але кожна споруда мала вже і певні місцеві традиційні елементи. Так, у Галичі є церква Пантелеймона, збудована близько 1200 р. В її архітектурі помітні риси романського стилю храмів Угорщини, Чехії та інших західних країн.

Під час монголо-татарської навали будується багато фортець і укріплень. Ці вежі споруджені за часів Данила Галицького в Любліні, Столпі, Кам'янці-на-Льстні, Чарторийську.

Одним із шедеврів світового значення вважався і Михайлівський Золотоверхий собор, збудований у 1108–1113 рр. на Михайловій горі за князя Святополка Ізяславовича, онука Ярослава Мудрого (Михайлівський Золотоверхий собор був знищений у 1934 р. за планом партійно-урядових кіл про спорудження на цьому місці цілого комплексу урядових будівель). Нині він відбудований, але навряд чи можна вважати його історичним архітектурним об'єктом, адже виконаний він за сучасними технологіями і з нових будівельних матеріалів. До того ж, собор діючий і продовжує християнізацію народу. На цьому місці під час будівництва були знайдені рештки поховань і культові язичницькі пам'ятки, на жаль, ніхто їх не дослідив, оскільки будівничі поспішали.

Минали століття, одне покоління змінювалося іншим, змінювалися і традиційні форми архітектури: епоха Відродження принесла в Україну пишноту орнаментів, багатство декору будівель у стилі бароко. XVIII ст. позначилося будовами у стилі класицизму, розкішними панськими маєтками з величними палацами і парками. У будівництві ж народних жител і далі зберігаються й розвиваються давні традиції народу, які часто впливали і на творчість професійних майстрів.

XX ст. принесло в будівництво новий будівельний матеріал — залізобетон. Так, технічний прогрес сприяв занепаду архітектури, яка з провідної галузі мистецтва перетворюється у жертву уніфікації і спрощення. Все більше будується громіздких, похмурих споруд, що шкідливі для здоров'я людей. Нехтуються давні традиції народу, вироблені й випробувані багатьма поколіннями.

Інтер'єр українських жител простий, але гарно декорований вишитими рушниками, тканими ліжниками, керамікою, різьбленням тощо. Ці традиції зберігаються й до нині, незважаючи на значний розвиток промислового виробництва товарів народного вжитку. В XX ст. під впливом міської моди, звичайно, поширилися сучасні меблі, килими, проте чимало елементів традиційного українського стилю залишилося в селах, а іноді — й у міських квартирах.

ДОМАШНІ РЕМЕСЛА ТА ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ

Споконвіку народне декоративне мистецтво розвивалося у двох напрямках: як домашні ремесла для потреб своєї родини і як організовані промисли, що створювали товари для продажу. Дуже часто вироби народного мистецтва виготовлялися спеціально на замовлення споживача. Організовані художні промисли виникали на основі домашніх ремесел.

У Київській Русі значного розвитку досягли художні ремесла в Києві, Чернігові, Львові, Галичі та інших містах. У XIX ст. в Україні створювалися ремісничі цехи, які згодом переросли в майстерні та мануфактури.

Звичайно, промисли поділяють за ступенем художньо-творчої праці на кілька груп. Першу групу становлять ремесла, в яких переважає виробничо-реміснича майстерність. Це нерозписаний гончарний посуд та інші речі утилітарного призначення.

Друга група — ремесла, в яких творчий і виробничий процеси займають приблизно однакове місце: розписний та фігурний посуд, дитячі іграшки, ткацькі вироби, вишивка. Третя група — промисли, в яких творчий процес відіграє головну, вирішальну роль: декоративний посуд, виготовлення мистецьких сувенірних виробів, настінні художні розписи (мальовки) тощо.

Отже, *народні художні промисли* — це організоване виробництво творів декоративно-ужиткового мистецтва, призначених для продажу. Під *декоративно-ужитковим* мистецтвом розуміємо галузь художньої творчості, яка формує естетично-художнє середовище у побуті людини.

До декоративно-ужиткового мистецтва відносимо такі предмети побуту, як: меблі, тканини, кераміку, фарфор, художнє різьблення, декоративний розпис, вишивку, вибірку, художнє литво, карбування.

Ремесло — це дрібне виробництво ужиткових та мистецьких товарів, основою якого є переважно ручна техніка без виробничого поділу праці. Технологічні навички в народних ремеслах, як правило, передавалися від батька до сина з покоління в покоління, тому саме в народному мистецтві збережені найдавніші традиції, художні стилі, віками нагромаджений ремісничий і художній досвід. Народне мистецтво протягом багатьох століть живило національну культуру, давало наснагу професійним митцям.

Розподіл між домашніми ремеслами і художніми промислами досить умовний: якщо гончарство належить до промислів, то вишивка і ткацтво можуть бути як хатніми ремеслами, так і промисловими, тобто виготовлятися спеціально на продаж.

Говорячи про народність художніх ремесел, не слід забувати про роль окремих творчих індивідуальностей, талановитих майстрів, які часто й формують традиції того чи іншого промислу, хоча в цілому його художнє обличчя визначається спільними стильовими особливостями, характерними для певного регіону чи осередку. Тому для «традиційних» промислів природною є відсутність «авторського права» на стильові та сюжетно-тематичні новації (вони стають надбанням всього колективу); вироби створюються саме на продаж, безпосередньо — з рук у руки, або через посередництво художніх салонів...»⁸

Така суперечність між колективним та індивідуальним іноді призводить до занепаду промислу. Вихід бачиться тільки такий: підтримка традиційних народних промислів і сприяння творчим особистостям, які працюють у народному руслі. Адже саме вони творчо розвивають той чи інший вид мистецтва, і це цілком закономірно. Більша біда, напевно, в тому, що народне мистецтво, поставлене на промислову основу, тиражує вироби далеко не кращої художньої якості, тим самим спрощуючи мистецькі смаки покупця, а іноді просто викликаючи байдужість до народного мистецтва.

Народні художні промисли — явище характерне майже для всіх областей України. Найбільшої ж популярності в XX ст. досягли такі художні центри, як: Опішня, Решетилівка (на Полтавщині); Ічня, Дігтярі (на Чернігівщині); Петриківка (на Дніпропетровщині); Кролевець (на Сумщині); Бубнівка, Клембівка (на Вінниччині); Яворів та Пистинь (на Івано-Франківщині); Вінниця (в Чернівецькій області).

ВИДИ НАРОДНИХ РЕМЕСЕЛ ТА ХУДОЖНІХ ПРОМИСЛІВ

Гончарство — один із найдавніших видів народного ремесла. Уже трипільські гончарні вироби свідчать про тонкий естетичний смак давніх гончарів, їхню високу майстерність. Гончарство несе в собі цінну інфор-

мацію про етнографічні особливості побуту найдавніших племен і народів, які заселяли нашу землю в минулому. Зникли давні міста, зітліли вироби з полотна, шкіри, вкрилися іржею вироби з металу, зате горщик, відкопаний археологами, промовляє до нас від імені безіменного гончаря, який жив тисячі років тому. Маючи відомості про геомагнітне поле Землі, вчені визначають вік гончарних виробів з точністю до 25 років (обпалений на вогні горщик, намагнітившись, залишається таким впродовж багатьох століть).

Кераміка (гр. *keramos* — глина) за часів Середньовіччя зазнала технологічних нововведень: застосування ножного гончарного круга, підполивних розписів, виробництво кахлів тощо. В XVII ст. в Україні поширився один із різновидів кераміки — *майоліка*, яка набула широкого застосування у багатьох містах України, хоча осередки її виготовлення були лише в Києві, Ніжині, Ічні, а пізніше — в Опішні й Косові. Майолікові вироби з кольорової глини, вкриті поливою й розписані в народному стилі, й нині прикрашають житла сучасних українців. Популярна сьогодні й керамічна пластика: іграшка та скульптура.

Серед керамічних виробів побутують миски, полумиски, глечики, горнята, макітри, куманці, кухлі, дзбанки, барила. Традиції гончарного виробництва й художнього оздоблення у різних регіонах мають свої різноманітності. Серед виробів керамічної пластики — баранці, леви, коні, олені, птахи, дитячі свистунці, сюжетні набори скульптурок.

Для українських гончарних виробів характерна традиційність, пластична виразність, народна декоративність і простота, яка надає самотньому мистецтву національного колориту. Нині керамічні промисли існують у Вінниці, Коломії, Косові, Мукачеві, Одесі, Опішні, Ужгороді, Черкасах та інших містах і селах України. Близько тридцяти об'єднань, художніх комбінатів, фабрик та заводів виробляють кераміку в традиційному для народного мистецтва стилі.

Обробка металів. Бронзолivarне виробництво в Україні, як довели археологи, відоме ще з трипільських часів. Традиції видобування руди збереглися в Україні від Київської Русі. Давньоруські ковалі були обізнані з технологічними прийомами кування, зварювання і термічної обробки металів. Вони виготовляли знаряддя праці, кінську зброю, наконечники списів, сокири, кольчуги та різноманітні речі господарського призначення. На Русі існувало понад 16 ковальських ремесел. Високого розвитку досягла також обробка кольорових металів: міді, бронзи, срібла, золота.

Ювелірні вироби давньоруських майстрів відзначалися мистецькою витонченістю і досконалістю малюнків. Археологи, крім готових виробів, знаходять значну кількість ливарних формочок для виготовлення прикрас. Традиційні ювелірні технології у Київській Русі — це *карбування, тиснення, штампування, чернь, зернь, скань*. Найскладні-

ший спосіб орнаментзації ювелірних виробів, традиційний для Київщини, — *перегородчаста емаль*. Пізніше це мистецтво емальєрів поширилося і на інші землі Київської Русі, зокрема Галич.

Багаті колекції музеїв Києва, Чернігова, Харкова і Львова свідчать про значно вищий рівень ювелірного мистецтва Київської Русі порівняно із західноєвропейськими країнами. Стародавні браслети, сережки, колти, діадими, гривни, медальйони, ланцюжки, персні ще й тепер вражають незрівняною красою, ажурністю, досконалою вишуканістю. Ювелірні вироби часів Київської Русі по праву вважаються шедеврами світового мистецтва.

Нині відомі різноманітні технічні прийоми обробки металів, як стародавні, традиційні, так і нові, сучасні: карбування, лиття, інкрустація, гравіювання, штампування, протравлювання та гальванопластика. Художні вироби з металу широко використовуються в оформленні інтер'єрів, садиб, міських вулиць та експонуються на виставках.

Наприклад, технікою лиття та холодного кування виготовлялося чимало речей утилітарного та декоративного призначення: палиці, люльки, ключі, гольники, лускоріхи, застібки, пряжки, стремена. З міді, бронзи, латуні відливалися посуд, гармати, дзвони. Посуд, свічники, каламарі виливали переважно зі срібла та олова. Золотарство розвивалося головним чином у великих містах: Києві, Львові та в деяких невеличких містечках Придніпров'я, особливо Лівобережжя. Цехові ремісники виготовляли переважно дорогий посуд, коштовну зброю, кінську зброю. Народні ж майстри займалися виробництвом саме ужиткових речей для широких верств населення.

Майстри Львова, Івано-Франківська, Чернівців і Ужгорода продовжують традиції давніх ковальських ремесел у своїх декоративних решітках, свічниках-поставниках тощо. Народні майстри Косова працюють у руслі гуцульських традицій, виготовляють бартки, лускоріхи, гудзики, люльки, персні, оздоблюють металом вироби з дерева, шкіри (пояси-череси, гаманці, сумки).

Нині провідними підприємствами, що займаються виготовленням сувенірно-подарункових виробів із металу, є фабрики та комбінати Черкас, Мукачева, Одеси, Вінниці, Кіровограда, Хмельницького та багатьох інших міст.

Робота з металом завжди вважалася одним із важких і мужніх видів ремесла. Своїм корінням **ковальство** сягає п'ятитисячолітньої давнини. Розвиваючись як народний промисел у XV—XIX ст., українське ковальство зазнавало впливу всіх мистецьких стилів: ренесанс, бароко, рококо, модерн. Сільське ковальство зберігало свої традиції, ковалі виготовляли потрібні в кожному господарстві речі: плуги, підкови, коси, мотики, лопати, серпи, сокири.

Металевими прикрасами оздоблювали двері, скрині та інші меблі, а також самі будівлі (флюгери, світильники, решітки). При Львівському училищі прикладного мистецтва ім. І. Труша є майстерня-кузня, де учнів навчають ковальського ремесла та традицій художнього ковальства. Існують також ковальські цехи при реставраційних майстернях у Києві, Львові та інших містах України.

Художня обробка дерева була вже добре розвинена за часів Київської Русі. Оскільки дерево не завжди зберігається у землі, археологи не дуже часто знаходять зразки давніх виробів із дерева. Проте відомо, що вже в I тисячолітті н. ч. дерево широко використовувалося у будівництві міст і сіл, князівських палаців та фортець. Серед ремісничих професій з'являються *теслярі, ложкарі, різьбярі, бондарі*.

Техніка обробки дерева досить різноманітна: *видовбування, вирізування, виточування, розпис, випалювання, інкрустація, інтарсія*. Одна з найдавніших технік — видовбування — застосовувалась для виготовлення побутових речей: човнів-довбанок, корит, ступ, черпаків, сільничок тощо. Для вирізування, крім сокири, застосовували струг, ніж, тесак, різні різці, за допомогою яких вирізалися ложки, декоративні миски, черпаки, дрібні дерев'яні вироби різного призначення. Техніка виточування — пізніший винахід і передбачає використання токарного верстата, на якому виготовляють заготовку, а потім обробляють її іншими інструментами.

Бондарство відоме в Україні вже в X ст. як виготовлення місткого посуду: діжі, барила, відра, коновки, балії, дійниці. Бондарі користувалися, крім звичайних теслярських інструментів, спеціальними рубанками, фуганками, циркулями, лінійками, кривим стругом.

Різьблення — одна з найдавніших технік художнього декорування дерев'яних виробів. На Прикарпатті й Буковині техніку *плоскої різьби* дуже часто поєднують з *інкрустацією* — орнаментальним оздобленням шматочками дерева, металу, слонової кістки, перламутру, бісеру тощо. Одним із видів інкрустації є *інтарсія кольоровими породами дерева*, який використовується для виготовлення настінних декоративних плакеток, портретів і пейзажів. Для художнього декорування дерева здавна використовувалися *розписи* різною фарбою (темпера, гуаш, олійні чи акрилові), які потім покривають лаком. Нині побутує ще один спосіб декорування виробів із дерева — випалювання електрописакон чи спеціальними штампами.

Сьогодні фахівців із художньої обробки дерева готують технікуми й училища Косова, Львова, Вишніці, Ужгорода та Яворова. Майже в кожній області України існують підприємства, які випускають декоративні вироби з дерева, загалом їх близько ста п'ятдесяти.

Гутництво — виготовлення виробів зі скла — було відоме в Україні понад тисячу років. Точний час його виникнення не встановлено, але в

скіфських похованнях уже знаходять намисто зі скла із вкраплюванням різнокольорових барвників. Назва промислу походить від слова «гута», що означає скловарну піч. У «Слові о полку Ігоревім» згадується виріб зі скла — скляниця.

Вироби зі скла були не буденними речами, вони використовувалися як святкові мистецькі прикраси. Це був не тільки посуд, а й декоративні іграшки: півники, зайчики, баранці, а також різні свічники, намисто. Ремісники володіли різними прийомами: видування, орнаментування, кольорового забарвлення скла.

Нині гутницькі промисли — рідкісне явище в Україні. Відомі тільки три його осередки: один в Івано-Франківській області й два на Львівщині.

Ткацтво — найдавніше ремесло, яким займалися українські жінки (докладніше про це див. розділ «Житло, домашнє господарство та побут»). Тканини виготовляли спочатку для власного вжитку, але вже з IX—X ст. відбувалося відокремлення цього домашнього ремесла як промислу, що задовольняв потреби міського населення. Дуже довго існували паралельно народне домашнє ткацтво і цехове ремісничє. Із виникненням промислового виготовлення тканин домашні ткацькі ремесла поступово почали занепадати.

Проте художні тканини і нині відіграють значну роль у оформленні інтер'єру житла та виготовленні народних костюмів. Технологія домашнього ткацтва трудомістка — це прядіння ниток, фарбування їх у різні кольори, ткання на різних ткацьких верстатах (різноманітної конструкції) із застосуванням цілої низки технічних прийомів. Матеріалом для створення тканин було лляне волокно, коноплі, овеча вовна, які також потребували значних затрат жіночої праці.

В Україні є багато спеціалізованих підприємств, які виробляють художні тканини: в Кролевці, Богуславі, Дігтярях, Переяслав-Хмельницькому. Провідною серед них є Кролевецька фабрика, на якій виготовляють сюжетно-тематичні декоративні рушники й панно. Кролевецькі ткачі вміло продовжують традиції ручного художнього ткацтва, які були відомі в Україні з давніх-давен. Дбайливо зберігають місцеві традиції ткачі Львівщини, Гуцульщини, Бойківщини, Івано-Франківщини. У багатьох регіонах до ручного ткацтва залучаються майстрині-надомниці, які виготовляють ліжники, рушники, наволочки, серветки, плахти, килими тощо. **Килимарство** — давня галузь ручного ткацтва. Археологи знаходять рештки килимових виробів та ткацьких знарядь в античних містах і скіфських оселях. Відомі такі центри українського килимарства: Поділля, Волинь, Полтавщина, Київщина, Чернігівщина. Нині традиційним килимарством в Україні займаються 24 фабрики і художні майстерні.

Розпис тканин, як прийнято вважати, — порівняно новий вид декоративно-прикладного мистецтва в Україні, хоча є свідчення про надзвичайну давність і цього мистецтва — це спогади Пріска Панійського про нашу землю за часів Аттіли. Побувавши в царському палаці, він зазначав, що бачив, як жінки «покривали візерунками з допомогою різних фарб полотняні покривала, які варвари носили поверх одержі задля краси»⁹.

Для вибивання орнаменту на тканинах використовувалися спеціальні штампи та дерев'яні форми, знайдені на Райковецькому городищі на Житомирщині (XI ст.). Майстрів, які займалися художнім розписом тканин, називали малярами, малювальниками, димкарями, друкарями, вибійниками. Нині техніки розпису тканин збагачуються новими прийомами: *холодний батік, гарячий батік, вільний розпис, фотофільмдрук*. Технікою фотофільмдруку розписують українські хустки, покривала, скатерті, стрічки.

Унікальним українським культовим мистецтвом, пов'язаним водночас і з вірою, і з міфологією, і з обрядами, є **писанкарство**. Ще не так давно писанки виготовлялися спеціально на продаж, адже умінням писати писанки володіла далеко не кожна господиня. Поступово справжні домашні писанки витіснили сувенірні — дерев'яні, керамічні. У деяких регіонах Західної України ще і нині можна замовити писанки у майстрині-писанкарки, яку знають усі односельці. Символіка писанки надзвичайно глибока й водночас проста. Тому не зайвим буде заглиблення в історію та міфологію українського народу перед тим, як починати писати писанку.

Яйце — символ сонця, весняного відродження природи, воскресіння душ Пращурів. Писанки як ритуальні магичні знаряддя були відомі в індоєвропейських народів задовго до прийняття християнства. Але найкраще традиція збереглася саме в Україні, слід гадати, що саме тут був центр розвитку цього культового і мистецького явища. Археологами знайдені керамічні, розписані зеленими, коричневими і жовтими барвниками писанки, що сягають глибокої давнини. Нині відомо близько ста писанок давньоруського часу. Вони виконані різними техніками: глиняні вкриті поливою, писанки-брязкальця, шкрябанки¹⁰. Характерно, що писанки знаходять на культових місцях, де в давнину були святині (наприклад, Звенигора в Медобарах), у похованнях, а також житлах.

Писанкарством споконвіку займалися тільки жінки, але з розвитком промислів воно поширилося й серед чоловіків. Відомо чимало різних способів розпису писанок. Одним із найдавніших прийомів, що дійшов до нас, є розпис керамічних писанок у Київській Русі. На вкриті жовтою поливою поверхню писанки наносять безкінечні горизонтальні лінії зеленою поливою. Доки зелена полива ще не висохла, від полюса до полюса писанки проводять вертикальні лінії то вгору, то

Символічні знаки на українських писанках — тригвери, сварги, Дерева Життя, безкінечники, зірки, птахи та ін.

вниз. Таким чином, горизонтальні лінії ще сирі фарби, розтягуючись, перетворюються у фігурні дужки, схожі на гілку дерева. На думку багатьох дослідників, такий прийом ніде, крім Київської Русі, не застосовувався. Цікаво, що цей узор побутує і нині на Київщині й Чернігівщині. Він називається «сосонка», проте технологія розпису інша, оскільки його роблять на справжньому, а не на керамічному яйці.

Для писання писанок на справжньому (сирому) яйці необхідно спеціальний писачок (писало), яким можна провести тонку лінію. Вмочають його в розтоплений віск запаленої свічки, наносять кілька перших ліній, які за задумом мають бути білими. Після їхнього застигання яйце фарбують у світлі кольори (переважно жовтий). Коли цей шар фарби висохне, наносять інший шар воску, закриваючи місця, які мають залишитися жовтими. Після цього фарбують червоним. Далі замальовують воском ті місця, які мають бути червоними. Останній колір, звичайно, найтемніший. Отже, повторюючи цю процедуру, можна отримати кілька кольорів. Розписану таким чином писанку очищають від воску шляхом нагрівання над вогнем і витирання полотняною тканиною. Писанка готова й світитиметься всіма барвами, які надала їй майстриця. Ці писанки-обереги не потрібно видувати перед розписом, як це нині роблять заради «бізнесу». Слід пам'ятати, що обрядове значення яйця — воскресіння наших Пращурів, збереження Роду. А яку символіку несе порожня писанка, мабуть, зрозуміло й без слів.

Інше призначення обрядової *крашанки*. Крашанки, як правило, фарбують в один колір. Вони бувають варені або запечені й споживаються на Великодні свята як священне причастя, засвідчуючи нашу належність до українського Роду. Писанки ж, виготовлені на сирому яйці, можуть зберігатися впродовж року як обереги з певною магічною метою. Розбиті писанки, як і шкаралупу зі спожитих крашанок, не викидають, а закопують у землю на полі чи городі для кращої родючості ґрунту¹¹.

Дерев'яні писанки бувають як різьблені, інкрустовані, так і розписані олійними фарбами. Виробництвом таких сувенірних писанок нині займаються фабрики художньої обробки дерева, а також народні майстри в багатьох регіонах України.

Крім названих ремесел і промислів, в Україні побутує *обробка каменю, рогу та кістки, шкіри і хутра*. Поширене також *плетіння виробів з бісеру (прикрас)*, плетіння з *соломки*, різні види *вишивки, мережива, художнього плетіння (в'язання)* тощо.

Ці ремесла здавна побутували як допоміжні види господарської діяльності, які давали можливість не тільки підтримувати матеріальний рівень родини, але й розвивали естетичний смак, виробляли одвічний потяг до краси, такий характерний для всього життя й побуту українців.

Мусимо зберегти народні традиції, вироблені українцями впродовж тисячоліть, щоб наші нащадки не втратили той потяг до краси й досконалості, який надихав наших Предків. Народні мистецькі вироби зберігають енергію нації, тому не слід забувати, що які б нові мистецькі цінності не створили художники-професіонали, народна мистецька традиція залишається тим невичерпним джерелом, яке живитиме серця і душі людей вічно.

¹ Михайлов Б. Камінна скульптура з гроту Кам'яної Могили у Північному Приазов'ї // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 110–114.

² Михайлов Б. Підземний «Ермітаж» України // Храм найдавніших письмен. — Індоевропа. — К.: Такі Справи, 2001; Киришин А. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тыс. до н. э. — К., 2001. — Т. 1.

³ Махінчук М. Обереги нашої пам'яті. — К., 1998.

⁴ Уманський О. Золота пектораль. Пошук таємного змісту // Онуки Дажбожі: Індоевропа. — К.: Такі Справи, 1996–1997. — С. 40–44.

⁵ Давня історія України: В 3-х т. — К.: Наукова думка, 1997–2000.

⁶ Лозко Г. Велесова Книга. Волховник. — К., 2002. — 18-А. — С. 146.

⁷ Кулиняк Д. Хто мінував собори? // Соціалістична культура. — 1990. — № 6. — С. 6–7.

⁸ Найден О. Деякі закономірності та тенденції розвитку народних художніх промислів // НТЕ. — 1991. — № 4.

⁹ Спогади Пріска Панійського // Книжник. — 1991. — № 5. — С. 4.

¹⁰ Ягодинська М., Пігуляк М. Давньоруські писанки Тернопільського краєзнавчого музею // Медобри і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»). Матеріали наукової конференції. — Львів, 1998. — С. 163–170.

¹¹ Богород А. Ідеологічна боротьба навколо писанки // Сварог. — 1996. — Вип. 4.

3. Рослини і тварини в побуті та звичаях українців

*Природа одному мати, другому — мачуха.
Народна мудрість*

ДЕРЕВО ЖИТТЯ ЯК СВЯЩЕННИЙ СИМВОЛ УКРАЇНЦІВ

Світове Дерево — відображення цілісної картини будови Всесвіту, яка була характерна не тільки для світогляду всіх слов'ян, але й усіх індоєвропейських народів. Про універсальність образу дерева свідчить його розуміння у різних міфологіях як Дерева Життя, Райського дерева, Дерева пізнання (інколи їх розрізняють, але переважно вони мають низку тотожних функцій).

Світове Дерево — модель триєдиної вертикальної структури Всесвіту — три царства: небо (Боги), земля (люди), підземний світ (Предки). Кожне з трьох царств має свою символіку в образах тварин, птахів чи небесних світил. Так, верхній небесний світ (крону дерева) представляють сонце, місяць, зорі та різні птахи: соколи, голуби, орли, соловей, зозуля. Середній світ (стовбур дерева) — бджоли, куниці, домашні тварини. Нижній світ (коріння) — бобри, риби, змії. Вертикальна триєдність Світового Дерева сакралізує число три і взагалі трійцю.

Горизонтальна площина цього Світового Дерева чітко структурована на чотири грані в образі статуї Світовида. Його чотириликість орієнтована на чотири сторони світу — північ, південь, схід, захід, якими опікуються відповідно Боги: Мокоша, Дажбог, Лада і Перун. Подібна символіка наявна також у навшні скіфського жерця, знайденому неподалік Дніпропетровська. Тут зображений Бог Папай (наш Сварог) у центрі Світового Дерева (стовбур), яке має чотири гілки з тваринами внизу та птахами, сонцем і місяцем — вгорі. Горизонтальна єдність Дерева Життя сакралізує число чотири.

Сума горизонтальних і вертикальних числових символів складає священне число сім, а при множенні три на чотири отримуємо священне число дванадцять. Саме ці числа як символи космічної будови Всесвіту найчастіше згадуються у міфологічних та казкових сюжетах українського фольклору: три яблука, чотири вітри, сім зірок, дванадцять джерел тощо.

Ось як в апокрифах описувалося Дерево Життя, що має давнє язичницьке походження: «А посреди Раю Древо Животноє, еже есть Божество, і приближається верх того древа до Небес. Древо то златовидно в

огненной красоти; оно покривається вітвями весь Рай, імієть же листя от всіх дерев і плоди тоже. Исходить от него сладкое благоухание (пахощі), а от корня его текуть млеком і медом 12 источников»¹.

Образ Райського дерева досить близький до ведійських уявлень про Райський сад, що існує в центрі Сварги («Неба найвищого»). Цей сад оточує з усіх боків палац Індри (Перуна), тут ростуть дерева, які виконують усі бажання. Та найшанованішим серед них є дерево з золотою корою — Паріджата, яке наповнює всю Сваргу пахощами. Це улюблене дерево жони Індри — Сачі (аналог Перуниці). Сад можуть відвідувати не тільки Боги і хоробрі воїни, які загинули на полі бою, але й інші смертні герої, на запрошення Індри.

Водночас саме Дерево Життя символізує центр світу, сакральне місце (пор.: Священне дерево біля вівтаря в центрі Священного гаю, у дворі господаря — центр роду). Цей мотив центру світу і центру роду яскраво відображений у колядках:

А в пана, в пана, в пана Богдана,
Святий Вечор!
Стояла яблуня посеред двора,
На тій яблоні — золота кора.
Золота кора — то його жона,
А що віточки — то його діточки:
А що почечка — то його дочечка,
А що сучочки — то його синочки?²

В українських обрядових піснях Світовим Деревом найчастіше виступає дуб. Але відомі також: явір, сосна, верба, яблуня, виноград, береза, калина, горобина, липа, черемха тощо. Наприклад, у колядках:

Ой в ліску, в ліску, на жовтім піску
Стоїть береза тонка-висока,
Тонка, висока, гіллям широка.
На тій березі сокіл сидів,
на море глядів...

або:

Високо сиджу, далеко виджу,
Ой калино, калино!
Споглядаюся на глибоке море:
А по тім морі корабель плине...³

Дерево Життя тісно пов'язане із Сотворенням Світу, тому воно тотожне Світовому Дереву. Цей образ притаманний пісням Різдвяного циклу:

Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лише було широке море,
А на тім морі явір зелений,
На тім яворі три голубочки,
Три голубочки раду радили:
— Як би ми браття, світ поставили?..⁴

Мотив Дерева Життя наявний і у весільних піснях, що вказує на сакральний момент створення родини як аналога Сотворення Світу:

Над морем глибоким
Стоїть терем високий
Ладю! Ладю!
Ой там стоїть *липа*
Золотом обвита,
А шовком перевита.
А в тім теремі дівчинонька
Русу косу чеше...⁵

Дерево Життя розглядається і як жіноче, і як чоловіче начало. Наприклад, верба тісно пов'язана з водою (росте над водою, що вказує на підземні джерела). Зі слов'янським Деревом Життя, вірогідно, поєднаний образ Богині Матері, яка дає Живу Воду чи небесне молоко (Дана, Мокоша, Берегиня). Іноді роль Дерева Життя надається вишні, яблуні та іншим деревам із назвами жіночого роду.

Однак чоловіча символіка більше притаманна Дереву Життя як образ рослинного фалоса (дуб, явір, виноград, плющ, кедр). Життєва сила Дерева Життя може бути зосереджена як у самому дереві, так і в його гілках (виноград, вербовий прут) або в плодах (яблуко, вишня). Поєднання жіночих і чоловічих функцій відобразилося у священному ставленні до «парних» або з'єднаних дерев і плодів, які зрослися — їм надавалося найбільшого значення у весільних обрядах та любовній магії.

Дерево Життя чи Дерево Роду — найпоширеніші мотиви народного мистецтва, особливо вишивки на рушниках, малюнки на печах та дверях українських хат, керамічних кахлях та посуді (тарелях, глечиках). В українських міфах життя дерев і життя людей взаємообумовлені, що особливо виявилось у давньому звичаї саджати дерево при на-

родженні дитини (якщо дерево буде добре рости, то дитина також буде гарно розвиватися). Обрядове дерево присутнє у багатьох слов'янських обрядах як річного кола (Різдво, Масляна, Вербиця, Великдень, Майське Дерево, Куст, Купайло), так і родинних (народження дитини, весілля, проводи до війська, похорон).

У серцевині Дерева Життя заховані саме Життя і найвища його мета — безсмертя. Українська релігія найчастіше наділяє такими священними особливостями вербу (іву) і використовує її в обрядах передвеликоднього циклу як символ перемоги Життя над Смертю (Свято Вербиці). Віра у вічність Життя виробила філософське ставлення до Смерті: «Життя не може померти», воно може тільки залишити дерево, тварину чи людину. Так само воно може вселитися у рослину, тварину чи людину. Тому на похороні дерево — символ воскресіння душі. У Русальних обрядах на дерево вивішують стрічки, смужки полотна, рушник або сорочку — це пожертва для душ, які прагнуть нового втілення.

Обрядове Різдвяне прикрашання дерева всіма плодами землі є даниною магії родючості — побажання, щоб усі рослини давали плоди. На цю ж функцію вказує також звичай прикрашати Великодне деревце писанками і крашанками (у південних слов'ян), ляльками (у поляків), Різдвяну ялинку — яблуками і горіхами (у росіян). В українців, словаків та поляків (у деяких регіонах, сусідніх з Україною) функції обрядового дерева на Різдво виконує Дідух — житній сніп, який у Свят-вечір із урочистостями заносять у хату, ставлять на покуть або підвішують до стелі (у словаків). Подекуди українці перед Різдвом заносили в хату деревце вишні (у вазоні чи діжці з землею) або ставили у воду її гілочки, за якими дівчата ворожили: якщо до Різдва вишня зацвіте — влітку дівчина вийде заміж.

Давній і стійкий міфопоетичний образ дерева, яким пронизана вся релігійна і обрядова сфера життя наших Предків, дає підстави припустити існування первісного міфу індоєвропейців про сотворення Світу Богом як посадки Дерева Життя, яке стало початком подальших народжень. Різні поєднання елементів світу — чотирьох безначальних субстанцій (землі, води, вітру і вогню) — дали різноманіття роду рослин, тварин і людей. Звідси і наявність у різних міфологіях світу мотиву сотворення людини Богом із мокрої глини (земля, вода) шляхом вдихання (вітер) в неї душі (вогонь).

ДЕРЕВА І КУЩІ У СВІТОПІЯДІ ТА ЗВИЧАЄВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Шанування дерев бере свій початок із сивої давнини, коли наші Предки поклонялися деревам як Богам. До прийняття християнства бу-

ло багато священних гаїв, куди ходили на поклоніння Богам природи; там росли священні дерева, стояли кумири, відбувалися народні обряди.

Дбайливе ставлення до природи вироблялося слов'янами впродовж багатьох тисячоліть проживання їх на своїх автохтонних землях. Існувало уявлення про дерево як реінкарнацію людської душі після смерті, тому до дерев наші Предки ставились як до живих істот. Але особлива пошана належала деревам, які в силу своїх природних особливостей ставали священними.

У кожного зі слов'янських народів формувалися свої особливі традиції, що надавали перевагу тим чи іншим деревам і кущам. Наприклад, в Україні здавна священними вважають вербу і калину, недарма народна приказка говорить: «Без верби й калини нема України». Українці шанували також дуб, що уособлював Перуна й Сонце, березу — символ Богині Лади, клен — Полеля, липу, що присвячувалася Матері Воді, та інші дерева і кущі. У болгар, сербів і македонців священною рослиною вважають кизил — символ здоров'я і довголіття. Звичай святити вербу за тиждень перед Великоднем існував ще у Київській Русі задовго до її християнізації, саме з астрального культу слов'ян він був запозичений і християнською церквою. До речі, на батьківщині християнства цю роль виконує пальма, бо верба там ніколи не росла.

Дуб. Серед священних дерев українців найпочесніше місце займає дуб, недаремно його вважали «царем дерев» (у сербів — *Цар дрва*, у росіян — *Царь-дуб*, у поляків — *Господар лясу*). Дуб вважається аналогом Світового Дерева. У його густій кроні живе «цар птахів» (орел, сокіл). У давнину дуб виступав аналогом святини (храму), місця, де здійснювалися релігійні обряди, жертвоприношення. У народній релігії дуб вважається деревом Перуна-громовержця, символом мужності, чоловічого начала, на що вказує і фалічна форма його плодів.

Як вважають мовознавці, первісною назвою дуба було індоєвропейське **perkʷ*, що частково збереглося в імені Бога — *Perun*⁶. Назва «дуб» означає власне «дерево»⁷. Вірогідно, на справжнє ім'я священного дерева була накладена заборона (табу), тому вживали його заміник, як це сталося і з деякими іншими священними рослинами та тваринами (наприклад, ведмідь, верба). Можемо припустити, що міфологічно назва дерева й ім'я Бога походять від імені ведійського першочоловіка Пуруші. Санскритське *Purus'a* — чоловік, герой, рід людський, душа, світовий дух, а також Бог, що втілює чоловіче начало⁸.

Ще в XX ст. молодята здійснювали весільний обряд триразового обходу (чи об'їзду) навколо дуба, навіть після церковного вінчання. Особливо магічними у весільному обряді вважають дуб і березу, які зрослися. Вони — символ вічного кохання, де дуб уособлює чоловіка, а береза — жінку. Нині таким місцем паломництва молодих подружніх

пар є дуб і береза на Вінниччині. Цим деревам молодята в день шлюбу приносять у жертву весільні напої та хліб.

Дуб шанують за міцність, красу, довговічність. «Міцний, як дуб» — кажуть про сильного чоловіка. Освячені у Перунів день жолуді використовують у магії родючості й шанують як чоловічі обереги, які носять на шийі у ладанках, або зашивають в одяг. У цей же день жінки віншують чоловіків вінками з гілочок дуба. Вінки чоловіки зберігають протягом року до наступного свята і використовують у разі потреби для зміцнення організму (кілька листочків додають до чаю або у купіль). Листя дуба жінки використовують в оздоровчій магії для своїх чоловіків та синів, щоб вони були міцними та дужими. Напар із листя мати доливає синам до купелі, замовляючи при цьому:

Гой, *Дубе, Дубе*, мій діду любий!
Ходи в господу до нашого роду,
на наших синів дай свою силу,
щоб злії духи їх не косили.
На наших синів дай свої м'язи,
щоб злії духи не рвали в'язи.
На наших синів дай свої моці,
щоб були з Перуном
на кожному кроці!⁹

У дитячому фольклорі збереглися також обряди жертвоприношення біля дуба з метою викликання дощу: «Іди, іди Дощику, зварю тобі борщику, на *дубі* поставлю, *дуб* ізворухнеться, горщик розіб'ється, а дощик полетиться».

Із дубом пов'язане також уявлення про річне коло. Наприклад, у народній загадці: «*Дуб-дуб* довговік, на ньому 12 гілок, на кожній гіллі по 4 гнізді, а у кожному гнізді по 7 яєць і кожному ім'я єсть», що означає відповідно рік, місяці, тижні та дні року.

Історичні відомості про священні дуби маємо з X ст. Так, у хроніці Костянтина Багрянородного описано священний дуб на о. Хортиця: «На цьому острові здійснюють жертвоприношення тому, що там росте величезний Дуб. Вони приносять у жертву живих півнів, довкруг втикають стріли, а — інші шматки хліба, м'ясо і що має кожен, як вимагає їхній звичай».

У «Слов'янській хроніці» Гельмольда повідомляється про священні дуби, які росли біля храмів полабських слов'ян ще в XII ст. Герборд подає відомості про священний дуб у Штетині (в поморських слов'ян). У всіх описаних священних дубах, на думку народу, перебуває сам Бог Перун (у полабських слов'ян — Прове). На культ священних дубів у Київській

Русі вказують знахідки в ріках Десні й Дніпрі поблизу Києва й Чернігова. На високих дубових стовбурах, які пролежали у воді майже тисячу років, добре збереглися вставлені щелепи дикого вепра, що свідчить про культовий характер цих дерев¹⁰. Нині одна з таких знахідок зберігається у Київському музеї народної архітектури та побуту (див. ст. 373).

Християнська церква постійно боролася з вірою у священність дерев, зокрема дуба: існують описи знищення місіонерами багатьох священних дубів у всіх слов'янських країнах впродовж цілого тисячоліття. Відомий християнський діяч Феофан Прокопович навіть на початку XVIII ст. забороняв «під дубом пісні співати». Та, незважаючи на всі заборони, культ дуба і нині має помітний вплив на культуру і звичаї українців.

Дерево, якому судився довгий вік, стає священним. Ця істина очевидна й сьогодні. Так, на Рівненщині є дуб, якому близько 1300 років. Це найстаріше дерево в Україні. Священними також вважають дерева, з якими пов'язані історичні постаті та легенди. У с. Верхня Хортиця донедавна ріс дуб, під яким відпочивали Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Ілля Рєпін, Микола Лисенко. Цьому дубові було 800 років. Нині цей дуб і музей, який був заснований поруч, уже перестали існувати. Але на Хортиці посаджено 2 000 дубків із жолудів цього історичного дуба-велетня¹¹.

Дубові Перуна приносили в жертву м'ясо дикого вепра. Як данина давній традиції, свинина лишилася жертвовою їжею на Різдво (серед дванадцяти Різдвяних страв обов'язкове смажене поросся). Звичай шанувати священні дерева міцно увійшов до ментальності слов'ян, але під впливом церковної літератури ставлення до багатьох рослин, тварин і явищ змінювалося, ставало суперечливим, незрозумілим, а іноді просто абсурдним — Біблія пропагувала негативне ставлення до свині і до дуба, руйнувала народні традиції, що склалися тисячоліттями.

Верба — жіночий символ Світового Дерева. Вербу вважали прадеревом життя, а Чумацький шлях (Молочну стежку) — її відображенням на зоряному небі. Недаремно верби завжди садили обабіч шляхів, бо, за космогонічними уявленнями слов'ян, наша Галактика є початком Всесвіту.

Навіть назва цього дерева вказує на його священне значення: лат. *Verbene* — «священні гілки» (так називали гілки лавра, оливи, мирта, які використовувалися у священних обрядах). На слов'янському ґрунті аналогом назви верби є ст. слов. збірне *вербьє* — пруття. Цікаве значення індоєвропейського **uērb* — крутити, вертати (пор. також *верба* — *вертати*), що близьке до образу осі Всесвіту. У південних слов'ян та росіян це дерево має назву іва — від ст. сл. *ива*.

Уявлення про вербу як символ небесного шатра, на якому перебувають Сонце, Місяць та Зоря, відображене в українській пісні:

Ой *вербо, вербо, вербице*,
Чого над морем нависла?
Під тую *вербу* стежечка,
Туди ішла дівочка
Да несла золото в приполі,
Да розсипала на морі...

Про це ж йдеться у загадці: «Стоїть верба посеред села, розпустила гілля на все Поділля» (відгадка — небо).

В українській календарній обрядовості верба відома переважно на святах Вербної неділі (народна назва *Вербиця, Вербниця, Квітна неділя*) та Купайла. Обряд хлюскання дітей і дорослих вербовою лозиною на Вербицю означає насамперед поєднання людини з Космосом, нагадування про гармонію світового ладу, наприклад, у примовці: «Не я б'ю, *верба б'є*: за тиждень — Великдень, недалечко червоне яєчко». А далі говорять побажання: «Будь великий, як *верба*, а здоровий, як вода, а багатий, як земля» — здійснюється магія аналогії. Прийшовши додому, господар також поспішає «побити» домашню худобу освяченими вербовими лозинами для здоров'я і родючості. Дітям дають з'їсти освячені вербові «котики», щоб «росли скоро, як верба». Освячені на Квітну неділю вербові гілочки тримали в хаті цілий рік, аж до нового свята. Старші люди кажуть: «свячену вербу гріх ногами топтати», тому навіть найдрібніші гілочки чи «котики» спалювали в печі. Господині, як правило, свяченими вербовими гілочками розпалювали піч для випікання нових Великодніх короваїв.

На Купайла дівчата прикрашають вербове деревце стрічками, віночками, намистом, квітами і водять навколо нього хоровод. Тут верба — символ жіночого природного начала. Про це й Купальська пісня:

Наше Купайло з *верби*, з *верби*,
Котре краще — прийди, прийди.
Котре краще — прийди, прийди!
Котре гірше — не йди, не йди!

Верба присутня також у весільному обряді та у весняних хороводах, що символізує одруження і розвиток роду:

Да стоїть *верба* не рік, не два.
Не стій, вербо, розвивайся,
Розвий собі сімсот квіток,
сімсот квіток і чотири.
Всім боярам по квіточці,
Усім дружкам по квіточці...

Вербу по праву можна назвати українським деревом-тотемом, від якого, як вірили, походять люди. Вірогідно, в найдавніші часи, верба символізувала Богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням. Недарма в українців існує повір'я, що «дітей знаходять на вербі». Таке уявлення має свої аналоги і в литовців. Про живучість верби існує литовська легенда: жінка Блинда народжувала дітей з усіх частин свого тіла. Земля позаздрила жінці і обхопила її ноги, коли та застрягла в болоті — Блинда перетворилась на вербу¹². Бездітні подружжя приносили вербі пожертви і просили, щоб верба обдарувала їх дітьми.

Відрізана гілочка верби, навіть без коріння, приживається в будь-якому ґрунті й виростає в дерево. В народі кажуть: «Верба, що лугова трава, її викосиш — а вона знову виросте». Повитухи робили з вербового гілля купіль для породіллі й новонародженого, примовляючи: «Як верба швидко росте, щоб так і дитина швидко росла». На тотемність верби може вказувати також етимологія її назви, що пов'язується з *вертінням, обертанням* (пор. *веретено* Богині Долі, яка пряде нитку життя), а також *верем'ям* (*врем'ям* — часом, доброю годиною, погодою). Нагадаємо, що веретено (образ часу) пов'язане з давньоіндійським *variam* — обертання, чергування дня і ночі, пір року. Таким чином, стає зрозумілим, що верба символізує вічне повернення на кола свої, де є кінець і початок. Недаремно її використовують у похоронних обрядах як символ воскресіння душі. Цей поетичний образ є в Лесі Українки:

Легкий, пухкий попільць
Ляже, вернувшись, у рідну землю,
Вкупі з водою там зростить *вербицю*,
Стане початком тоді мій кінець...

В українському фольклорі поширений мотив перетворення людини в дерево. Міфічні метаморфози дуже часто використовували у своїй творчості письменники (романтичні балади Т. Шевченка, поезії Лесі Українки).

Широко використовували свячену вербу й у різних магічних обрядах та побуті: вербовою лозиною розганяли грозіві хмари, вперше на весні виганяли худобу на пасовище, зупиняли пожежу, шукали воду для копання криниці, про це й приказка: «Де верба, там вода». Зі свяченою вербовою гілкою обходили все господарство, щоб уберегти його від недоброго ока та злих сил, із цією ж метою обсаджували вербою криниці. Сухими вербовими гілочками, як уже згадувалось, розпалювали піч для випікання великодніх короваїв, а освяченими вербовими «котиками» лікували горло. Також свячену вербу клали в домовину покійному.

Верба, яка з давніх-давен шанувалася в Україні і залишилася в обряді Вербної неділі, ранніми християнами вважалася «нечистою», бо з неї, за Біблією, нібито були зроблені цвяхи для хреста, на якому розіп'яли Ісуса¹³.

Проте, незважаючи на чужі легенди, в українському народному уявленні верба залишилася символом космічного ладу та надзвичайної життєздатності. Про те, що в наших Пращурів верба була божественним деревом, свідчать народні приказки: «Верба коло брами — Господь з вами», «Верба коло городу відверне шкоду».

Вербу також любили за її декоративні якості: «Дарма верба, що груш нема, аби зеленіла». Однак в народі кажуть про вигадників, тих, хто любить розказувати небилиці: «у нього на вербі груші ростуть». Але в давнину, можливо, цей образ використовували у значенні багатства й благополуччя, про що свідчить народна пісня: «У нас верби груші родять, у нас дівки в золоті ходять» (веснянка). На позначення чогось неправдоподібного вживають вислів про золоту вербу: «Куди не кинь, скрізь золоті верби ростуть». У народі відомий також образ щеплених на вербі яблук, які й отримали назву «верблянки»¹⁴.

Нереальним змістом наділяється також гарбуз, що виріс на груші: «тоді буде, коли на вербі гарбуз виросте»¹⁵.

Цвітіння верби навесні — потрібне свято, адже і природа святкує початок весни, і людина радіє першим «котикам», і бджола бере перший мед. Існує повір'я: якщо верба квітне взимку, то відбудуться важливі перемоги у житті людей і держави. Вербова сопілка наділялася магічними якостями: гра на ній тримає вкупі всю череду худоби, а якщо перед цим вмочити сопілку в джерельну воду — корови даватимуть багато молока. Вербовим віником обмітали стіни хати, щоб все недобре виміталось з неї.

Верба також вважається чудовим лікарським засобом: відварами вербового гілля знахарі лікували поранених князівських дружинників. За цю властивість «склеювати рани» шанували її й запорозькі козаки. Вербове листя жінки використовували як добрий косметичний засіб (ним натирали щоки, щоб були рум'яні). І нині верба широко застосовується у народній медицині. Відомі її дезінфікуючі властивості, здатність очищати воду. Про це в народі кажуть: «Де сріблиться вербиця — там здорова водиця»¹⁶.

Явір — як і дуб, дуже часто в колядках виступає символом світової осі та родовим деревом:

Стоїть *яворець* тонкий, високий,
Тонкий високий, в корінь глибокий,
А в коріненьку — чорні кунюньки,
А в середині — ярі пчілоньки,
А на вершечку — сив соколонько¹⁷.

Іноді явір прямо ототожнюється з дубом:

Виріс дубок тонок, висок,
Зелен-явір, зелений!
А під тим дубком крісло золоте,
Зелен-явір, зелений!¹⁸

Можемо припустити, що і назва *явір* походить від давньослов'янського *Явь* — проявлене життя. Так, світобудова символізується теремом із розписаними золотом стінами, який має «тисові сходи, яворові сіни». В Україні із явора робили колиски для хлопчиків, про що йдеться також і в обрядовому білоруському фольклорі:

Там у господаря на дворі *явір*,
Святий вечір!
А на *яворі* висить колиска,
А в тій колисочці — мале дитятко,
Колишуть його мамки та няньки,
Колишуть тихо — пісню співають:
— Як живий буде — королем буде,
А королівну за себе візьме!¹⁹

Калина — одна зі священних рослин, що символізує жіноче начало взагалі, і зокрема період жіночої плідності. До цієї рослини завжди ставилися з великою повагою, калину не можна рубати, топтати її ягід. Наруга над нею вкривала людину ганьбою, так само, як убивство лелеки. У весільній пісні йдеться про те, що мати, виряджаючи дочку заміж, дає їй калинову гілку:

Дала мені (мати) *калинову вітку*:
— Заткни доню, за білу намітку,
Щоб *калину* да не поломити,
Ягідок да не подавити,
Свого роду не прогнівिति.

Назва цієї рослини походить, вірогідно, від південнослов'янського *kaliti* — загартувати, розжарювати (пор. також російське — *накалять* або грецьке *калос* — гарний, красивий)²⁰. Іноді слово калина пояснюють через посередництво англійської назви однієї з порід калини — *arrow-wood* — дослівно «стріла-дерево». Як відомо, ягоди калини мають кісточку у вигляді наконечника стріли (пор. «стріли калені»)²¹. Однак

більшість слов'ян порівнює кісточку ягоди калини із серцем. Тому ця рослина стала символом любові, краси, дівочої чистоти та жіночої вірності. Важлива роль належить калині в різних обрядах, особливо на весіллі — нею оздоблювали весільне гільце, прикрашали коровай, вплітали у весільний вінок нареченій «... калинові вітки, щоб любилися дітки».

Калина символізує свято Коляди, Різдва світу. Нею прикрашають Дідуха та Різдвяні короваї.

Калина як символ дівочої чистоти оспівана у весільних піснях. Вислови «ломити калину», «сікти калину» означали позбавлення дівочості. Особливі почесті належали дівчині, яка зберегла вірність своєму нареченому. Коли після шлюбної ночі ставало відомо, що дівчина була незайманою, їй співали:

Темного луку *калина*,
Доброго батька дитина:
Хоч сама по ночах ходила,
Та *калину* при собі носила.
Купували купці — не продала,
Проходили хлопці — не давала,
Шовком ніженьки зв'язала,
Тільки тому Богданкові держала.

Важливе значення має калина в дівочих ініціаціях. На свято Рожаниць дівчатка, які за минуле літо стали дівками (здатними до дітонародження), йдуть до лісу по калину. Їх супроводжує гурт маленьких дітей, яких дівки пригощають різними гостинцями (солодощами, горіхами, бубликами тощо). Присутність дітей тут ритуально вмотивована — вони символізують майбутнє продовження роду, а дівочі гостинці — своєрідна жертва Богиням Рожаницям. Навколо першого знайденого в лісі куща калини дівки водять хоровод, співають любовних пісень, а потім розкладають навколо різні страви, які взяли з собою. Відбувається обрядовий обід, під час якого згадуються імена відомих дівкам хлопців. Тільки після цього починали зривати гілочки калини, до того ж перші ягоди з гілочки кожна дівчина мала з'їсти, загадавши бажання про кохання обраного нею хлопця. Назбиравши достатньо калини, вони виплітали вінки з квітів, вплітаючи в них і калинові кетяги. По дорозі до села парубоча ватага, як правило, вже чекала дівочий гурт, щоб напасти зненацька. Хлопці відбирали в дівчат по кілька гілок ягід і фарбували ними дівчатам обличчя²².

Про репродуктивну магію калини можемо судити з такого повір'я: якщо вирізати з калини сопліку, то в сім'ї з'явиться продовжувач роду — син. Калина присутня у родильних обрядах та при пареченні чи постри-

женні дітей. Породіллі в постіль клали кетяг калини, щоб були здорові мати і дитина. Клали калину і в першу купіль новонародженому, «щоб дитя було рум'яне, як калина».

Біля хати завжди садили калину, взимку її ягоди клали між шибками. Калиновий чай, квіти, ягоди та кора — найкращі ліки від застуди, кашлю, при кровотечах та хворобах шлунка.

Про неї складено безліч пісень і приказок: «Любуйся калиною, коли цвіте, а дитиною, коли росте», «Дівчина, як калина» тощо.

Крім калини, в Україні широко використовували *горобину*, яка також має червоні ягоди і довго зберігається на дереві, приваблюючи до себе птахів. За кількістю горобини могли передбачити, якою буде зима: якщо ягід було багато, чекали холодної сніжної зими. Горобину знали ще скіфи. Вергілій писав, що скіфи довгими зимовими вечорами пили напій із горобини. Спосіб приготування вина з горобини і меду зберігся й до сьогодні. Квіти горобини здавна додавали до чаю, що надавало йому смаку мигдалю. Горобина також використовувалася у багатьох обрядах. Як оберіг її садили біля хати. Колись на Купайла гілочки горобини чіпляли на кожні двері, щоб уберегтися від злих духів та хвороб. Гілочка горобини має 13 листочків. Це магічне число Богині Луни (Місяця) — захисниці жінок. Горобина захищає від блискавки. Вважається, що намісто з горобини, на низане на червону нитку, зміцнює енергію, захищає від квоності й виснаження. Такі обереги слід посвятити (зарядити) на Повню.

Вишня — одне з найстаріших дерев в Україні, її знали з давніх-давен як дику рослину з цілющими ягодами, пізніше вишню культивують і виводять цінні сорти. Біологи припускають, що вишня поширилася в Україні з Малої Азії. Проте назву цього дерева, яка в багатьох мовах (в тюркських включно) має слов'янський корінь, й досі не можуть пояснити. Мовознавці пропонують пояснення індоєвропейського походження — «омела та інші дерева, що виділяють клей»²³. Формулювання насамперед неточне вже тому, що омела не є деревом. Мабуть, пояснення цієї назви значно простіше, якщо звернутися до української обрядовості.

Вишня використовувалася у Різдвяних обрядах задовго до привнесеного Петром І звичаю ставити ялинку на офіційний Новий рік (1 січня). Її викопували восени і ставили в діжку з землею у хаті, де вона стояла до Різдва. За тим, як росла вишня, передбачали свою долю: якщо до свята вона зацвітала, це був добрий знак. Вишня присвячувалася найвищим Богам народівір'я (саме Різдво — свято Прабога Рода-Сварога). Тому логічно буде вважати назву *вишня* прикметником (ж. рід від *вишній, все-вишній*). Так і назву вишні слід розуміти як «божественне дерево».

Хата у вишневому садочку — одвічне замилювання українського народу — оспівана багатьма письменниками. Тому Шевченківський «са-

док вишневий коло хати» став символом України, рідним, близьким образом. Гілочки вишні широко застосовувалися у лікувальній практиці. Відвар молодих гілочок давали породіллям після пологів. Свіже листя прикладають до голови, щоб зняти біль, а також накладають у вигляді компресів для загоювання ран. На Тернопільщині виготовляли спеціальне вишневе пиво для лікування запалення нирок: на 4 літри відвару вишневих гілок додавали 0,5 кг цукру і 20 грамів дріжджів, залишивши для ферментації на тиждень²⁴.

Яблуня і яблуко в міфології всіх індоєвропейських народів — символ вічної молодості та безсмертя. У давніх релігіях існували Боги-покровителі дерев. Наприклад, *Помона* — римська Богиня плодівих дерев. Її свято *помональ* — свято врожаю плодів. На її честь яблуко назване латинською мовою *ротит*. Грецька міфологія розповідає про німф Гесперид, які живуть на краю світу і стережуть золоті яблука вічної молодості, які Гера отримала як весільний подарунок від Геї. Яблука сторожив дракон Ладон, якого вбив Геракл, щоб заволодіти молодильними яблуками. Однак Богиня Афіна повернула на місце викрадені яблука, щоб Боги не старіли. У скандинавській міфології власницею молодильних яблук є Богиня Ідунн (оновляюча), завдяки цим яблукам Боги зберігають вічну молодість.

У слов'янських казках молодильні яблука ростуть на прадубі (Доброслав. Дерево-цілитель). У поетичному світогляді українців яблуко вважається плодом із неба, даремно воно оспіване в колядках.

Про особливу плодючість яблуні знали вже трипільці, коли зображали насіння яблуні на своєму посуді. Яблуня із незапам'ятних часів у дикому стані була поширена на всій Слов'янщині. Яблуко стало символом кохання і родючості:

За ворітьми на муравоньці
Зеленій, зеленій,
Яблунь червоні *ябка* зродила.
Там дівчина *яблука* вержить.
Вийшов до неї батенько єї:
— Ой, доню-душко, звержи *яблушко*!
— Ні, вам не звержу, бо милому держу...

Дівчина відмовляє також матері, сестрі й братові, нарешті, приходить милий:

— Мила душко, звержи *яблушко*!
— Ой, тобі звержу, бо тобі ж держу²⁵!

Яблуко вважається плодом безсмертя. Згадаємо казки про «молодильні яблука», використання яблука в похоронних обрядах (клали в домовину, вірячи у його здатність воскрешати). Чарівна яблуня не раз згадується в українських та російських народних казках.

У Різдвяному обряді яблука присутні на столі як символ родючості. Відоме використання яблука і в любовній магії, до того ж, використовують не тільки плоди цього дерева, але й квіти, насіння, гілочки та листя.

На Житомирщині (нині Чорнобильська зона) ще донедавна побутувала практика словесної лікувальної магії, в якій яблуко виступало відновлюючим засобом і символом від «порчі», «данья»: «Золотничко, братічко! Откоти золотим яблучком...»²⁶

Лікувальні властивості яблук відомі здавна. У Київській Русі було відомо кілька рецептів зберігання яблук взимку, сушіння, квашення, приготування солодошів. Про плодючість яблуні може свідчити такий факт: у селі Андріївці на Сумщині одна 150-річна яблуня кореневими відростками і насінням своїх плодів породила цілий яблуневий гай, площею півгектара. Лісовими яблуками любить ласувати ведмідь, тому вірили, що найкраща яблуня та, на яку він поставив свою позначку: улюблене дерево ведмідь дряпає кігтями. Саме такі дерева відшукували навіть дикі кабани, стежачи за ведмедем і відбираючи натрушені ним плоди.

Грушу, як і яблуню, шанували ще в античні часи, записи про це можна знайти в давніх літописах у Греції, Римі та Київській Русі. Про лікування плодами груші було відомо ще в давньому Шумері. Українці з сушених яблук і груш варять узвар, який є обрядовим напоєм на Різдво.

Нині українськими селекціонерами виведено чимало сортів плодкових дерев, й груш зокрема. Найнезвичайнішою є груша-писанка, яка росте в Макарівському районі на Київщині, її плоди мають оригінальне забарвлення, схоже на писанку, розмальовану червоними, зеленими й жовтими смугами.

Ясен — чоловіче дерево, адже з його деревини робили озброєння воїнів ще за скіфської доби. Ясен (ясень) вважався символом війни: якщо ворогові надсилали гілку ясеня, це означало початок війни або попередження. Можливо, й згадка про «воїнів Ясуна» у Велесовій Книзі пов'язана з символікою ясеня. Ясен вважається й символом Дерева Життя, тому його деревину використовували в побутових цілях для виготовлення посуду, ложок, колик, меблів, а також у суднобудуванні.

Клен найбільше використовувався для виготовлення музичних інструментів: сопілок, гуслів, скрипок. У Карпатах паляниці випікали на кленових листях і садовили в піч на кленовій лопаті. Явір (різновид клена) в Україні вважається символом смутку, його садять на могилі вбитого козака, розлучених закоханих: «Посадили над козаком явір та ялину, а в головах у дівчини — червону калину».

Терен відомий в Україні понад дві тисячі років. Він є одним із прародичів садової сливи: вже на початку нашого часу, схрестивши терен з аличею, наші Предки вирощували сливи. Завдяки своїм колючкам терен здобув собі славу доброго захисника садів у давнину — до двору, обсадженого терном, не міг підступитися ніякий дикий звір. Пізніше стали вважати, що терен захищає від «нечистої сили». Ось таке практичне значення цього невисокого деревця. Існує ще й дуже цікава легенда. Одна з порід терну — *динтам* — отримала назву «неопалимої купини». В перекладі з церковнослов'янської купина означає «кущ». Цей терновий куш виділяє своєрідні ефірні пари, які можуть горіти, проте самої рослини вогонь не торкається. Отже, ця дивовижна властивість не могла пройти непоміченою повз увагу наших Предків: вважалося, що з неопалимої купини виходять Боги, аби показати людям істину. Пізніше цю легенду запозичили юдеї та християни.

В Україні з неопалимою купиною пов'язаний образ Богині-Матері, а після прийняття християнства — і Діви Марії, але цей образ незнищенної квітки життя має язичницьке коріння.

Береза завдяки своїй білій корі стала символом чистоти, дівочої ніжності. Вона також вважалася оберегом від злих духів, тому її досить часто садили біля хати, щоб милувала око і захищала садибу.

Жіноча символіка берези відображена в оздоровчій магії. Листя берези матері заварюють для купелі своїх дочок. В українському фольклорі збереглося замовляння:

Прошу, *Березко*, рушати в купіль,
Щоб моє серце всім було любе,
Прошу, *Березко*, в добру годину,
Щоб тільки добре не знало спину.
Прошу, *Березко*, у купіль-воду,
Щоб мала доня фاینеньку вроду.
Кидай, *Березко*, під ноги рутку,
Щоб моя доня не мала смутку²⁷.

Широко використовувалася кора берези — береста — для «берестяних грамот». На ній учні вчилися писати, а дорослі писали листи, робили різні побутові записи тимчасового значення. Отже, в часи, коли папір був занадто дорогим і використовувався для книжок, побутовало письмо на бересті. Для цих грамот бересту знімали так, щоб не пошкодити самого дерева, адже місця, де був знятий тонкий шар кори, мають властивість нарощувати нову кору.

Осика — дерево, яке в різних регіонах має неоднакове значення. Вірогідно, таке ставлення до цього дерева викликане нав'язаними чужи-

ми світоглядними уявленнями, які наклалися на давні вірування, тому в різних місцевостях осика сприймалася по-різному. Через біблійні перекази виробилося також негативне ставлення до осики, на якій нібито повисівся Юда, крім того, осика не вклонилася Ісусу. Християни назвали це дерево «нечистим, проклятим», хоча, на думку біологів, осика в місцях проживання Ісуса та Юди не росла і нині там не поширена. Однак ці стереотипи і заборони на використання осики подекуди виконуються дуже суворо: її не рвуть ні на Зелені свята, ні на Купайла, не використовують також для виготовлення побутових речей або будівництва.

Проте є чимало історичних та етнографічних відомостей, що слов'яни споконвіку поважали осика і використовували її в господарській діяльності. Цікавим, приміром, є й такий факт, що осика йшла на гонт, тобто покрівельний матеріал не тільки для будинків, але й для церков. Наприклад, на Кіровоградщині (Олександрівський район) осика вважають деревом, яке оберігає будівлі від усякого зла. Тут нею прикрашають хати на Зеленому тижні і використовують як оберіг (чіпляють на димар). Із гілок осики, яка використовувалася на святі Зеленої неділі виготовляли кілочки і забивали в чотирьох кутках кімнати, щоб охороняла від хвороб і нещастя²⁸. На Бойківщині зірване до схід сонця на Купайла листя осики носили при собі як оберіг від «недоброго ока». Для охорони хат від нещастя робили пороги з осикових дощок. Коровам і телятам виплітали обручі з осикового гілля і вдягали як оберіг від злих чаклунів (щоб не забирали молоко). Вважалося, що з осиковою палицею можна сміливо вирушати у найдальшу дорогу в будь-яку годину дня чи ночі — з людиною нічого лихого не трапиться.

Магічні якості осики також відомі іншим слов'янам. З метою захисту від хвороб нею підкурювали домашню худобу та птицю. Відома й така магічна дія: у хворого відривали поділ сорочки і, прив'язавши до осики, просили її забрати хворобу, бо «осиці в самий раз трястися». Саме ця якість осики і породила приказку: «Тремтить, як осиковий листок» (про тих, хто змерз, або чогось боїться). Західні слов'яни осиковим кілком боронилися від «злих духів», які нібито «виходили з могил» і шкодили людям²⁹. Однак такі вірування уже мають християнське походження.

Осика має лікувальні якості і використовується у медичній практиці. На Тернопільщині відваром з листя осики лікували набряки серцевого і ниркового походження, накладаючи компреси. На Житомирщині відваром осикової кори лікували пропасницю. Осика також є народним прогностиком, навесні примічають: «рясно цвіте осика — на врожай вівса». Якщо восени осикове листя лягає горілиць — на холодну зиму, долілиць — зима буде тепла³⁰.

Рослини служили людині ще в далекі часи, віддалені від нас на кілька тисячоліть. Про лікувальні властивості квітів, трав, плодів знали скіфські лікарі. Проте, ймовірно, вони продовжували традиції знахарів ще давнішої доби. Квіти використовували не тільки з практичною метою, але й задля краси, до якої здавна були небайдужими в Україні. Те, що квіти зображалися на предметах повсякденного вжитку, може бути переконливим доказом того, що красиві рослини вирощували на своїх садибах ще наші далекі Предки. Отож, квіти — окраса життя.

Квітник був невід'ємною частиною садиби українського селянина, він прикрашав переважно причілок хати і найчастіше виходив на вулицю. Іноді квітники обгороджували невеликим парканом, а то й просто обсаджували рядочком квітів чи низькорослих кущів. Такі квітники й зараз прикрашають хати українців у селах та балкони мешканців міста.

Які ж квіти найбільше любляють в Україні? Чимало легенд, пісень, переказів зберегла пам'ять народу про цих одвічних супутників людини, які широко застосовували в обрядах, побуті чи просто як окрасу, що милує око, веселить душу.

Чи не найпоширенішою і найулюбленішою в Україні здавна вважали рожу рожеву, або мальву. Прийшла до нас **мальва** з Малої Азії, де її знали ще стародавні пелазги. Ця рослина поширена також по всьому Середземномор'ю і має понад півтори тисячі видів.

Високі стебла, густо вкриті яскравими ніжними квітками та великими лапатими листками, живою стіною закривають майже кожну сільську хату. Безліч відтінків — від білого, рожевого до червоного й багряного, створюють дивовижну веселку навколо оселі. Назва **мальва** — латинського походження. У багатьох країнах Середземномор'я, Балкан, Малої Азії ця назва існує саме в такій формі. Назва **рожа** — пізнішого походження, вірогідно, запозичена з німецької мови. На півдні України цю квітку ще називають **калачиками** за формою плодів, схожих на калачі. Мальви ростуть і в дикому стані: в лісах, лісосмугах, на узбіччях доріг. Вони мають білий або блідо-рожевий колір, іноді використовуються як кормові рослини. Відваром дикої мальви лікують бронхіти, кашлі, роблять примочки. З культурних мальв темного кольору робили природні барвники.

Майже біля кожної хати завжди знаходилося місце і для пахучих яскравих чорнобривців, жовтогарячих **нагідок**, **червоної рути**, **барвінку**, **любистку**, **м'яти** і **матіюли**. Не перелічити нині всіх назв квітів, які прикрашають життя сучасного українця. Нині виведено багато нових сортів рослин, що увійшли в побут і звичай народу. Проте магічну силу мають ті, що здавна прижилися в народі як священні рослини. Так, вважається, що

червону руту, барвінок і любисток садять дівчата, щоб бути завжди коханими і бажаними, а молодіці — щоб була міцною родина. **Півники** оберігають від нечистої сили, бо півень (від якого походить назва квітки) завжди виступає рятівником — від його співу зникає всяка нечисть.

Таким же оберегом є **мак**. Його насінням, освяченим на свято Маковія (язичницький Спас не має ніякого відношення до біблійних братів Маккавеїв), обсіпають садибу, людей і худобу. Мак вважається добрим лікарським засобом від безсоння, виразки шлунка. Традиційні коржі з маком люблять усі. Хоча й каже народна мудрість: «Сім літ мак не родив, а голоду не було». Мак в давнину вживали в їжу з магічною метою — макові коржіки широко використовувалися в обрядовості. Його вплітають у віночки дівчата, вишивають на сорочках та рушниках. Макова голівка вважається символом розуму.

Використовували також лікувальні властивості **будяка** у випадку захворювання печінки. **Кропиву** вживають як кровоспинний і вітамінний засіб, а також при хворобах шлунка.

Як обереги використовувалися також інші рослини. Відомо, що для русалок під час Русалій слід було тримати при собі **полин** або **часник**.

Дуже давнім звичаєм українців є топтання **рясту** навесні, що означає просити в Бога життя і здоров'я. В Україні близько семи видів цієї рослини, але найпоширенішим, мабуть, є той, що має латинську назву *scilla bifolia*. Українська наукова назва рясту — «проліска дволиста»: це дволиста рослина з шестипелюстковими блакитними квітками, зібраними у китички. В корені ряст має цибулину. За традицією, коли вперше навесні побачиш ряст, треба зірвати його, кинути під ноги, потоптати, примовляючи: «Топчу, топчу ряст, Бог здоров'я дасть» або «Топчу, топчу ряст, дай, Боже, діждати і на той рік топтати!»

Магічними функціями народ наділяв **чебрець** — українське «євшан-зілля». Для українця саме ця рослина є символом Батьківщини, її брали з собою, від'їжджаючи на чужину, як згадку про рідний край. Чебрець був однією з трав, які застосовувалися в богослужінні ще за доби Трипілья. Збереглися знайдені археологами найдавніші керамічні курильниці, які були прототипом кадилиць, з якими на ранніх етапах ще боролися християнські священики. Згодом церква змушена була визнати цей ритуал і прийняла язичницьке кадило для свого богослужбового ритуалу. Трва чебрецю має надзвичайно ароматичний запах, який здатна зберігати дуже довго навіть висушена, при спалюванні вона дає ніжні пахощі степу. Подекуди в Україні і нині під час церковних служб використовують підкурювання чебрецем і вважають, що це забезпечить добробут родині. У східних районах України чебрець ще називають «богородицькою травою».

Цікаво, що деякі назви рослин несуть певну інформацію про етнічні назви народів, які заселяли нашу землю в різні часи. Так, наприклад, вва-

жають, що назва квітки **чемерка** пов'язана з давнім народом кіммерійців (як і назви населених пунктів на *Чемер-, Жемер-*). Народна медицина використовує коріння цієї рослини як протипаразитний засіб, оскільки це дуже отруйна трава. У степах України зустрічаються також невеликі кустики з жовтими квіточками під назвою **дріх скіфський**. У Приазов'ї також росте **белевалія сарматська** — красива квітка з фіолетово-пурпурними дзвониками на довгому суцвітті у вигляді китиці.

Про перебування татар в Україні говорить **аір**, який ще називають «татарським зіллям». За переказами, татари брали з собою цю рослину, щоб перевірити, чи можна пити воду з річки: якщо коріння, вкинуте у річку, проростає і дає квіти, то вода чиста. Тому й росте аір переважно в річках та озерах. Він є цілющим засобом проти випадання волосся, поліпшує апетит, має дуже приємний запах. Для лікування використовують переважно коріння цієї рослини.

Магічними властивостями наділив народ **валеріану**, яка в стародавні часи була відома під назвою *одолян* (рос. *одолень-трава*). Її навіть вирощували в квітниках, щоб уберегти свій дім і сім'ю від усякої напасти. Вважають також, що валеріана рятує від смутку, оскільки є заспокійливим засобом.

Люди знали, що у кожного зілля є свій магічний час, коли воно має найбільшу силу для лікування. Збирати трави починали на свято «Злата» (християнське Симона Зилота, або Семена), яке відмічалось 10 травня. Із приходом християнства Семен став вважатися покровителем рослин, у давнину ж свято називалося Зільник. У деяких регіонах перший збір починався в середу на Русальному тижні. Нині важко встановити, який язичницький Бог опікувався зільництвом (відомі жіночі Богині Рожаниці, Лада, Мокоша, які згадуються у замовляннях цілющого зілля). Відбувалося ритуальне окроплення трави хмільним напоєм, переважно медовим. Збирали цілюще зілля як на Зільник, так і на Купайла вирушали до сходу сонця.

Цілющими вважалися й трави, якими встеляли підлогу на Русальній неділі (на Трійцю), їх збирали і зберігали для лікування. Купальський збір трав починався ще з ночі літнього сонцестояння (нині випадає на 20—22 червня). Зілля, зібраному в цей час, надаються наймагічніші властивості — воно лікує від усіх хвороб.

Існують також міфічні рослини. В Україні найбільше цілющих трав збирали на свято Купайла. Так, вважають, що в цю ніч має розцвісти Перуновий квіт — цвіт **напороти**, який вказує, де заховані скарби. Збереглися також перекази про **«розрив-траву» (ключ-траву)**, яка відкриває всі замки, її також треба шукати на Купайла. Відомо в народі також про **«переліт-траву»**, яку дівчата збирають для чарів. Однак, як вважає лікар-фітотерапевт Євген Товстуха, така трава ніде не зафіксована ні в енциклопедіях, ні в довідниках, її створила народна уява. Проте вчений

подає кілька варіантів назв цієї цілющої рослини, серед них відомі в народі: первоцвіт весняний, конюшина, тирлич жовтий³¹.

Наступний збір трав починався на Маковія (за язичницьким календарем, 1 серпня). У цей день збирають переважно городні рослини, які вирощують біля хати: мак, соняшник, моркву, кріп, любисток, м'яту, руту. На Спаса (6 серпня) збирають плоди й овочі, заготовляють на зиму, сушать, консервують.

Кожна рослина пов'язана з Сонцем, Місяцем, Зодіаком. Всі планети мають свої рослини, які присвячені дням тижня. Сонячний день — неділя, місячний — понеділок і т. д. (див. розділ «Астрономічні знання та народний календар»). Рослини Сонця круглої форми: кульбаба, нагідки, соняшник, рум'янок, первоцвіт та інші. Рослини Місяця: лілея, біле латаття, диня, огірки, кавуни, гарбузи (за формою квіток), верба, береза.

Марсу (вівторок) присвячені всі повзучі рослини: горох, квасоля, хміль, льон, а також деякі колючі та пекучі: перець, часник, кропива, агрус, ялівець. Меркурію (середа) присвячуються: чорниця, буквиця лікарська, насіння подорожника. Юпітеру (четвер) — великі рослини з широким листям: дуб, лопух, також деревій, кмін, коріандр, кріп, бузина. Венері (п'ятниця) присвячуються білі, червоні, лілові квіти: лаванда, фіалка, шавлія, бузок, жасмин, вишня, слива, малина, ожина. Рослини Сатурна (субота) — сосна, ялина, піхта, туя, кипарис, ялина, папороть, верес, полин (дослідження Марії Грицай).

Для того, щоб знати, коли треба збирати цілющі трави, слід вивчити календар наших Предків і застосовувати його згідно з астрономічними строками (сонцестояння, рівнодення, Повня чи Молодик)³².

Збирання рослин здавна починалося до сходу сонця, «поки роса не впаде», бо тоді зілля втрачає свої лікувальні властивості. На Поліссі вважалося, що збір трав повинен відбуватися у першій половині дня (до 12 години), доки «день прибуває, щоб сила прибувала». Іноді (як на Купала) починали збирання трав уночі. Саме вночі трави вбирають більше вологи й корисних речовин, водночас виводячи з себе шкідливі елементи, тобто самоочищаються. Найкращим місцем збору цілющих трав завжди вважалися відлюдні місця, «де не чути голосу півня».

Для кожної хвороби був свій час збирання ліків. Якщо рослини застосовувалися для зміцнення організму, підвищення рівня гемоглобіну, збільшення ваги, для «сили» — слід збирати на Молодика, «щоб зросло, як місяць зростає». Коли ж слід позбутися виразки, хвороб шкіри, бородавок — траву потрібно збирати на повний місяць, який ітиме на спад, на зменшення.

Зі збором цілющого зілля пов'язані дуже давні звичаї, що носять ритуальний характер. Землі треба дякувати за подаровані ліки. Тому

перед початком збору під перший куш чи пагінець рослини кладуть хліб-сіль або монети. У Карпатах про це кажуть: «Не журись, Землице, що ми тебе оголили, ми на тебе, Землице, хліба положили». Рослини збирали обов'язково помившись і вдягнувшись у чисту сорочку. Перед збиранням потрібно було молитися і просити в Богів, щоб зібране зілля було помічним від усіляких недугів. У Золотоніському повіті на Полтавщині був звичай збирати зілля роздягнутим, «бо як нарвеш у одежі, то не буде помагати від усякої хвороби».

До сьогодні збереглися деякі язичницькі молитви, що читалися перед лікуванням. Тут є звернення до сил природи, небесних світил із проханням допомоги. Так, перед збиранням чар-зілля промовляють: «Отець-Небо, Земля-Мати! Благословіть траву брати!»³³

На Житомирщині записана така молитва: «Ясне сонечко, ідеш ти через увесь світ, не боїшся ти уроков і пристріту, то щоб так не боялась (ім'я). Іде ясний місяць через увесь світ, не боїться вон не вроков, не переляков, не пристріту, не пристретища, щоб так (ім'я) не боялась. Ясна зоря, ідеш ти через увесь світ, не боїшся ти не вроков, не переляков, не пристріту, не пристретища, щоб так (ім'я) не боялась, не заспаного, не подуманого, не чоловічого, не жіночого, не парубочого, не дитячого, не дівочого. П'ятыонкаматьонка, стань у помочи». Таку молитву-замовляння повторювали тричі перед початком лікування, викачування переляку тощо.

У світі відомо близько 200 тисяч лікарських рослин. Із них понад 20 тисяч росте на українській землі. Тому не дивно, що наші Пращури добре знали й ефективно застосовували цілюще зілля — справжній дарунок Бога Неба і Богині Землі.

ТВАРИНИ ТА ПТАХИ

Досить довго у науці панувала хибна думка про те, що нібито внаслідок «первісного страху» людини перед силами природи виникла релігія. Хоча, очевидно, що безсилля людини перед природою стало проявлятися лише тоді, коли вона перестала розуміти свій органічний зв'язок з Богом-природою, протиставила себе навколишньому світові.

Для наших Предків природа була рідною домівкою. Саме від світу природи вони отримували їжу, одяг, матеріал для будівництва жител. Тому людина й наділяла рослини, серед яких жила, і тварин, які жили поруч з нею, людськими рисами, таким чином, ніби олюднюючи навколишню природу. Первісна свідомість вбачала рівність і партнерський зв'язок людини зі світом рослин і тварин. Більше того, людина вважала тварин не тільки рівними собі, але навіть вищими і розумнішими. Саме

обоження природи, священне ставлення до неї, а не «страх» перед нею, стало причиною виникнення релігії.

Люди вивчали поведінку тварин і властивості рослин для практичної мети — співпраці з навколишнім світом. Святкові жертвопринесення певних тварин Богам і ритуальне вживання м'яса сакралізованих тварин (або їх хлібних зображень), що супроводжувалося магичними обрядодіями і словами, у давнину мало на меті прилучення родини до сил природи, і через це — примноження добробуту, забезпечення родючості людей і тварин.

Лише з виникненням позаєтнічних монотеїстичних культів з'являється уявлення про «вищість» людини над природою. Поступовий відхід від природи — відчуження людини від світу рослин і тварин — з усією очевидністю проявився і в наші дні. Штучні, відірвані від природи релігії (в тому числі християнство) спричинили поділ на «чистих» і «нечистих» тварин, який часто йшов у супереччя етнічним традиціям.

Уявлення про тварин-тотемів у давніх слов'ян сформувало багату й різноманітну фольклорну спадщину. Найкраще тваринний світ представлений у народних казках, причому в найархаїчніших з них тварини виступають не персоніфікацією людей чи їхніх якісних характеристик, як це стало пізніше, а самими собою³⁴.

Світ звірів тісно взаємодіє зі світом рослин. Як Світове Дерево є зв'язком трьох вселенських просторів (нижнього, середнього і верхнього), так і тварини пов'язані з кожним із трьох світів: риби, змії — з нижнім (земноводним), звірі, свійські тварини — з середнім (власне землею), птахи — з верхнім (небом, повітряним простором).

Розповідь про «братів наших менших» доцільно було б розпочати з «птиці птиць», «риби риб», «царя звірів». Але почнемо з нижнього світу, який символізується корінням Дерева Життя і в якому перебувають підземні мешканці та всі водоплаваючі. Як правило, майже всі вони пов'язані з уявленнями про світ Предків (Нави) і є зв'язківцями з підземним царством, представниками родючих сил природи.

Тварини земноводного (нижнього) простору. Змія (Змій). Давні уявлення про змію пов'язують її зі стихією води, джерелами, ріками, морями. Змія — хранителька підземного світу, древній символ родючості. Змій — символ Велеса як земноводної стихії, охоронець входу в підземне царство Вирію. Боротьба Перуна-змієборця з Велесом у слов'янській міфології уособлює природну взаємодію стихій — небесного вогню і земної води. Отже, образ змії-змія наділений водночас і позитивною, і негативною символікою. Таким він залишився і донині. Якщо християни, наприклад, уявляють Георгія-змієборця як перемож-

ця змія-язичництва, то український філософ Григорій Сковорода уявляв Біблію «потопом зміїним, що залив усю землю брехнею».

Народні уявлення про змію (гадюку) дуже різноманітні. Змії мають свого царя або царицю, які розпоряджаються «змійним народом». Цар зміїв навесні своїм шипінням пробуджує весь змійний рід, на Купайла збирає своїх підданих, дає накази, призначає кожній змії жертву (кому кого вжалити, а кого не кусати), а перед Здвиженням — заслуховує звіт усіх гадів про те, як вони прожили минуле літо. Змійний цар або цариця, як правило, мають особливий знак — золоту корону, перстень, діаманти.

Чи не найбільше народних знань про змію відображено у знахарському словесному мистецтві (заклинаннях, замовляннях тощо). Здавна люди розпізнали й природні особливості зміїної отрути, її лікувальні і смертоносні властивості. Цілющою або магичною силою народ наділяє линовище (скинуту шкіру гадюки). За легендами, саме змія (гадюка) навчила людей пізнавати цілющі рослини, недарма існують казки про «змійну траву», бо тільки змії відомий листок, який загоює рани і повертає життя. Казковий герой, з'ївши м'ясо гадюки, набуває здатності розуміти мову рослин і тварин.

У міфах про змію-царицю (чи зміїного царя — *полоза*) розповідається, що вони дають людині квітку папороті або золотий ріжок достатку. Треба тільки знати чарівне слово і в добрий час виконати просту обрядодію: розстелити перед зміїною царицею білий обрус (скатертину). А пізнати зміїну царицю можна по золотій короні (золотих ріжках), якими вона виділяється з-поміж інших змій. Як же дізнатися про той добрий час, коли таке диво можливе?

У народному календарі маємо два зміїних свята в Колі Сварожому — весняний Благовісник (26 березня), коли змії прокидаються, і Здвиження (14 вересня), коли вони засинають на зиму (ховаються під землю). Подекуди збереглася народна назва цього дня «гадюшник», коли гади виповзають на поверхню землі (християнське «св. Руфа-Родіона», або «архангела Гавриїла»). Це свято, за язичницьким календарем, пов'язане з пробудженням громової сили, тому Благовісником народ вважав насамперед Перуна, який благословляє пробудження природи. На Гуцульщині кажуть: «Того дня благословит Бог землю і усека живина, що є у землі, вилазит наверх»³⁵. Уявлення гуцулів про Благовісника має надзвичайно стародавнє походження. Вважають, що він — володар Сонця, а тому це свято подекуди вважали навіть більшим, ніж сам Великдень.

Змія (гадюка, жіночий символ) і змій (чоловічий символ) в українській міфології нетотожні. За однією з казок, якщо змія сім літ не чула людського голосу (варіант: церковного дзвону), вона перетворюється на змія — у неї виростають крила і вона набуває здатності літати. Наш летючий змій близький до східного дракона. Він викрадає

царівну і відносить її в своє тридев'яте царство, звідки її визволяє казковий герой Василь-царевич (символ Місяця, пізніший варіант — Іван-царевич). Досить часто казковий Змій буває багатоголовим, а герой мусить його вбити, аби визволити свою кохану. В цих міфологемах змії (або Кошій), як правило, символізує зимові темні сили, а герой визволяє Весну, пробуджує вегетативні сили землі.

У багатьох народів змія символізує мудрість. У слов'янській міфології існує кілька типів чи образів змії і змії. Найпоширенішим є уявлення про змію як жіночу силу родючості, покровительку домашнього вогнища — саме такою знаємо змію (вужа) Трипільської культури. Змій відомий також як чоловіче запліднююче начало (фалічний символ), охоронець кордонів, збирач данини, спокусник і викрадач жінок.

Черепашка — найчастіше в замовляннях — виступає одним із втілень змії. Вона, як і змія, володарка «підземного царства», знає чарівні рослини (наприклад, розрив-траву), живе в коріннях Світового Древа.

Жаба — жіночий символ підземного світу. Побутує уявлення про жабу як зачаровану царівну: побачивши її вперше навесні, вітаються з нею як з «панною». За аналогією до образу царівни-жаби, справжню жабу подекуди вважають перетвореною відьмою. Погляду жаби уникають, бо думають, що вона може зурочити («зглазити»). Чарівні властивості жаби близькі до зміїних. Їх має її шкіра, лапка, певні кісточки або порошок із засушеної жаби, які використовували відаючі жінки, чаклунки, знахарки. Через те, що жаба є незвичайною твариною, існувало багато табу щодо неї. Жабу не можна брати в руки, бо вона може наслати бородавки, не можна показувати на неї пальцем — заболить спина, не можна вбивати — буде сильна злива (мати вмере). Прикмети, пов'язані з жабою, мають негативну символіку: якщо жаба перелізе дорогу — на шкоду, невдачу, якщо вскочить у хату — в родині буде велика втрата, навіть смерть.

Водночас з допомогою гадюки і жаби можна було роздобути чарівну паличку. Для цього слід підглядіти, коли вони б'ються і розборонити їх палицею. З цього часу палиця набуває магічної сили: розганяє хмари, приносить багатство, відганяє ворога.

Ящірка близька за своєю символікою до «гадів», тому в народі вона наділяється магічними якостями посланця з підземного світу. Вона охоронниця підземних скарбів. Вважають, що в ящірках виходять на землю душі покійних, аби подивитися на життя. Тому її забороняється убивати. Сонце не повинно бачити убиту ящірку, тому її слід закопувати в землю. Водночас вона має лікувальні властивості — від головного болю рекомендували саджати ящірку в капелюх і надягати на голову. Якщо вперше навесні побачиш ящірку, слід перегнати її через пояс, кинувши його на землю, тоді цей пояс набуває властивостей лікувати поперек.

Миша належить до тварин «нижнього» світу, оскільки живе в норі (під землею). Коли в дитини випадає перший молочний зуб, здійснювали такий обряд: кидали цей зуб на горище і казали: «Мишко, мишко, на тобі зуба кістяного, дай мені — золотого (залізного)». За поведінкою мишей ворожили на врожай: якщо миша вириє нірку на горбочку — буде недорід і високі ціни на хліб, якщо в низовині — добрий врожай і низькі ціни на хліб, а якщо миші вилізуть з нори і пишатимуть — чекай голоду.

Риби — представники нижнього світу — вважалися посланцями водної стихії і протиставлялися птахам. Існує міфологема риби як своєрідного деміурга — творця світу: риба виносить з дна океану (первісного хаосу) мул, пісок, тобто елементи, з яких створюється Земля (космос). Відомий також мотив Риби-Кита (або трьох китів), які тримають на своїх спинах Землю. Іноді опорою Землі вважається *дельфін*. Сонце вдень виїжджає на небо на білих конях, запряжених у золоту колісницю, а вночі опускається на дно космічного океану на рибині. У казках риби виступають символом Місяця. Саме в цій ролі вони й присутні у вигляді обов'язкової страви на різдвяному столі.

Кожен вид риб має свого царя, який ними править. Усіма рибами й іншими представниками водного царства, звичайно, править Водяник. Різним видам риб народна уява також надавала різних значень. Так, *сом* вважається конем Водяника, на якому він виїздить на полювання вночі, а іноді й сам може перетворюватися на сома. *Форель* пов'язують зі священними водами і джерелами, наділяють мудрістю, здатністю до передбачень та пізнання інших невидимих людині світів. Змієподібних риб *в'юна* і *вугра* народ відносить до «гадів», а рибалки часто називають їх «змійними братами». *Лосось* здавна у багатьох народів вважається фалічним символом і використовується в чоловічій магії родючості. В індіанців Америки існує навіть ритуальний «лососевий танець» для забезпечення добрих ловів.

Щука символізує роздольне життя, веселощі, широкий простір. Недарма її назва в народних казках і піснях стала синонімом рибного роду і водного простору взагалі: «розгулялась щука-риба», «щука-риба в морі гуляє доволі» тощо. *Окуня* прийнято вважати подружньою парою щуки, про це йдеться в піснях: «А я собі гуляю, як щука (рибка) по Дунаю, як щука з окунцями, — я молода з хлопцями». Щука в народному уявленні стала символом хитрощів (як лисиця серед звірів). У казках вона часто-густо наділена здатністю виконувати всі бажання. Магічними властивостями наділялися також кістки щуки. Наприклад, хрестоподібну кістку зі щучої голови використовували у бджолярстві: розтерту на порошок її підмішували до їжі бджолам для підвищення медоносності. Щучі зуби носили на шії як обереги від укусу змії.

Корол вважається рибою Велеса і був ритуальною стравою на всі Велесові свята (у християнстві він став рибою св. Миколая).

У слов'ян «золота рибка» також наділялася здатністю виконувати всі бажання, крім одного: вона не може прислужуватися (саме про це йдеться у відомій казці). Інші народи шанували золоту рибку (вид риби) за її красу.

Риба загалом вважається німою, тому існує багато приказок з порівняннями: «німий, як риба». Однак риби між собою вміють добре спілкуватися тільки їм відомим способом, тому першу виловлену рибину випускали назад у річку з проханням привести «батька, матір, сестру, брата».

Існує повір'я: якщо душі померлих відлітають до Вирію у вигляді птахів, то душі утоплеників перевтілюються у риб.

Рак. Особливість цієї істоти в тому, що він плаває «задом наперед». Тому рак символізує відступ, відсталість, певною мірою сліпоту, бо очі дивляться назад. Водночас через свою природжену недосконалість, рак наділений надзвичайною «інтуїцією»: те, чого не бачить очима, відчуває інтуїтивно. Недаремно і люди, народжені під сузір'ям Рака, краще бачать те, що «позаду», тобто минуле, а це допомагає їм краще орієнтуватися в тому, що буде у майбутньому.

Відомо, що в казці про Козу-дерезу саме рак виганяє цю тварину із зайчикової хатки. Хоча він є найменшим з усіх тварин (лисиця, вовк, ведмідь), зате знає магічне слово: «А я рак-неборак, як ущипну — буде знак!» Хоча фольклористи вважають, що з допомогою рака виганяли різних звірів із нір тільки в казках, але ці перекази містять і раціональні знання. Рака використовували в господарстві не тільки з магічною метою, а й з практичною: підвішений на дерево живий рак відганяє гусінь.

В Україні (Таврія) збереглися ще й спеціальні календарні обряди і рачині свята: побутував звичай «женіння рака», який здійснювали рибалки в день Водяника (у християнстві замінено св. Петром), у язичників святкується 29 червня за григоріанським календарем. Дослідник козацької старовини Д. Яворницький цей обряд описав так: рака одягали в чоловічий одяг, а рачиху — в жіночий, прикрашали квітами і стрічками та «вінчали». Цей обряд має на меті забезпечити приплід риби і збільшити її вилов.

Магічні властивості рака — вміння в екстремальних умовах викликати дощ. Для цього здійснювали обряд «похорон рака» (закопували його в землю, супроводжуючи голосінням як за померлим, іноді на такий «рачий могили» ставили й хрест). Якщо ж рака випускають у воду, то тим самим заспокоюють дощові сили природи і «не пускають дощу».

Тварини земного (середнього) простору. *Лев* — цар звірів, символ вищої Божественної сили, могутності, влади, величі, закону. Як уособлення сонця і небесного вогню він виступає помічником Богів (Митри, Артеміди, Кибели, Рейї та ін.), персоніфікацією Осіріса. Лев також символізує доблесть, гордість, благородство, справедливість, розум, достоїнство. Недаремно лев, сам будучи «царем звірів», став покровителем царської влади та могутніх героїв. Він — сторож, хранитель царських хоромів, бо статуї левів прикрашали їхні палаци, трони, а також входили до гробниць. Вважалося, що він приносить щастя царям та героям.

Ім'я лева часто було табуйованим — деякі народи називали його «господарем», «братом». Леву часто приписують здатність перетворюватися на людину, в деяких народів він символізує предка, що свідчить про його первісні тотемістичні риси. Існують міфи про царя і лева, які були близнюками, про походження «лев'ячих династій» тощо.

Левиця наділяється продукуючими функціями і в багатьох релігіях виступає супутницею Богинь-матерів. Водночас лев як хижий звір іноді символізує гнів, люту. Єгипетська богиня Тефнут у розгніваному стані перетворювалась на левицю. У народній медицині лев, навпаки, означає спокій, здоров'я, витривалість, живучість. Тому існує чимало різних талісманів із зображенням лева.

В Єгипті південний вітер зображався у вигляді чотириголового крилатого лева. Подібні зображення крилатих левів часто зустрічаються в Малій Азії.

Мотив перемоги героєм лева був типовим для різних південних культур, починаючи від шумерського Гільгамеша, до відомого Геракла — переможця немейського лева. У цих міфах лев виступає втіленням злого начала, хаотичних сил природи.

Зображення цього могутнього звіра відоме на гербах багатьох держав світу. Є він і в українській геральдичній традиції. Лева мали своїм символом у різний час багато міст України. Нині найвідомішим із них є герб старовинного міста Львова, заснованого князем Левом.

Ведмідь (Ведмедиця). Якщо у південних народів царем звірів вважався лев, то у наших слов'янських широтах царем звірів, безперечно, був ведмідь. Він є господарем лісу, покровителем полювання. Однак найпопулярнішими у слов'янській міфології була ведмедиця та її зв'язок із сузір'ями Великої й Малої Ведмедиць, Полярною

Зображення лева в давньоруському мистецтві

зорею, Світовим Древом і весною. Ці сузір'я символізують Богинь Рожаниць — Ладу і Лелю.

На півночі Ведмедиці-рожаниці мали свою паралель священних Лосих. Іноді сузір'я Великої Ведмедиці росіяни називають *Лось*. Народи Сибіру шанували Лосиху-матір, здійснюючи ритуали на її честь, у всьому схожі на російські обряди шанування Ведмедиці на «Ведмежих празниках». Лосині та оленьчі роги прикрашали житла північних народів і шанувалися як родинні обереги. Лось у багатьох народів наділявся деміургічними функціями творця світу.

У греків ведмедиця є культовою твариною поруч з ланню Артеміди. Приручений ведмідь жив також при храмі цієї Богині. В Аттиці жриці Артеміди на «ведмежі свята» вдягалися у ведмежі шкури і виконували ритуальний танець ведмеда. Артеміді також приносили в жертву ведмеда. Міф розповідає, що супутниця Артеміди, німфа Калісто, була перетворена на ведмедицю за втрату дівочої незайманості і перенесена на небо у вигляді Великої Ведмедиці. Статуя священної ведмедиці з язичницьким крижем на грудях досі збереглася на місці язичницького храму (вірогідно, Рожаниць) у Польщі — гора Сленжа, неподалік Вроцлава.

Здатність ведмеда впадати в зимову сплячку (на Здвиження) і пробуджуватися навесні (Масляна, Комоїдиця або Благовіщення) породила уявлення про нього як аналог умираючого і воскресаючого Бога. З ним у багатьох народів пов'язаний культурний герой, предок, родоначальник, засновник традиції, тотем³⁶. Ведмідь і людина в повір'ях слов'ян вважалися родичами, бо ведмідь може ходити на задніх лапах, лазити по деревах, їсть таку саму їжу, як і людина (наприклад, мед), у нього схожі на людські ступні й пальці. Крім того, мисливці кажуть, що собака на ведмеда гавкає так само, як і на людину, а не так, як на інших звірів.

До того ж, ведмідь, будучи хижак, ніколи не їсть людину і людям також здавна заборонялося вживати ведмежатину, носити одяг з ведмежого хутра. Однак у народів Сибіру і Далекої Півночі на «ведмежі свята» приносилося у жертву м'ясо ведмеда і плем'я прилучалося до тотема. Легенди про співжиття ведмеда з жінкою і народження нею сина богатирської сили, вказує на тотемний зв'язок людини з ведмедем. Існували традиції вирощування і виховання ведмеда у людській сім'ї.

Як вважають дослідники, навіть ім'я ведмеда було табуйоване: назва *ведмідь* є лише своєрідним ім'ям-замінником «відаючий мед». Таких ефемізмів (слів-замінників) щодо ведмеда є кілька десятків, серед них: *сам, хазяїн, мельник, дідусь, чорний звір, кошлатий, косолатий, бурмило, старий* та інші. Справжня назва ведмеда у слов'ян, як і романо-германців, могла бути *ber, bar* (пор. назву *барліг* — лігво бара-ведмеда)³⁷. Культ ведмеда в язичницькій традиції був тісно пов'язаний із Велесом і мисливською

магією. Якщо яскраво світитися сузір'я Волосожар, буде вдалим полювання на ведмеда — говориться у мисливському повір'ї. Ведмідь користувався великою пошаною у власників худоби, бо вважався охоронцем домашніх тварин. Його кігті, лапи, голова часто служили оберегами, які чіпляли в стайнях чи хлівах для забезпечення здоров'я худоби. Якщо господар не мав справжніх ведмежих амулетів, він замовляв їх зображення з глини, воску або дерева. Шерстю ведмеда обкурювали курники, хліви.

Ведмедю також притаманна шлюбна символіка: спеціально ряджені у ведмежі шкури на весіллях здійснювали магію родючості. Існували також прикмети: якщоведений до хати ведмідь зареве посеред кімнати — чекай весілля, якщо дівчині присниться ведмідь — буде жених. У Росії мати зустрічає молодих після вінчання у вивернутій хутром назовні ведмежій шкурі, в Україні — у овечому кожусі, що символізує багатство і родючість.

Вважалося, що жінка виліковується від безпліддя, якщо через неї переступить ведмідь. При зустрічі з ведмедем у лісі, жінка показувала йому груди, бо вірили, що ведмідь жінку не чіпає³⁸.

У «ведмежі дні» (на Калиту, Велесовий тиждень, Масляну) господині випікали хліб і підкидали його в димохід «для ведмеда».

Олень — цар рогатих тварин. Його роги водночас схожі на крону гіллястого дерева, що створює уявлення про роги-промені. Недаремно олень порівнюється з сонцем і його промінням. Він перевозить душі до Сварги (Раю). Олениці (лосихи) були також найдревнішим символом Богинь-Рожаниць, що широко відображено в ювелірному і культовому мистецтві. Золоторогий олень слов'янських казок — втілення сонячного світла — поширений образ і в обрядовому фольклорі (весільних піснях, колядках тощо):

В чистім полі все полин-трава,
В тім полину ходить *білий олень*,
Білий олень — золоті роги...

Про сонячного оленя відомо також у німецькому фольклорі. У германців зберігся звичай на Різдво рядитися в оленьчі шкури, проти чого суворо застерігала католицька церква.

Кінь служив засобом пересування не тільки людей по землі, але й Богів у небі. Сонячна колісниця, запряжена білими або золотими конями, — типовий атрибут найвищого Божества арійських народів. Кінь супроводжує і слов'янських Богів — Дажбога, Хорса, Світовида, Перуна. Він — символ руху взагалі: як земного, так і небесного. Мотив божественних коней поширений у культовому мистецтві на широких просторах від Європи до Індії. У вигляді двох коней зображалися ведійські Ашвини і грецькі Діос-

кури, балтійські «діти Бога», й англосакські Hengist і Horsa. На коні зображалася кельтська Богиня Епона (дослівно «кінська Богиня»). Малоазійська Богиня на коні, вірогідно, стала прообразом відомих амазонок.

Внаслідок своєї стрімкості і швидкості кінь став символом Світового Дерева, яке єднає небо і землю: слов'янський «Диво-кінь вухами підпирає небо, очима лічить зорі, копитами білий камінь розбиває, вогнем сліди замітає, гривою все поле вкриває». У Рігведі Світове Дерево Ашваттха, під яким зображений священний кінь, дослівно означає «стоянка коня». У скандинавській міфології назва Світового Дерева Ігдрасіль у дослівному перекладі з давньоісландської означає «кінь Одіна».

Відомий священний кінь зі святині Світовида, культ якого описаний Саксоном Граматиком: «Божеству належав білий кінь... Підстригати чи виривати волосся із його гриви або хвоста вважалося злочином... На цьому коні виїздив у бій Свантевит...проти ворогів своїх святощів»³⁹. Цей кінь, якого годувати і доглядати мав право лише жрець, призначався для важливих державних ворожінь. Коли треба було вирушати на війну, жрець, відправивши урочисті молитви, проводив коня через ряди списів: якщо кінь переступав їх правою ногою — віщував перемогу, якщо ж лівою — війну відкладали, бо вірили, що неминуче програють, або змінювали план війни.

Володимир Шаян у своїй праці «Найвище Світло. Студія про Сварога і Хорса» довів етимологічну тотожність слів *Хор* (сонце, коло) і *Хорс* (кінь), а також їх близькість до поняття Сварога і Сварги⁴⁰.

У давніх слов'ян була навіть клятва, що протягом століть збереглась як найсвятіша: «Клянусь конем!» Кінь був дорогим подарунком князя своїм запряженим воїнам-дружинникам. В Україні кінь вважався добрим другом людини здавна. Коня високо шанували українські козаки — останні лицарі руської військової касті. Він був і найпершим помічником у господарстві. І хоча коня мали в основному заможні сім'ї, язичницькі обряди першого посадки на коня («пострижини») хлопчиків здійснювалися впродовж багатьох століть і після прийняття християнства.

Кінь Світовида у давньоруській вишивці

У народі збереглися приказки, пов'язані з конем: «Кінь слухає дружка, а не батіжка»; «Держися за гриву, бо за хвіст не вдержишся»; «Кінь гуля по волі, козак — по неволі».

Вовк — це насамперед символ військової доблесті, воїнської касті; він також — тотем, господар лісу (російський «лев» і «собака Лешего»). В українців Карпат вважалося, що Лісовик годує вовків хлібом, який йому приносять пастухи, щоб задобрити його. Іноді Лісовику приносять у пожертву вівцю, аби вовк не «вирізає» усю отару.

Культ вовка як покровителя воїнської касті характерний для багатьох народів від скандинавів і германців до кавказців та індійців. Поширений він був і в Київській Русі, про що свідчать казки, билини, літописи, літературні твори, наприклад, казка про «Залізного вовка», розповіді про вовкулаків (перевертнів), де чоловік обертається на вовка, підперізуючись спеціальним (ритуальним поясом). Після війни він скидає цей пояс і знову стає людиною.

Ще Геродот описав «неврів-вовкулаків», які кілька разів на рік обертаються на вовків. Вірогідно, що в цих племен існувала традиція ініціації молодих чоловіків до воїнського стану, які відбувалися у певний час року. Під час обряду юнаки зображали своє прилучення до тотема (сакруму), надаючи собі певних рис священної тварини (вовчі шкури, маски, амулети з вовчих ікол чи зубів, шийні гривні із зображенням тотема тощо).

В індоевропейській міфології два вовки супроводжують Богів війни. Арійська міфологія знає міф про двох псів, народжених священною собакою Сарамою, які супроводжують Яму (Рігведа). Два священні вовки — супутники германського Одіна.

Українська традиція також не стояла осторонь поширеного сюжету. Так, наприклад, історики вважають Волха Всеславича (оспіваного в билинах) історичною особою — Всеславом Полоцьким, який був наділений надзвичайними здібностями. Саме про нього казали, що «мати народила його від волхвування» (про це йдеться в літописі). А билина розповідає:

Дружина спить, так Волх не спить,
Він обернеться сірим вовком...

Образ воїнів-вовків часто згадується в «Слові о полку Ігоревім»:

Всеслав-князь людям суд чинив,
князям городи городив,
А сам вночі *вовком* бігав.
Із Києва добігав до півнів у Тьмутаракань,
Великому Хорсові *вовком* путь перебігав.

Або:

А мої ті куряни — свідомі кметі...
Самі скачуть як *сірії вовки* в полі.

...Коли Ігор соколом полетів,
То Овлур *вовком* помчав.

Іноді вовк виступає символом нареченого (свата), який викрадає у матері дочку:

— Ой мати, мати, то там *вовк* за горою,
Ой вийди, мати до *вовка* з коцюбою.
Ой вийшла мати до *вовка* з коцюбою,
А *вовк* за дочку — та й побіг дорогою!

У германців свати молодого, йдучи по молоду, одягали на себе вовчі шкури. Така езотерика характерна для ініціальної магії давніх народів⁴¹.

Вовчі зуби, ікла, кігті, шерсть були поширеними амулетами, оберегами, з них робили намиста, застосовували в лікувальній магії. Вовчі ікла давали гризти дитині, в якій ріжуться зуби, щоб вони росли міцними. У Києві під час розкопок язичницького кургану археологи знайшли намисто із 32 вовчих зубів. На Поліссі біля дитячої колиски вішали зображення двох вовків, щоб дитина не боялася. Існувала навіть балада про «вовків-няньок»⁴².

Прикмети для воїнів: вовче виття перед боєм віщує перемогу.

Як хижакі вовки завдавали людям багато шкоди. Взимку голодний вовк здатен не тільки з'їсти худобу, але й людину, тому існували вірування в те, що при зустрічі з вовком слід присісти, торкнутися руками землі та промовити: «Ти — вовк, і я — вовк» або запалити вогонь, тоді вовк не зачепить людину.

Собака — «домашній вовк». Поруч із людиною він живе з давніх-давен і вірно служить своєму господарю, охороняє хату, подвір'я, отару. Тому собака став символом вірності та відданості своєму господарю, захисником господарства. Ще за доби Трипільської культури собака був наділений культовими функціями — охоронець рослин (саме таким він зображається на трипільських глечиках) і, вірогідно, став прообразом арійського Симаргла.

Собаки, як і деякі інші тварини, тонко відчують усі зміни в природі, що відбуваються перед стихійним лихом, наприклад, землетрусом, повінню тощо. Вони, як і коти, здатні бачити тонкий світ («переходити в четвертий вимір»). Тому народ завжди був уважним до поведінки різних тварин. Перед стихійним лихом починають кричати кури, корови, вівці; кішка тікає з хати, собака виє. Чимало звичаїв і прикмет пов'язано з по-

ведінкою собаки, особливо з його виттям. У народі підмічали, як саме виє собака: якщо голову тримає вгору, то чує десь неподалік вовка; якщо ж виє, опустивши голову вниз, то віщує смерть людини.

Існують повір'я, пов'язані з собакою: якщо прибудеться до двору чужий пес — на добро. Зустріч з собакою в дорозі віщує добро і прибуток, а також зустріч з другом.

Корова, Бик (свійські тварини); **Туриця, Тур** (дикі тварини) — зоряний Тілець, символ плодючості. Чоловіча могутність знайшла своє втілення в образі Буй-Тура. Мабуть, немає жодного індоевропейського народу, в міфології якого не було б образу священного Бога-Бика. У давніх трипільців існував храм, присвячений цьому Богові, прикрашений бичачими рогами (відома модель такого трипільського храму знайдена на березі р. Рось). Цей трипільський культ тотожний з подібним культом, що був поширений серед народів Балканського півострова в V—III тис. до н. ч.

У давньоарійській релігійній традиції Бик — образ місячного Бога Соми. В арійців Ірану місяць називався «володарем сімені бика». Бик — символ чоловічої запліднюючої сили. Йому присвячено кілька текстів Рігведи та Авести. Його зображення знайдене на печатках із Могенджо-Даро (Індія). В індусів білий бик Нандін — символ Бога Шиви. У Єгипті є Небесний Бик — син і чоловік Небесної Корови. У шумерів Бик — персонаж епосу про Гільгамеша, а в давніх греків Зевс в образі Бика викрадає Європу.

Маємо також і писемне повідомлення Прокопія (автора VI ст. н. ч.) про те, що у слов'ян Бик був символом Бога-Громовержця. Відомо також з пізніших джерел, що Перунові приносили в жертву биків. Бог-Бик зображувався на щитах та інших військових обладунках воїнів-дружинників.

Отже, у всіх відомих міфологіях Бог-Бик втілює космічне чоловіче начало, починаючи ще з верхньопалеолітичного бізона (зображеного в печерах). Часто при храмах, що належали цьому Божеству, утримувався священний бик як втілення самого Бога.

Бик, як правило, має й свою подружню пару — Корова. У давньоарійських текстах відома корова Сурабігі (дослівно «солодкопахуча»), або Камадгену (дослівно «корова бажань»). Це священна корова, яка виконує будь-які найпотаємніші бажання свого володаря. Вона з'явилася з океану, і Боги подарували її ведійському жерцю. Потім вона стала власністю другого мудреця, поки один із царів не зробив спробу викрасти священну корову. Тоді Боги помістили її в Сваргу, де вона й донині живе в Раю Індри.

У всіх відомих релігіях корова — символ родючості, достатку, благоденства. Обрядове значення молока не можна переоцінити. Його жертвували Богам як найчистіший напій, ним, як це уже згадувалось, могли

гасити пожежу, що сталася від Перуна (блискавки), бо водою гасити Перунів вогонь заборонялося. Молоко і молочні продукти досі є важливим лікувальним і оздоровчим засобом. Сила молочного достатку — це саме те, що притягує до цього образу не тільки людей, але й самих Богів.

У багатьох народів Бог Сонця закохується в Корову або Богиня (наприклад, Гера Аргоська) приймає образ корови. Після зустрічі з Богом Корова вагітніє і народжує сина-людину (наприклад, в хетсько-хурритському епосі). Корова скаржиться Богові-Сонцю, що вона, четверонога, народила сина двоногого.

У балтійських слов'ян подружньою парою Дажбога вважається Подага («подателька благ» за О. Фамінциним, або «Погода» за В. Топоровим). Вона ж Божиха чи Божуня східних слов'ян. У Велесовій Книзі читаємо: «Дажбог народив нас від Корови Замунь, і були ми *кравенці* і скіфи, анти, руси, боруси і сурожді. І так стали діди русове» (дошка 7-Є). Слов'яни вважали корову своїм тотемом — як Прародительку. Маємо також підтвердження образу священного молока як Молочної стежки (українська назва Чумацький шлях): «Тут бо Корова Замунь іде до поля синього (Неба) і починає їсти траву ту і молоко давати. І тече те молоко до хлябів і світить уночі зірками над нами» (дошка 8/2). Вірогідно, цей образ небесного молока — спільноарійського походження, адже зоряне небо (Сварга) — місце, де живе й давньоарійська (індуська) Корова Сурабігі.

У північнослов'янських релігійних уявленнях сином священної Корови є Бог Велес. Недаремно він має прізвисько (точніше, ім'я по матері) — *Корович*. Тут доречно навести також українські топоніми, що походять від слова *корова* (наприклад, Біло-Коровичі), а також назви рослин (наприклад, *коров'як* — він же ще має назву *дивина*, що споріднює цю рослину з *Дием*, *Дивом*). Усі ці загадки ще потребують докладного дослідження.

Однак живучість цього образу підтверджує існуюче досі в Україні повір'я про божественність корови чи бичка, які мають білу мітку на лобі: такі тварини вважаються «відзначеними Богом». І досі українські селяни, коли отелиться корова, звертають увагу на вигляд теляти, про якого говорять: «у нього зірка на лобі». У весільному обряді збереглося порівняння молодого з биком, а молоді з теличкою, що символізує родючість. Весільний хліб коровай — також згадка про давню божественну жертву (весільний дарунок) — корову.

Корова і бик споконвіку вважалися священними тваринами, — ще у найдавніші часи їх приносили в жертву лише найвищим Богам. Виходячи з того, як описаний обряд жертвопринесення бика (вола) в Давній Греції, можемо судити про високу святість цієї тварини. Його забивали для Зевса, Діоніса, Деметри. На вівтар клали хліб, пироги і проганяли навколо нього стадо волів. Той із них, який підходив до

вівтаря і поїдав приношення, вважався вибраним Богами для жертви. Діви-водоноси приносили воду для омивання сокири і ножа, а два «кати» вбивали тварину сокирою і ножем. Шкіру з убитого набивали соломною, впрягали до плуга, імітуючи оранку (символ воскресіння). Потім влаштовували суд для встановлення вини того, хто вбив вола чи бика. Учасники обряду по чергово перекладали вину за це один на одного: водоноси звинувачували «катів», а ті — сокиру і ніж, яких «суд» на чолі з «царем» визнавав винуватими і виносив вирок — викинути їх в море. Цей складний обряд свідчить про те, що бик (віл) був не простою жертвою — він був атрибутом Бога хліба.

Відома слов'янська казка про солом'яного бичка — залишок спрощеної обрядодії: замість справжнього бика дід з бабою приносять у жертву його заміник (солом'яного бичка) і отримують багатство.

Корова і бик символізували небесну вологу, дощ, родючість. Існують міфи про корів, які живуть в озерах та іноді виходять на берег. Тоді можна відбити від череди одну корову і взяти собі. Кажуть, що така корова буде дуже міцною, здоровою і молочною. Ці уявлення, вірогідно, пов'язані з вірою в дощonosну силу хмари — небесної корови. Ототожнення хмари з дійною короною відоме усім слов'янам.

Саме тому серед слов'янських народів не було прийнято різати корів і вживати їхнє м'ясо. Цей звичай поширився з прийняттям чужої релігії. Однак люди досі не люблять забивати цих тварин, а якщо й роблять це, то лише для найважливіших обрядів — весілля, похорону, поминок або для громадських свят.

Корова була обов'язковим весільним подарунком (частиною приданого) нареченої. Саме корова — символ жінки, тому її дарували на шастя новоствореної родини. У похоронних обрядах східних слов'ян існував звичай дарування корови священику або бідняку після похоронної відправи. В Україні вірять також у те, що корова оплакує смерть господаря. Іноді виводили корів на двір, щоб «попрощалася з господарем».

Існують такі прикмети: якщо корови піднімають голови вгору, б'ються рогами та підстрибують, буде дощ. Якщо череду, яка увечері повертається до села веде червона або біла корова, чекати ясної погоди, якщо чорна або сіра — буде злива, град, непогода. Вважають також, якщо молоко під час доїння дуже піниться — на дощ.

Коза. Тотемом одного зі стародавніх племен можна вважати козу, мабуть, це було пастуше плем'я. Обряд водіння «кози» зберігся в аграрній магії (зокрема в Різдвяних колядках) до наших днів. У давнину це священнодійство справляло глибоке враження на учасників обряду. Воно символізувало воскресіння тотема, тобто Предка народу після наглої смерті. Вірогідно, первісно цей обряд був приурочений до весняних магичних дій, спрямованих на поси-

лення родючості. Подекуди в українців і білорусів водіння «кози» відбувається на Масляну — залишок первісного весняного ритуалу. На жаль, тепер первісний зміст цього звичаю для багатьох незрозумілий.

Пісні, якими супроводжується обряд розкривають досить прозоро зміст дії:

Де коза ходить, там жито родить,
А де не буває — там жито вилягає...
Де коза рогом, там жито стогом,
Де коза хвостом, там жито кустом...

Умирання і воскресіння ритуальної «кози» відображає уявлення про воскресіння природи навесні і початок вегетативної роботи землі. У поляків обряд останнього снопа називався «зривати козу».

Коза і цап мають ще й еротичну символіку, що ґрунтується на плодовитості цих тварин і їхній невибагливості щодо утримання. На Поліссі збереглися весільні пісні про залицання і шлюб вовка з козою, де поїдання кози вовком символізує викрадення молодої молодим. У кінці XIX ст. в Росії (Нижньогородська губернія) на святкуванні Ярила ряджений «козел» бігав за дівками і давав тусанів молодим.

Жертовний цап відомий у Чехії: на Перуновому тижні з дзвіниці кидали козла з позолоченими різками, прикрашеного стрічками і квітами. У цей же період у В'ятській губернії (Росія) зафіксований обряд «козомольє» — ритуальне забивання свійських тварин.

Однією з форм шанування тотема було перерядження в маску тотемної тварини, танці навколо неї. Церква довго боролася з цими звичаями, проте вони дожили до наших днів, хоча вже не завжди зрозумілі нашим сучасникам. Однак церква, не змігши викоринити давніх обрядів пошанування кіз, надала цапу «чортячих» рис. Поляки-католики вважають: «Коза і дьябел — то єдно». В Україні вважають, що козу люблять Домовик і Чорти, тому її тримали в хліву для охорони іншої худоби.

Кабан (вепр, свиня). Ця тварина як свійська, так і дика, символізує пробудження творчої світлоносної сили природи. На практиці свиня — характерний символ осідлого хліборобського народу, на відміну від вівці — символу кочового способу життя. Отже, свиня вважається показником багатства й достатку. В арійських народів свиня або кабан символізували втілення хлібного духу⁴³.

У багатьох народів збереглися фольклорні порівняння сонця або зірок із золотою свинкою. У германців на вепрі виїзять Бог весни Фрейр і Богиня Фрейя (слов'янська Прія). Чехи напередодні Різдва виводять дітей на вулицю і показують зірку Звіриницю (Венеру), говорячи при цьому: «Vot

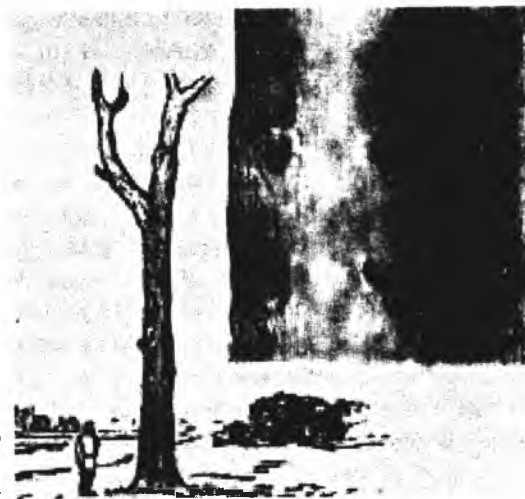
zlate prasatko» (Ось золоте поросятко). Слов'яни на Різдво не сідають їсти, доки не з'явиться Зоря, а хто витримає, той побачить «золоте поросятко». У Швабії на різдвяному небі бачили «біле поросятко із золотим ланцюжком на шийі».

У Тюрингії, коли вітер колише хлібне поле, говорять: «Це хлібами проноситься вепр», естонці останній сніп називають «житнім кабаном», а поблизу Авгсбурга жнець, який жав останній сніп, називався «власником свині».

Германці перед сібною закопували на ниві свинячий хвіст для посилення родючості землі. На Різдво шведи і датчани випікають коровай у вигляді кабана і називають його «святочним вепром». До тіста цього короваю обов'язково додають зерно з останнього снопа. Частину цього святочного вепра з'їдають, а частину домішують до посівного зерна. Естонці також випікають «різдвяного вепра», а подекуди на новоліття (в березні) готують «березневе порося», яке господиня вирощує спеціально таємно від усієї родини. В Україні кісточки з різдвяного поросяти закопують у потаємне місце для підвищення родючості поля. Болгари і серби випікають з тіста різдвяне печиво у вигляді свиней, яке називають *божура*, *божуриця*.

Християнство принесло негативне забарвлення образу свині, створивши байку, нібито свиня постійно розривала соломку, в яку було загорнуте немовля-Христос, коли його переховували від слуг царя Ірода. Християнська уява вселила в свиню різних «бісів», «чортів» та інших негативних, з її точки зору, персонажів. Однак, незважаючи на це, землеробські народи з повагою ставилися до свині завжди, не відмовляються від неї і сьогодні.

Свиня з поросятами у світогляді слов'янських племен ототожнювалася з місячним культом Богині-матері, а вепр — з початком сонячного круга (Різдвяним святом Кола Сварожого). «Свинка-золота щетинка» наших казок уподібнюється сонячним променям. А слов'янський фольклорний Овсень, який їде на золотій свинці — аналог германського Фрейра. Обидва Божества згадуються в день зимового сонцевороту. Кабан, його ікла та щелепи позначали культові місця Бога-громоверж-

Перунів Дуб зі щелепами кабана

ця Перуна. Їх також широко застосовували як обереги, виготовляючи спеціальні амулети, намиста тощо.

Припускають, що первісно існувала міфологема «вепра початкового часу», який на Різдво сонця виходить з безмежного океану (первісного хаосу), щоб почати свій щорічний круг вічного повернення ладу (космосу).

Заєць — чоловічий еротичний символ, пов'язаний із молодим Місяцем (на зростання), фалічний знак. Відомий у весільних піснях та казках мотив женіння зайця з куницею. Зображенням зайця і місяця прикрашають весільний коровай. Відомі також булочки та печиво у вигляді зайців.

Стрибаючий заєць має фалічну еротичну символіку. На весіллях та на святі Калити, пов'язаному з парубочими ініціаціями, танцюють танець «Зайчик», перестрибуючи через кочергу і рогача, що покладені навхрест. У Галичині відомий весільний танець «Заєць», який танцюють, підстрибуючи з пучком соломи в зубах, імітуючи заячі вуса.

Етимологію слова *заєць* пов'язують із індоєвропейським **zvajō* (зяю, сіяю), що зв'язане з уявленням про блимаюче швидко світло (пор. сонячні та місячні «зайчики»), або литовським *zaisti* — стрибати. Індійська міфологія споріднює зайця з місячним саявом: Чандрас, індійський Бог Місяця, носить зайця на руках, а його ім'я в перекладі з санскриту означає «той, хто носить зайця»⁴⁴. За свою швидкість заєць уподібнюється блискавці, що також споріднює його з вогнем та світловим зблиском.

У германських казках заєць несе червоні яйця на Великдень, які підкладає під куші в саду, де їх знаходять діти. Звичай ховати під куші фарбовані крашанки для дітей поширився і серед західних слов'ян (кашубів, поморських поляків, лужичан).

Часто на дитячі запитання про те, звідки беруться діти, говорять, що їх приносить зайчик. Сон про пійманого зайця означає вагітність жінки. В українській казці розповідається, що чоловік відібрав у зайця яблуко, яким поділився зі своєю жінкою. Від того яблука народився син Заян⁴⁵. Отже, заєць відображає ідею родючості.

М'ясо, кров, жир та частини тіла зайця використовували у лікувальній магії при пологах та безплідді, заячий хвіст служив амулетом від злих сил, вуха — від безсоння. Християнство надало зайцю негативного значення, пов'язавши його походження від Чорта. Заєць дуже швидко бігає, однак він через свою полохливість часто символізує страх, переляк. Існує також повір'я, що в зайця вселяється душа померлої людини, тому зустріч із зайцем віщує невдачу. Однак, якщо заєць перебіжить перед вагітною, кажуть, що дитина буде швидкою⁴⁶. Дитину не називають «зайчиком», вважаючи, що від цього буде поганий сон, бо заєць не закриває очей під час сну.

Куниця — жіночий еротичний символ. Вона відома в казках, обрядовій мові весільного циклу, де символізує молоді. *Ласка, горностай,*

білка — споріднені з куницею тваринки, які в народному епосі символізують любов, ніжність і жіночу принадність. У казках знаходимо прикмету: якщо куниця (горностай) пробіжить по сплячому подружжю, між ними буде вірна любов. Іноді куниця символічно пов'язується з «господинею» (жіночою парєю Домовика).

Куниця як символ нареченої виступає у весільних обрядах, наприклад, на сватанні: свати розповідають міф про куницю, за якою полюють мисливці, і яка нібито забігла в цю хату. У весільних піснях наявний мотив «м'якенької куночки», яку шукає молодий у молоді під час шлюбної ночі.

Кицька — супутниця слов'янської Богині Прії, яка їздить у візку, запряженому кішками. Кицьку здавна шанували і використовували в магії родючості, жіночих таїнствах, містеріях Місячних Богинь. Ця тваринка наділена дуже тонкою інтуїцією. Вважають, що вона перебуває на межі двох світів: Яви і Нави. Тому її як нічну тварину називають помічницею відьом. Вірять, що кицька може бачити невидимі людині світи: світ духів, привидів, потойбічний світ, т. зв. «четвертий вимір» тощо. Вона допомагає своїй господині досягнути стану «зміненої свідомості», при якому можливе проникнення в недоступні для нормального стану світи, посилює вміння отримувати прозріння, бачити минуле і майбутнє. Побутувало також вірування, що відьма і сама може обертатися на кішку, але це можливо тільки дев'ять разів у житті.

Кішка (кіт-баюн) може напустити на людину міцний сон, зробити людину невидимою (особливо це стосувалося чорної кицьки).

Кицька в хаті створює домашній затишок. Водночас вона — незалежна істота, яка «гуляє, де хоче». Типове уявлення, що кицька зникає до місця, а не до господаря, хоча є вірування, що кицька охороняє свого господаря «від усякої даремної біди». Кішка має дуже сильний інстинкт охорони свого потомства і здавна служила пухнастою «нянькою» для людських дітей. Відомий навіть випадок, коли кицька врятувала десятиденне немовлятко під уламками зруйнованого внаслідок землетрусу будинку — вона зігрівала дівчинку своїм теплом, облизувала впродовж трьох днів, доки дитину не знайшли⁴⁷.

Розрізняють котів по масті. Вважалося, що тришерстна (триколірна) кішка приносить щастя в дім, а семишерстний кіт є запорукою сімейного благополуччя. Існують прикмети, пов'язані з кішкою: якщо вона потягнеться навпроти когось, то йому пощастить. Вбивати kota суворо забороняється — тому, хто вбив kota, сім років щастя не буде.

За котячою поведінкою можна передбачати погоду: якщо кішка грається своїм хвостом — на вітер, якщо ховається в тепле місце і ховає мордочку, згорнувшись клубочком, — на холодну погоду, якщо ле-

жить на підлозі животиком догори, витягнувши лапки, — до тепла. Якщо шкребе і дряпає підлогу — буде дощ, вітер, а зимою — завірюха. Вона також віщує гостей: теплі лапки у кішки — чекай добрих гостей, холодні — будуть недобрі гості. Коли кішка «вмивається», дивляться з якого боку лапкою «закликає гостей» — з півночі чи півдня. Кішка лікує господаря своїм теплом. Якщо вона приходить до хворого — це означає, що той видужує, якщо ж кицька тікає від хворого або стрибає на покуть — чує смерть. Свої дружні почуття до людини кішка висловлює мирним муркотінням або тертям об ноги.

Кіт присутній також в любовній магії: фігурки рудого котика ставили в спальні й називали «Люб». До першої шлюбної ночі коту випікали спеціальний хліб, аби його задобрити і посприяти родючості подружньої пари. Вірили, що «Люб відганяє від спальні Нелюба» — чорного kota, який може зашкодити закоханим. Кіт у весільних піснях за своєю еротичною символікою тотожний зайцю:

Продер *котик* стелю,
Упав на постелю...

«Кіт учений» у відомій казці є посередником між світом людей і Богів: він ходить навколо дуба і розповідає казки або співає пісні (так у О. Пушкіна). Але в народі відомий інший варіант: морський кіт, який живе біля млина, ходить по золотому стовпу, на якому висить золота клітка з Жар-птицею (сонце). Кіт-баюн її охороняє, йде вгору (до Богів), співає (славу), йде вниз (до людей), розповідає казки, які почув у горішньому світі.

Представники повітряного (верхнього) простору. *Жар-птиця* у слов'ян — посланниця Сварога, денного світла, весняного розквіту природи. Вона зображається магичним знаком — свастикою. Її ім'я пов'язане з жаром — розпеченим у печі вугіллям, а також літньою спекою. Нашій Жар-птиці тотожна *Іаруда* — чарівна птиця давньоіндійської міфології, що має чудові золоті крила, а також чеський і словацький *Птак-огнівак*, германський *der goldene Vogel*, назви яких вказують на зв'язок з небесним вогнем, золотим світлом. Цей образ походить із найдавніших священних текстів Рігведи, де сам Бог Агні уподібнюється швидкому, золотокрилому птаху або могутньому соколу, що символізує небесний вогонь (блискавку), викрадену і передану людям.

Жар-птиця живе в золотій клітці, що висить на чарівному дереві в Райському саду, споживає золоті яблука, які дають вічну молодість, красу і безсмертя. Коли вона співає, з її дзьоба сиплються коштовні перлини — образ оживляючих крапель дощу. Навіть одне перо з хвос-

та Жар-птиці вночі освітлює увесь сад. У греків до Жар-птиці подібний птах *Фенікс*, схожий на орла з червоно-золотим пір'ям, який вилітає у призначений час зі святилища Геліоса (Бога Сонця) і, співаючи похоронну пісню, вмирає, спалюючи сам себе, щоб знову воскреснути зі свого попелу. Так, міф розповідає про вмирання природи взимку і воскресіння її навесні, про спочинок Сонця увечері і його пробудження на світанку.

У слов'янській міфології існують також дивовижні казкові птахи, наділені чарівними властивостями: *Алконост* і *Сирин* — дві птиці з райського дерева. Ці напівптахи-напівжинки зображалися на давніх лубочних картинках ось як: дівоча голова, часто в золотій короні або з золотим ореолом, пташиний тулуб з крилами і барвистим пір'ям. У лапах-руках Алконост тримає райські квіти. Ця птиця має чарівний голос: той, хто почує її спів, забуває про все на світі. Можливо, птиця Сирин близька до грецьких сирен, які своїм заворожуючим співом заманюють мореплавців на свій острів, де ті вмирають від їх солодких божественних пісень. Через це сирену іноді сприймали як музу потойбіччя і зображали на кам'яних надгробках. Одісей, щоб не піддаватися співу сирен, прив'язував себе до корабельної щогли, а своїм матросам велів заліплювати вуха воском.

До цих птахів близька також *Гамаюн* — віща птиця слов'ян, посланниця Богів, що співає героям слави, передрікає майбутнє тим, хто вміє почути її чарівну пісню. Гамаюн знає все на світі: про Сотворення Світу, Неба, Землі, Богів Прави, духів і героїв, людей і звірів. Але вона іноді приносить і небезпеку — бурю, негоду чи навіть смерть, якщо летить зі сходу.

Орел — цар птахів. У греків і римлян він вважався посланцем Зевса, носієм його блискавок. І досі на деяких гербах орел зображається із пучком блискавок у дзьобі. Орел також приносить Зевсу Божественний нектар (добуває живу воду). Орел, яструб і сокіл у багатьох народів символізували Бога-громовика. Скандинавський Одін в образі орла викрав Божественний напій із Неба.

У різних арійських народів уявлення про орла пов'язані зі скиненням з Неба вогняної блискавки, яку Бог дає на користь людині. Вважають, що цей вогонь приносить птах (найчастіше орел). Подібні легенди маємо також про сокола, лелеку, дятла. Орел здавна вважався символом перемоги: якщо перед битвою воєначальник бачив у небі орла, він рішуче спрямовував своє військо на неприятеля. Римляни вірили, що Зевс посилає орла як свого вісника. У слов'ян орел також символізував перемогу. Як писав Саксон Граматик, наші Предки виходили на війну зі станицею (бойовим знаменом) і орлами Світовиди.

Навіть назва *орел* давнього індоєвропейського походження, що має в своїй основі санскритське *ar, ara, arma* — швидкий, буйний, стрімкий.

Це, дійсно, дуже могутні птахи. Орел належить до родини яструбових, хижих птахів, яка налічує 217 видів.

Орел високо літає, за що його вважали ясновидючим. У замовляннях і молитвах звертаються до віщих птахів, запитуючи про місце перебування своїх рідних, коханих, близьких та просять донести вісточку до свого роду-племени. Так, у народній пісні запитують орла про новини:

Ой орле, орле, сивий соколе!
Чи не бував ти в моїй стороні?
Чи не чував ти о якій новині?

Гриф, грифон — один із видів орла. Іноді його ототожнюють з фантастичною істотою — крилатим левом, що є уособленням пильності й зіркості у багатьох народів. Наприклад, у російській казці «птиця-львица» завбільшки з гору, а від помаху її крил здіймається буря. Вона летить швидше від кулі і допомагає доброму молодцю відшукати свою наречену за морем. Подібний образ орла-грифона був у скіфів. Як культовий мотив супутника громовержця зображення грифона досить часто використовували в оздобленні давніх храмів. Зберігся він і в християнському храмубудівництві, наприклад, на фресках Софійського собору в Києві.

Однак грифони — не фантастичні істоти, вони існують і в природі. Це дуже потужні птахи, вагою до 12 кг, довжина тіла яких сягає 1,15 м, а розмах крил близько 3 м. Грифон злітає на висоту 7 000 м і може в польоті досягати швидкості 80 км/год. В Україні живуть чорні грифи, які занесені до Червоної книги України та Європейського Червоного списку і підлягають ретельній охороні скрізь, куди б вони не залітали. Відомі також випадки нападу орлів на літаки та вертольоти. Як вважають фахівці, орли сприймали їх за конкурентів, які порушили мисливську територію.

Орел у багатьох народів здавна був чи не найпоширенішим символом на прапорах, військових обладунках, державних гербах. Його зображали в геральдиці римляни, германці, австрійці, американці, вірмени, араби, албанці та ін. Поважають символіку орла і слов'яни: поляки, українці, росіяни, югослави. За польською легендою, славнозвісний князь Лех, шукаючи долі, натрапив на чудову галявину з високим деревом посередині. На ньому він побачив велике гніздо, в якому сидів білий орел. Птах мав дивовижний вигляд на червоному тлі вечірнього сонця, що заходило. Саме тут Лех і заснував місто Гнєзно (від гніздо), що довгі століття було столицею князів П'ястів, нащадків легендарного Леха. Саме такий білий орел на тлі червоного щита є й досі гербом Польщі. Хоча протягом багатьох років малюнок орла змінювався, мінялися корони, зірки, вовчі щелепи та інші атрибути, однак з 1990 р. герб знову набув традиційних форм і символіки.

Орел був геральдичним символом у Київській Русі за часів Ярослава Мудрого — саме таким вважають зображення орла на шиферній плиті XI ст.⁴⁸

Двоголовий орел має окрему історію. Вперше він був впроваджений у 395 р. як символ Священної Римської імперії. Згодом такий же орел з'явився на гербі Візантії, а в 1804 р. став гербом Австрійської імперії.

В Україні також відомі геральдичні двоголові орли. У 1097 р. за князіння Святослава Ярославича (сина Ярослава Мудрого) двоголовий орел був емблемою Чернігівського князівства. За відновленою традицією в 1633 р., коли Чернігів отримав Магдебурзьке право, двоголовий чорний орел з розпростертими крилами знову з'явився на гербі міста. Однак пізніше він «втратив одну зі своїх голів, бо повторював офіційну емблему Російської імперії»⁴⁹.

У Московському царстві двоголовий орел з'явився у 1453 р. після захоплення Константинополя турецькими військами султана Мухаммеда II. Коли Візантія («другий Рим») перестала існувати, тоді Москва проголосила себе «третім Римом», тобто спадкоємицею візантійської релігії (ортодоксального християнства). Остаточо утвердився він у Москві після одруження Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог в 1497 р. Саме тоді на честь звільнення Московського царства від монголо-татарського іга на шпилі Спаської вежі Кремля у Москві був уперше встановлений двоголовий орел.

Переживши тимчасові червоні зірки, серпи й молоти, 30 листопада 1993 р. золотий двоголовий орел знову став державним гербом Російської Федерації. Він зображений на червоному щиті з трьома коронами часів Петра I, тримає в лівій «руці» державу (символ єдності країни), а в правій — скипетр (символ суверенітету). На грудях орла зображення «святого» Георгія, який протикає списом дракона, — данина християнському світогляду і менталітету.

Сокіл у багатьох арійських народів символізував Божественне начало. Назва цього птаха близька до санскритського *sakuna*, *sakra* (гриф, сильний, могутній), що є епітетами Індри — Бога-громовика. Єгипетський бог-сокіл Гор був втіленням Сонця. Зображення Сокола мав на своєму бойовому щиті славнозвісний вождь Аттіла. Сокіл у слов'янській міфології є персоніфікацією Рода — першоптаха, з якого постає Всесвіт і рід людський. Сокіл символізує хоробрість, молодість, силу, розум. Він охоронець Дерева Життя та живого Вогню⁵⁰.

У чехів і словаків сокіл має назву *parog*. Збереглася й українська його назва *parig* (або *балабан* — порода яструбних, лат. *Falco lanarius*). Він відомий як «пернатий мисливець», якого часто заводили багаті поміщики, які полюбляли цей давній вид полювання. Із птахом парогом у народному світогляді пов'язана міфологема яснобачення і взагалі дуже гарного зору, що цілком відповідає його винятковим природним

якостям: він помічає метелика чи бабку на відстані 800 метрів (в той час, як людина й за 100 метрів ледь бачить її)⁵¹.

Недаремно в українських казках згадується «сокіл-винозор», який має «ясні очі і бистрі крила». Сокіл є посередником між світами, він рятує мертвих героїв з допомогою живої води, а також знає «всю правду і неправду».

Борис Грінченко записав українську народну приказку «Дивитися, як на рарога», яку пояснює «смотреть, как на диковину»⁵².

Про Рарога в архаїчних пластах слов'янської міфології залишилось уявлення як про вогняного духа, пов'язаного з культом родинного вогнища. Порівняльне релігієзнавство дає можливість зіставлення Рарога зі слов'янським Сварогом, кашубським Тварогом, іранським Веретрагною (одна з інкарнацій якого — сокіл), литовським Айтварасом, російським Рахом (вогняним вітром — суховієм), які в своїй основі так чи інакше пов'язані з життєвим вогнем, а відтак, первісно — з Родом. Саме тому сокіл (рарог) — птах Перуна-громовержця, який приносить зародки життя. Птах Рарог зображається у вигляді вогняного сокола або птаха, з рота якого вилітають вогненні язички. Чи не такий птах згадується в українській колядці про Різдво: «в нього з рота полум'я б'є, з очей іскри скачуть»? Саме такий різдвяний птах символізує сотворення Світу і Роду людського.

Деякі дослідники міфології змішують Рарога з Рарашком, вважаючи останнього «злим началом у природі»⁵³, що неправомірно.

Оскільки сокіл, як і орел, птах-хижак, його ще здавна почали використовувати на ловах диких качок, гусей, лебедів та дрібних тварин. У Київській Русі серед князівсько-боярської верстви було поширене соколине полювання. Соколинний двір у Києві був організований ще в IX ст. Віщим Олегом. Для цього існували спеціальні методики навчання мисливських птахів і посада «сокольного» при княжому дворі, яка вважалася однією з найпочесніших. Один із видів цієї пташиної родини — сокіл-сапсан (у варягів він називався рюриком), який став династичним символом князів Рюриковичів, а пізніше увійшов до гербовництва України. Деякі дослідники символіки припускають, що й український Тризуб — стилізоване зображення сокола, який атакує здобич.

Скандинавський і германський епос містить сказання про орлині і соколині сорочки, які час від часу вдягають Боги і герої. Образ пташиної сорочки відомий також у слов'янській міфології: голубина, качина, лебедина сорочки або «крильця», які вдягають віщі діви, щоб перетворитися в голубок, качечок, лебідок, а скидаючи їх, знову стають дівами.

Ворон у грецькій міфології був супутником Аполлона і приносив йому свіжу джерельну воду. У слов'янських міфах ворон називається «птицею віщою», яка вміє говорити людською мовою. У казках ворон виступає

власником золота, срібла і самоцвітів, які зберігаються в його гнізді, він приносить «живу» і «мертву воду», дістає молодильні яблука. Як свідчить давньоскандинавський епос, два ворони Гутін і Мунін були посланцями Одіна, якому щодня приносили звістку про всі події, які відбулися у світі.

Оскільки птахи літають у просторі, вважалося, що вони більше чують і бачать, тому й знають краще від людей, що відбувається у світі. Якщо зграї ворон супроводжували військо, то вважали, що вони віщують поразку і загибель багатьох воїнів. Траплялося, що орли й ворони летіли разом. Це знак, що буде запекла битва: хтось одержить перемогу, а хтось — поразку (Іпатівський літопис 1249 р., опис битви Ростислава з Данилом Галицьким). В українських народних думках ворон, який «кряче», віщує смерть козака. У германців, навпаки, оскільки ворон — помічник Одіна, вірили, що він — вісник перемоги.

Слов'яни переконані, що в Чистий четвер ворон перший купає своїх дітей у цілющій воді, наділеній чарівними властивостями. Вважалося, що цей обряд, виконаний людиною «до ворона», приносить надзвичайну силу. Ворон також віщує непогоду: якщо каркає — до вітру, бурі, заметілі (залежно від пори року). Вороняче каркання вважають поганою прикметою. Щоб захиститися від негативної прикмети, слід відповісти вороні: «Кар — на твою голову!».

Лелека — священний птах, покровитель сім'ї і рідного дому. Він приносить з Вирію дітей. Жінки, побачивши вперше навесні лелеку, кидають йому вслід хліб або траву, задобрюючи його. Ще з доби Трипілля існує стародавнє повір'я про священність лелеки. В Україні існує також кілька синонімів його назви: *чорногуз, гайстер, бусол, бузько*, російське *аист*. Вірогідно, що лелека був тотемом племен, які населяли Подніпров'я ще в IV—II тисячоліття до н. ч. Зв'язок лелек з племенами лелегів та пелазгів, напевно, ґрунтується на мовній співзвучності й релігійній тотожності⁵⁴.

Вбивство цього птаха прирівнювалося до вбивства людини. Нині в Україні є прикмета: якщо на хаті звив гніздо лелека, то в хаті поселилося щастя. До господарів цієї хати сусіди ставилися з повагою. Взагалі тварин ніколи не називали людськими іменами, виняток становили лише лелеки, яких називали як людей: з ними розмовляли, «радилися», як із членами сім'ї. З прильотом лелек можна починати сівбу; якщо вони довго не відлітають у вирій, то зима має бути теплою, а якщо поспішають відлетіти, — на холодну зиму.

Соловей. Назва цієї маленької співочої пташки походить, як вважають мовознавці, від давньоруського *славій* — той, що співає пісню-славу Богам. Недаремно соловей, як і інші великі птахи, вважається віщим птахом, про що свідчить пісня:

Соловейко маленький!
В тебе голос тоненький,
Скажи де мій миленький?

Віщий співець Боян у «Слові о полку Ігоревім» названий «соловієм старого часу». Про те, що соловей здавна вважався символом співучості та красномовства, свідчить ім'я новгородського жерця Богомила, який «сладкоречия ради наречен Соловей» (Іоакимівський літопис).

Соловей — провісник Богині Весни: його спів (давньоруське *щекот*) завжди сприймається як щасливий Божий знак, а відсутність співу солов'я свідчить про передчуття біди. Так, у «Слові о полку Ігоревім» описано, що перед нещасливим походом «щекот славій успе, говоръ галичъ убуди» (спів солов'їний завмер, говір галок пробудивсь), і, навпаки, коли «галиці помлкъоша, соловіи веселими пісьми світ повідають» — добрий знак.

Шевченкове «соловейко в темнім гаї сонце зустрічає» має глибинну народно-світоглядну основу, яка пов'язує солов'я з сонячним Божеством. Соловей називається «птицею рахманною» (від рахманів, брахманів), тобто птахом жрецької верстви, «Божою», «святою пташкою». Усі слов'янські народи шанували солов'я, весняними вечорами виходили на вулиці, в садочки, щоб послухати спів цього улюбленця Богинь Лади і Лелі, співця любові й щастя.

На Київщині (с. Зазим'я, Княжичі, м. Бровари) існують перекази, що відомий у билинах Соловей-розбійник — це язичницький жрець, який жив у Броварському лісі під Києвом. Він мав надзвичайно велику силу і був грозою заїжджих християн. Жрець Соловей мав свої укріплення, контролював переправи на Дніпрі, звідки нападав на християнських попів і охрищених княжих дружинників. Соловей збирав своїх воїнів у Добрянському яру, де поруч на Лисій горі було язичницьке капище⁵⁵.

Пізніша християнська інтерпретація надала йому образу розбійника. Російський народний епітет Солов'я-розбійника «алатырец некрещенный»⁵⁶ доповнює ці припущення і свідчить про язичницьке походження Солов'я, а також і про символіку цих особливих птахів. Солов'ями були наповнені священні гаї, де стояли жертовники (пор. камінь *Алатир* — вівтар) язичницьких святинь.

В Україні соловейко починає співати на початку травня, коли розцвітають сади. Про це в народі кажуть, що він починає співати, «як нап'ється води з березового листа».

Сова — нічна птиця, яка символізує зоряне небо. Археологам відомі давні зображення цієї вухатої пташки з очима, схожими на нічні світила, — це вказує на її культовий характер. Греки і римляни пов'язували сову з войовничою і мудрою Богинею-громовницею Афіною (Мінервою). Сова і змія

завжди були символами цієї Богині, що свідчить про її давнє зооморфне і матриархальне походження (саме сова і змія охороняли палац Мінотавра на Криті). Отже, сова — хранителька мудрості. Гомер називає Богиню Афіну «совоокою», «соволикою винахідницею ремесел», «мудрою, як змія»⁵⁷.

У польських легендах розповідається про сову, яка стереже скарби.

Сова — антипод сокола. Українці про сову кажуть: «сова не родить сокола», позначаючи тим самим її нічну природу (на відміну від ясного сокола — сонячного птаха). Через цю нічну природу сова вважається особливою пташкою — вона здатна передбачати майбутнє і віщувати його людям. До роду совиних зараховують *пугача* та *сича*, які відомі в Україні як «віщі птахи».

Ось які прикмети побутують в народі щодо сови: коли сова «сміється», віщує заміжжя, а коли кричить — народження дитини.

Зозуля. Віща птиця, присвячена Богині Весни Живі, символ людської долі. Її свято відмічали під час воскресіння природи. Їй приносили пожертви ті, хто вперше навесні почув голос зозулі. Вважалося, що сам Бог чи Богиня в образі зозулі літає лісами і віщує роки. Зозулю запитували: скільки літ житиме та чи інша людина, скільки буде в шлюбі, скільки матиме дітей тощо. А після того, скільки разів вона «накує», робили висновки про тривалість того, про що питали. Тому зозуля пов'язана з Богинею Долею. Про це говорить українська приказка: «Зозуля кувала, літечка казала».

За повір'ями, на зиму зозуля відлітає у Вирій, тому вона вважається посередницею світів Яви, Нави і Прави. Зозуля прилітає останньою, а відлітає першою. Отже, зрозуміло, чому вона також вважається «ключницею» Вирію — бо зачинає і відчинає Небесну браму.

Побутують такі прикмети: якщо зозуля вперше закує на сході сонця і при зеленому дереві — на врожай, якщо увечері і на «голе дерево» — до неврожаю, голоду й епідемії. Якщо зозуля закує після солов'я, то буде гарне літо, якщо ж почути зозулю раніше солов'я — переслідуватимуть невдачі. Хто почує зозулю на голодний шлунок, тому буде невдача. Якщо ж зозуля не закує аж до Купайла, буде неврожай, голод, мор. Почувши вперше зозулю, слід побряжчати монетами, «щоб водились гроші». Про це й приказка: «Сховай грошульку на зозулюку», бо якщо в цей час грошей не виявиться, не буде їх і протягом року.

Зозуля перестає кувати після Перунових свят (у християнстві після Петрівки). Якщо ж почути її після цього часу — на біду. Щоб запобігти негативній магії (не дати їй кувати після вказаного часу), з пшеничного борошна, яєць та сиру випікали спеціальні пампушки — «мандрики». В такому випадку кажуть, що «зозуля мандрикою подавилась». В Україні господині також варили вареники з сиром і казали: «Будем давить

зозулю вареником». Крім того, вважалося, що це хліб, який зозуля бере на дорогу («у мандри») до Вирію.

Кування зозулі поблизу хати віщує весілля, особливо, якщо вона сяде на калину. Магічною силою наділялося пір'я зозулі або сучки з того дерева, на якому вона кувала.

Ластівка. Символізує щасливе родинне життя, ласку, любов і ніжність. Там, де звила гніздо ластівка, живуть добрі господарі. Вона також оберігає житло від грому, блискавки, пожежі. Ластівка пов'язана з Новоліттям, даремно згадується у щедрівках, які первісно виконували навесні: «Щедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка». В Україну ластівки прилітають на Благовіщення (25 березня). Якщо ж ластівка прилетить на День Землі-Матері (9 березня), буде тепле літо і добрий врожай. Вважають, що ластівка — улюблена Богом пташка, своїм щебетанням вона прославляє Його, наче молитвою. Тому вважали великим гріхом розорити її гніздо, тим більше не сміли вбивати, бо могли накликати біду на свій дім. У поляків, чехів і словаків ластівка — пташка, яка сприяє закоханим, переносючи їх вісточки.

Загалом у слов'ян ластівка символізує жіноче начало, особливо дівчину. Так, у фольклорі часто дівоча краса порівнюється з ластівкою: «Ой у нашій стороні красні дівки, як ластівки. А тут — як ворони». Ластівки, за повір'ями, можуть магічно впливати на красу. Тому, коли дівчина навесні вперше побачить ластівку, віддає їй «веснянки» і просить у ластівки «білянки» (щоб було біле лице). Даремно темні плями на обличчі мають ще іншу назву «ластовиння».

Лебідь. Назва цього птаха означає «білий», що відповідає його символіці як білого денного світла (сонячний птах). У багатьох народів лебідь — Божественний птах. Його зображали поруч з Афродітою, Аполлоном, Зевсом, Ледою, Орфеєм, Брахмою, Сарасваті та іншими Богами. Лебеді були в упряжці Аполлона-Купайла. Порівняємо священне ставлення до лебедів у слов'янських народів. Лебідь у давніх русів — символ вірності, любові до рідної землі, наприклад, легендарна княжна Либідь (сестра Кия, Щека і Хорива).

Германці вірили, що сонце може перетворюватися в прекрасну Богиню — білосніжного лебедя. Так виникло уявлення про Лебедину діву як дочку і супутницю Сонця. У греків білі лебедіні крила мала Богиня Вранішньої зорі — Еос³⁸. На лебедя іноді перетворюються різні Боги, наприклад, Зевс з'являвся до Леди в образі лебедя.

Лебедіні метаморфози відомі також у слов'янських казках, наприклад, «Царівна Лебідь». Оскільки лебідь — символ Сонця, його казкова «біографія» пов'язана зі скиненням пір'я і перетворенням на діву, викраденням юним героєм «лебединої сорочки» і поверненням її через випадко-

ве порушення ним визначеного табу. Казка має солярну символіку зміни літа і зими, де лебідь наділений здатністю вмирати і відроджуватися. Краща цього птаха широко використовується у фольклорі, особливо в описах жіночої і дівочої краси. Біла лебідка завжди символізує відродження, чистоту, мудрість, ясновидіння, досконалість, але і смерть.

Досить часто лебідь виступає символом душі, яка літає по небу в образі цього благородного білого птаха. Відомий вислів «лебедина пісня» означає останній вияв таланту чи героїчний вчинок у кінці життя. Він ґрунтується на уявленні про те, що лебідь перед смертю злітає високо в небо, ніби лине до сонця, і співає останню пісню, схожу на срібний мелодійний дзвін. Пара лебедів зберігає подружню вірність усе життя. А втративши свою пару, лебідь, проспівавши прощальну пісню, каменем падає на землю, розбиваючись на смерть. «Лебедина вірність» стала зразком любові і відданості закоханих, породила безліч поетичних, музичних та інших мистецьких творів, а сам вислів став крилатим.

Білому лебедю (символу сонячного дня) у казках протиставляється чорний лебідь (символ темної ночі). Відомий також мотив перетворення білих лебедів на сірих гусей — символ обманутих надій, несправжності, брехні.

Півень (стародавнє *Кур*) — віщий птах, провісник Зорі і Сонця, дуже шанований усіма слов'янськими народами. Своім голосним співом, він нібито пробуджує з нічного сну небесне світило, повертаючи на Землю світло дня. Через це в Україні його називають Будимиром. Українська загадка порівнює Сонце і його промені з півнем: «Сидить півень на вербі, спустив коси до землі». Півень, як і всі інші птахи, вважається «двічі народженим» — спочатку народжується яйце, а потім саме пташеня. Тому пташине (найчастіше куряче) яйце є Божественним символом відродження природи і використовується з магічною метою в обрядах, починаючи від Стрітення до Купайла.

Уявлення про Сонце як золоте яйце знайшло своє відображення в численних казках різних народів. Це яйце, занесене в темну хату, освітлює все навкруги, як ясне сонце. Відомі казки про Курочку Рябу, Качечку з золотим яйцем. Цікава казка про Півня (Кочета), який зніс чарівне яйце. Із цього яйця потекло сім річок, що наповнили землю зеленню і всякими плодами, перетворивши її в Рай. Безтурботно і щасливо жили в цьому Раю люди. А високо в Небі сидів божий Кочет і щодня сповіщав людям, коли що треба робити: коли вставати, коли працювати, коли обідати. Надокучило це людям і почали просити Богів, щоб звільнили їх від набридливого птаха, мовляв «ми самі знаємо, коли що робити». Боги послухали і виконали прохання — божественний півень зник з Неба і почалося безладдя, голод і хвороби. Тому навесні люди й пишуть писанки, аби на Великдень відродився небесний півень (Сонце) і навів лад на Землі.

Півень присвячувався Сварогу, Світовиду, Перуну — Богам Великого Триглава. У західних слов'ян півень зображався поруч із Богом Світовидом як символ денного світла — Дива. За часів християнства його приписали «святоту» Виту.

Півня приносили в жертву при будівництві хати та господарських споруд, особливо овина, бо він був здавна пов'язаний із культом Вогню-Сварожича³⁹. Саме через свій зв'язок із небесним вогнем півень став символом і вогню земного, він вважається як охоронцем дому від пожежі, так і винуватцем пожежі (особливо червоний півень).

У багатьох європейських народів півень вважається символом хлібного духу, духу врожаю. На півночі Німеччини кажуть, що «в останньому снопі сидить півень», а після обжинок господар подає жінцям так зване «півняче пиво». Подібні уявлення відомі і в українському фольклорі: «Сидить півень на копі, дивується бороді...» — співається в жниварській пісні під час обряду завивання «Велесової бороди». Відомий також півень у жниварському обряді «водіння Перегени» та на вишитих рушниках з Берегинею.

Півень також наділявся різними якостями залежно від кольору: білий — півень Світовіда, приносить щастя; чорний — символ грозових хмар, приносить сварки; червоний — символ вогню, може передбачати пожежу (якщо кричить і б'ється у вікно). Символом небесного світу був білий півень, а підземного темного царства — чорний.

Півень широко використовувався у слов'янських звичаях, пов'язаних із магією родючості полів, у жниварських, весільних обрядах, а також у дівочих ворожіннях про заміжжя. Крик півня, за народними віруваннями, відганяє різного роду злих духів, «нечисту силу», оберігає від епідемій. Півень має таку природу, що тісно поєднується зі станом космосу: він співає у певний час дня і ночі, починаючи з опівночі, — «перші півні», «другі півні», і, нарешті, вранці — «треті півні»).

У зв'язку з цим, своєчасний спів півня сприймається як символ порядку, ладу. Існували також деякі прикмети, пов'язані з півнем: якщо він прокричить на порозі — чекай гостей; несвоєчасний крик півня віщує отримання новин (листів). Якщо ж курка закукурікає — то дуже недобрый знак. Якщо кури «купаються» в пилюці — буде дощ. У греків і римлян були кури, що використовувались спеціально для ворожін: їм посипали певне зерно і за тим, як вони клювали, могли передбачати наслідки війни. Таких птахів доглядали спеціальні служителі, бо кожен легіон мав своїх «вісних курей».

Стратим-птиця. У сказаннях про Голубину книгу є образ чарівної Стратим-птиці, яка «всім птицям — мати». Вона живе «на морі, на окияні». По Божому повелінню, Стратим-птиця стрепенеться, океан-море сколихнеться. Від удару її могутніх крил народжуються вітри і піднімаються бурі. Оскільки вітри в народі завжди уявлялися крилатими, то їх образи тісно

переплетені з різними казковими птахами. Стратим (або Стрефил) прокидається вранці, щоб пробудити всіх півнів на усій Землі. Тому-то півні й співають одночасно зі сходом Сонця. Вважають, що Стратим-птиця тримає увесь світ під правим крилом. Вона — найголовніший «Небесний Півень». Кажуть: «коли півень перестане співати, тоді кінець світу буде».

Сорока нині в народі має негативне значення. Можливо, це спричинено християнськими уявленнями про створення сороки Чортом. Однак очевидність магічного значення сороки в багатьох обрядах свідчить про її давнє язичницьке пошанування. Уявлення ж про сороку як про коня, на якому їздить сам Чорт, споріднює її з чарами, волхвуванням, лікувальними властивостями. Вона наділена магічною здатністю виліковувати дітей від пристріту, зурочення, забираючи від них хвороби. Тому в замовляннях побутує словесна формула: «Йдіть уроки на сороки, а пристріти — на їх діти». Сорочиним яйцем дівки вибілювали обличчя від веснянок, а вживання їх у їжу поліпшує пам'ять. Кажуть, що сороку не любить Домовик. Водночас вбита сорока, причеплена до дверей стайні, оберігає коней від злих духів, а на дверях хліва — оберігає корів, аби їх «відьми не доїли». Сорока літає всюди, сповіщає людям, коли хтось іде лісом чи вулицею. Недарма існує приказка про те, що сорока «на хвості вісті приносить».

Давнє свято Сорочини (9 березня) за етимологією пов'язане з сорокою, але якимось чином виявляє свою символіку і через число сорок. У цей день ще до сходу сонця випікають сорок «пташок-жайворонків», «буслів» або варять сорок вареників, щоб роздати їх дітям. Така пташина магія має забезпечити приліт пташок із Вирію. Отже, сорока виступає символом пташиного свята взагалі, вона ж є і зв'язківцем зі світом Предків.

Із сорокою також пов'язана весільна *сорочка* молодої, яку після шлюбної ночі виносять з комори і танцюють навколо столу, стрибаючи по лавах. Такий танець називають «сороку скакати». Вірогідно, цей обряд має символічний зв'язок із тілесною сорочкою і первісно належав до жіночих ініціальних ритуалів культу Роду. Сюди ж можна віднести звичай на Сорочини виткати сорок цівок до сходу сонця, «і тільки після цього можна було ткати, не боячись нічого»⁴⁰. Ткання полотна завжди вважалося священною справою. Недаремно уявлення про полотно, прядиво, нитки пов'язане з «ниткою життя», «життєвою сорочкою». Магія початку, здійснена на Сорочини, забезпечує не просто успіх у роботі протягом року, але й родючість загалом. Така обрядодія, вірогідно, є залишком своєрідної жертви Богині Мокоші.

Домашні тварини в українських звичаях і обрядах. Здавна поряд з людиною жили свійські тварини, приручені нею для господарських робіт. Протягом віків склалася ціла система звичаїв, пов'язаних з утриманням та купівлею тварин. Наприклад, купуючи корову, важливо дотримуватися

правил передачі налігача: брати його потрібно обов'язково полою одягу, ні в якому разі не голою рукою, щоб у господарстві водилися тварини, а не вислизали з рук. Якщо купуєш у скупого, погано вестиметься худоба, тому передача налігача разом з коровою була нормою народної етики.

При купівлі тварин завжди враховувалося, навіщо купують: чи на приплід, чи на м'ясо. Якщо на приплід, то ціна мала бути вищою, бо господар побоювався, що разом з проданою твариною до нового власника перейде його добробут. Тому в Білорусі та деяких районах українського Полісся вважали за краще вимінювати худобу, ніж продавати. Якщо ж продавали, то застосовували деякі застережні засоби, аби не втратити свій добробут. Для цього висмикували пучок шерсті в тварини чи пір'їну в птаха, кидали собі під ноги й казали: «Моє при мені й лишилось». Щоб вберегти куплену тварину від чаклунів, її заводять до двору не через ворота, а через зроблений спеціально пролом у паркані, до того ж, ведуть тварину задом наперед.

Як корову продають разом з налігачем, так і коня з вуздечкою, поросю — з соломою (з мішком). Відомий також звичай вводити тварину до двору через пояси господаря й господині, які вони вдягають на себе, коли тварина переступила через них: щоб скотина не відходила з двору, а лише у двір. Аби тварина залишалася в дворі, іноді заривали в землю на подвір'ї жмутки її шерсті.

При переселенні сім'ї в нову хату існував звичай першою впускати до хати кішку, яка є символом сімейного затишку. За нею заходять діти, якщо вони були в сім'ї; з меблів першим заносять стіл з хлібом-сіллю, накритий скатертиною, далі заходить уся родина.

Домашню худобу дуже шанують як найперших помічників родини. Про тварин завжди згадують на великі свята, даючи їм їжу зі столу господаря (на Різдво), їх освячують (окроплюють свяченою водою) на Водохрещі та на Великдень, аби не хворіли та щоб уберегти від чаклунів, відьом і нечистої сили. Для домашньої птиці є навіть свій оберіг, так званий «курячий бог» — камінець з отвором посередині, який знаходять у річках або просто в землі. Його прив'язують у курниках на сідалі, щоб оберігав курей, давав їм плодючість. Вважають, що крик курей вночі означає їхнє моління своєму богові, а камінець-оберіг є своєрідним образом цього бога.

Захистом тварин від епідемій здавна вважалося оборювання: таємно вночі жінки всього селища (босі, з розпущеним волоссям) впрягалися у плуг чи соху і проводили борозну навколо селища. При цьому скиба від плуга має лягати в бік, протилежний селу. Якщо вийде хтось назустріч, людина чи тварина, того вважають самою епідемією: тварину часто розривали на шматки, людину ж дуже били, бо вважалося, що цей обряд слід здійснювати в повній таємниці. Таким же чином охороняли себе від чуми. В Україні записано цілу низку спогадів про оборювання міст і сіл, об'їзд на лопаті, обхід жінок з галасом і калатанням сковорід-

ками й каструлями, вигнання пошесті чи епідемії за допомогою різних магичних дій.

Таким чином, впродовж віків в Україні виробилася ціла система звичаїв та обрядів, спрямованих на «забезпечення» родючості полів, плодючості тварин, які є складовою частиною добробуту родини, її щастям, здоров'ям усіх членів сім'ї. Ці звичаї свято шанувалися. Той, хто не дотримувався звичаїв, втрачав не тільки своє багатство, але й пошану своїх сусідів.

На жаль, багато цих звичаїв були втрачені, адже за останнє століття виробилося негативне ставлення до стародавніх ритуалів, які були названі «бабськими забобонами», не вартими уваги. Мабуть, настав час пильніше придивитися і вивчити звичаї нашого народу, віднайти в них те раціональне зерно, яке в майбутньому забезпечить добробут родини і процвітання держави.

¹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1990. — С. 56.

² Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упорядкування, передмова та переклади М. Москаленка. — К., 1988. — С. 62.

³ Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. — К., 1994. — С. 238.

⁴ Золотослов. — С. 48.

⁵ Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. — С. 239.

⁶ Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. — М., 1974. — Т. 5. — С. 96.

⁷ Етимологічний словник української мови. — К., 1985. — Т. 2.

⁸ Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. — М., 1996. — С. 398.

⁹ Лозко Г. Волховник. Правослов. — К., 2001. — С. 121.

¹⁰ Козловська В. Про дуб з кабанячими іклами // Первісне громадянство. — 1928. — Вип. 1; Пам'ятки України. — 1987. — № 1. — С. 36–37.

¹¹ Лозко Г. Дві тисячі дубків на стародавньому Хортичі // Сварог. — 1998. — Вип. 8. — С. 21.

¹² Килимник С. Український рік у народніх звичаях... — Т. 3. — С. 54.

¹³ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — Прага, 1916. — С. 166–170.

¹⁴ Верхратський І. Говір батюків. — Львів, 1912.

¹⁵ Фразеологічний словник української мови. — 1992. — Т. 1. — С. 169.

¹⁶ Болтарович З. Українська народна медицина. — К., 1994. — С. 148.

¹⁷ Золотослов. — С. 120.

¹⁸ Там же. — С. 381.

¹⁹ Там же. — С. 76.

²⁰ Етимологічний словник української мови. — Т. 2. — С. 350.

²¹ Гордієнко Г. Наукова розвідка: «Червона калина» // Українські вісті. — Ч. 47. — Новий Ульм, Німеччина, 1961; Килимник С. Український рік у народніх звичаях... — Т. 5. — С. 108.

²² Килимник С. Український рік у народніх звичаях... — Т. 5. — С. 117.

²³ Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 1. — С. 387.

²⁴ Болтарович З. Українська народна медицина. — С. 162.

²⁵ Різдвяні свята в Україні. — К., 1992. — С. 57.

4. Сімейні відносини та родинна обрядовість

Хто відречеться роду, того рід відречеться.
Українське прислів'я

ШЛЮБ І СІМ'Я

Сім'я — одна з найдавніших форм спільності людей. Вона виникла значно раніше від класів, націй, держави ще в надрах первіснообщинної формації. У Київській Русі існували великі родини, в яких були діди, батьки і кілька одружених дітей зі своїми дітьми. Середньостатистична сім'я часів Київської Русі складалася з шести–восьми осіб.

Ось як описує сімейні стосунки літописець: «Поляни мали звичай своїх Предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили (її) ввечері; а назавтра приносили (для її родини те), що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного; їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я (було) в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало у них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, — з якою хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони»¹.

Звичайно, Нестор як носій християнства ставить критично до звичаїв древлян, сіверян, радимичів і в'ятичів, у яких збереглося багато залишків язичництва, водночас хвалить звичаї полян, до яких, очевидно, і сам належав. Така оцінка нині видається упередженою, а характеристика древлянських та інших звичаїв — поверховою.

Багатий матеріал про весільну обрядовість подає Густинський літопис². Автор описує вірування давніх слов'ян, у тому числі розповідає про Богів шлюбу і Роду, яким вклонялися наші Предки, приносячи пожертви, щоб шлюб був добрий. Таким Божеством літописець називає Ладо: «Богъ пекельный, сего вірили быти богомъ женитвы, веселія, утішенія і всякого благополучія, якоже Еллины Бахуса; сему жертвы приношаху хотящи женитися, дабы его помощію брак добрый и любовный былъ»³.

Деякі дослідники (Яків Головацький, Олександр Знойко та ін.) вважають Ладу жіночим Божеством гармонії в природі і в любові, матір'ю-

- ²⁶ Скуратівський В. Святвечір. — К., 1994. — Т. 1. — С. 69.
²⁷ Лозко Г. Волховник. Правослов. — С. 120.
²⁸ Болтарович З. Українська народна медицина. — С. 157.
²⁹ Зеленин Д. Восточно-славянская этнография. — М., 1991.
³⁰ Куйбіда В., Шаповал Л., Мороз І. Народна ботаніка. — К., 1995. — С. 84, 94.
³¹ Товстуха Є. Чари. — К., 2002. — С. 185–192.
³² Лозко Г. Наукова реконструкція календаря етнічної віри українців // Товстуха Є. Фітоетнологія українців. — К., 2002. — С. 345–351.
³³ Лозко Г. Рослинні чари // Волховник. Правослов: молитви до Рідних Богів. — К., 2002. — С. 116–118.
³⁴ Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість. — К., 2001. — С. 408.
³⁵ Опишук А. Народний календар. Звичай і вірування прив'язані до поодиноких днів у році, записав у 1907 — 1910 р. в Зелениці, Надвірнянського повіту // МУРЕ, 1912. — Т. 15. — С. 31.
³⁶ Мифы народов мира. — М., 1992. — Т. 2. — С. 128.
³⁷ Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк, 1997. — С. 29.
³⁸ Шапарова Н. Краткая энциклопедия славянской мифологии. — 2001. — С. 345.
³⁹ Шаян В. Віра Предків Наших. — Гамільтон, Канада, 1987. — С. 205.
⁴⁰ Там же. — С. 148–181.
⁴¹ Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. — С. 129.
⁴² Войтович В. Українська міфологія. — К., 2002. — С. 519.
⁴³ Фрезер Д. Золотая ветвь. — М., 1998. — С. 481.
⁴⁴ Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1994. — Т. 1.
⁴⁵ Гринченко Б. Словарь української мови. — К., 1996. — Т. 2. — С. 120.
⁴⁶ Славянские древности. — М., 1999. — Т. I. — С. 288.
⁴⁷ Кошка в нашем доме. — Минск, 1991. — С. 26.
⁴⁸ Висоцький С. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 115–119.
⁴⁹ Наріжний К.Г. Живий світ геральдики — К., 1997. — С. 88.
⁵⁰ Войтович В. Українська міфологія. — С. 412.
⁵¹ Наріжний К.Г. Живий світ геральдики. — С. 120.
⁵² Гринченко Б. Словарь української мови. — Т. IV. — С. 7.
⁵³ Дяченко Г. Полный церковнославянский словарь. — М., 1900. — С. 1098 (з посиланням на Юнгмана).
⁵⁴ Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989. — С. 225–250.
⁵⁵ Барбон М. Знайдено могилу Солов'я-«розбійника» // Незборима нація. — 1998. — № 23–24.
⁵⁶ Дяченко Г. Полный церковнославянский словарь. — С. 636.
⁵⁷ Тулаев П. Генеалогія Афины // Атений. Русский международный журнал. — 2002. — № 2. — С. 10–12.
⁵⁸ Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1994. — Т. I. — С. 16.
⁵⁹ Шапарова Н. Краткая энциклопедия славянской мифологии. — М., 2001. — С. 411.
⁶⁰ Войтович В. Українська міфологія. — С. 500.

годувальницею. Лада є матір'ю близнят Лелі (Дани), яка втілює воду, і Полея, який втілює світло (вогонь). Тобто це Богиня-мати, яка народила першопричини світобудови.

За значенням цій Богині тотожні індійська Бгавані, Фрігійська Кібела, давньогрецька Лето, римська Венера.

Згадки про Ладу (Ладо) збереглися до сьогодні у піснях та веснянках. Так називають подружжя, кохану або коханого (пор., звертання Ярославни у «Слові о полку Ігоревім»).

Чоловіче Божество Ладо («Дід-Ладо»), вірогідно, відображає культ Предка.

Здавна в Україні існували різні форми шлюбу:

- 1) викрадення дівчат;
- 2) шлюб-купівля;
- 3) договірне весілля;
- 4) матріархальний шлюб (сватання дівчини до хлопця);
- 5) сватання через сваху;
- 6) звільнення шляхом шлюбу від смертної кари.

Опис викрадення дівчини подає французький мандрівник XVII ст. Г. де Боплан у книзі «Опис України», виданій у Франції (1650). Під час танцю хлопець міг викрасти дівчину навіть з багаті родини: «Хоч хлібороби вважаються кріпаками, однак здавна користуються правом і свободою викрадати під час танка шляхетних дівчиць, навіть дочок свого поміщика. Але при цьому моторність і спритність необхідні: викрадач неодмінно повинен вислизнути зі здобиччю в сусідній лісочок і переховуватися там не менше 24 годин. Тільки тоді прощають сміливця; інакше пропала його головонька. Якщо викрадена дівчина побажає вийти за нього заміж, він зобов'язаний під страхом смертної кари одружитися з нею; якщо ж ні, — викрадач вільний від покарання»⁴.

Цікавим звичаєм є сватання дівчини до хлопця: відмовляти дівчині («дати їй гарбуза») вважалося гріхом, адже застосовувався цей звичай тоді, коли дівчина була вагітна, а хлопець не хотів одружуватися із нею. Ця форма шлюбу була рятівною для дівчини.

Звільнення від страти шляхом шлюбу — це народна українська традиція, що існувала в системі Звичаєвого Права. У писемних правових статутах її не було, тобто це був неписаний закон.

Рятувати від страти могла дівчина або вдова, якщо мали стратити хлопця, а також хлопець, якщо засудженою була дівчина. При цьому шлюб дозволявся лише тоді, коли була взаємна згода. Зберігся такий переказ, записаний на Слобожанщині: юрбі, яка супроводила козака на місце страти, «назустріч вийшла дівчина під білим покривалом. Вона підійшла до засудженого і прилюдно заявила, що хотіла б вийти за нього заміж. Юрба пристає і чекає на

відповідь засудженого. Козак зажадав, аби дівчина піднесла покривало. Коли вона піднесла, козак подивився і сказав: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!» — і зажадав, щоби його швидше вішали»⁵.

Шлюбний вік у XIX ст. для парубків становив 18–25 років, для дівчат 16–23 роки, але траплялося, що дівчата виходили заміж і в 14–15 років. Існував звичай спочатку віддавати заміж старших дочок, потім молодших. Якщо молодша виходила заміж раніше, це вважалося ганьбою для старшої дочки. Так само за старшинством одружували і синів. За стародавніми звичаями слов'ян, весна була найкращим часом для шлюбу, адже пробуджується природа, народжується рік. Після християнізації шлюб перенесли на осінь: з 15 серпня до 14 листопада, а також від 6 січня до посту у березні. За законами народної етики, починати весілля серед тижня — непристойно, тому найчастіше їх проводять у вихідні або на свята. Весільний обряд потребує окремої розмови.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ

У весільній обрядовості українців збереглося чимало прадавніх язичницьких елементів, первісний зміст яких забувся, але народ їх дотримується за традицією, «бо так треба». Вважалося, що шлюб буде щасливим тільки в тому випадку, коли молоді та їхня численна рідня виконають певні ритуали з походами, танцями, піснями, діями, примовками тощо. Прийоми цієї весільної магії збереглися в Україні й до сьогодні.

На думку багатьох учених (Миколи Сумцова, Якова Головацького, Неоніли Здровеги), слово *весілля* походить від назви сонячного свята «веселія», яке відзначалося у кожному фазу сонцестояння відповідними обрядами⁶. Саме до таких святкових обрядів належали й шлюбні дії. Святкуючи весняне пробудження й запліднення землі, люди самі відчували потяг до кохання, створення сім'ї, продовження роду. Отже, на думку дослідників, переважна більшість весіль відбувалася саме в пору весняного рівнодення та літнього сонцестояння, менше — осіннього рівнодення та зимового сонцестояння. Лише після впровадження християнства перевагу стали віддавати осені, коли всі літні роботи закінчені, а врожай зібраний. Крім того, весняне рівнодення майже завжди збігається із християнським великим постом, під час якого подружжя життя не просто обмежується, а суворо забороняється. Таким чином, весняні весілля, які одвіку узгоджувалися з циклами природи, поступово перемістилися і були підпорядковані церковному календарю.

Про те, що весілля присвячувалися сонячним Богам, свідчать атрибути і символи, які одвічно були присутні у весільному ритуалі україн-

ців: коровай, весільні свічки, віночки, гілце тощо. «Повість врем'яних літ» донесла до нас відгомін звичаю принесення жертв у вигляді короваю: «И тако покладывают им требы и короваи им ломают... иже нарицается беззаконная трапеза, мѣнимая Роду и Рожаницам». Таким же залишком давнього богослужіння є звичай садження молодих на вивернутий хутром догори кожух або овечу шкуру, а також весільне багаття перед входом молодої у двір молодого, виливання вина з келиха на стелю (жертва) і колупання печі молодою на сватанні. Жертвами Богам — покровителям шлюбу, були обряди різання короваю, підстригання волосся молодої, а давні весільні пісні — своєрідні молитви, звернені до цих Богів. Пізніше до слав-молитов на честь шлюбних Богів додавалися цілком земні мотиви побажання молодим щастя.

Однією із найдавніших весільних пісень, яка дійшла до нас у кількох варіантах (Вінниччина, Тернопільщина), є, вже згадана в розділі про світогляд, пісня, звернена до Дажбога, який зустрічає князя (молодого) «поміж трьома дорогами рано-рано». В пісні Дажбог поступається дорогою молодому, який «князем раз на віку, в неділеньку рано-рано». Звичай пропускати вперед «весільний поїзд» зберігся й нині у багатьох країнах світу.

У XIX ст. досить поширеною була теорія запозичень повір'їв, переказів, звичаїв: деякі дослідники вважали, що на українське весілля певний вплив справили грецький і римський весільний ритуал. Микола Сумцов писав, що, незважаючи на всю оригінальність весільних звичаїв, у чеському весіллі наявні німецькі елементи, в болгарському і сербському — турецькі, в російському — татарські, в українському — грецькі й римські. Проте пояснюються ці впливи інакше: «Під час великого переселення народів слов'яни поширилися у віддалених кутках еллінського світу на європейському материк, в Македонії, Епірі, Елладі...» Візантійські письменники VIII, IX і X ст. скаржаться на слов'янізацію Греції. Так, в одній географічній хрестоматії цього часу сказано, що «весь Епір і майже вся Еллада, Пелопоннес і Македонія населені нині скіфськими слов'янами»⁷. Микола Сумцов висловлює думку, що з чужого могло братися лише те, що нагадувало своє, рідне. Спільність же українського весілля із весіллям класичних народів полягає насамперед у тому, що проживали вони на сусідніх територіях. До спільних звичаїв належать використання свічки або факела, води, вивернутого кожуха, обрядового споживання короваю, посипання хлібним зерном, обрядова присутність на весіллі дітей. Помітна схожість ритуалів та атрибутів весілля може бути пояснена спільністю «походження класичних і слов'янських народів із одного спільного арійського кореня, і, як наслідок плем'яної спорідненості»⁸.

В Україні дуже довго переважали традиції народної весільної обрядовості, церковне вінчання стало обов'язковим лише в XIX ст. Зберег-

лося чимало церковних приписів про обов'язковість церковного вінчання, які постійно ігнорувалися народом. Так, у «Заповіді» митрополита Георгія в XI ст. записано: «без венчання жон не поимати никому же, ни богату, ни убогу, ни нищему, ни работну».

В іншому документі митрополит Іоанн говорить, що простий люд досі дотримується своїх звичаїв, ігноруючи церковне вінчання: «поимают жены своя с плясаньем и гуденьем и плесканьем»⁹. Про недовіру до церковного вінчання свідчать і такі факти, що церква освячувала і багаторожество князів та бояр, які мали по три і чотири жінки, причому обвінчані. Церковне вінчання ігнорувалося і на початку XVI ст. Так, у грамоті польського короля Сигізмунда (1509) зазначалося, що він отримав скарги на людей київських, які «жени поимучи не венчаются и детей крестити не хотят и на исповедь не ходят».

Орест Левицький у своїй праці «Черты семейного быта в Юго-Западной России в XVI—XVII ст.» показав зв'язок родинного життя і юридичних норм української шляхти того часу. Він дійшов висновку, що церковний шлюб не був для українців «таїнством», а лише юридичним актом, який міг укладатися заздалегідь. Молоді могли після вінчання мешкати окремо по два і більше років, доки не справляли весілля. Тільки швидке засвоєння українською шляхтою польських норм моралі, звичаїв і родинних відносин прискорило впровадження церковного вінчання у побут українців, хоча ще довго народ дотримувався своїх «прадавніх звичаїв. Тому в 1774 р. священний синод видав «височайший указ», що вводив церковне вінчання як обов'язковий акт і приписував накладання анафеми на тих, хто порушуватиме церковний звичай. Навіть тих, хто після вінчання житиме окремо, приписано карати так само, як і за порушення подружньої вірності.

Лише в XIX ст. церква поступилася народному Звичаєвому праву тим, що дозволила вінчатися у день весілля, таким чином, були об'єднані народний і церковний шлюб.

Обряди українського народного весілля поділяються на три періоди: *передвесільний*, *власне весілля*, *післявесільний*. Перед весіллям, як правило, відбувається сватання, оглядини, заручини, або змовини.

Сватання. Старости (посли від нареченого) приходять у хату до дівчини і просять батьків молодої видати дочку заміж. Розмова ведеться в традиційно урочистому тоні (міфологізована дія): старости називають себе мисливцями, які полюють на куніцю, або купцями, які просять віддати товар. Дівчина в цей час мусить колупати піч, якщо вона згодна вийти заміж за того парубка, якого розхваляють старости, коли ж ні — виносить гарбуз. Якщо ж дівчина і її батьки погоджуються на шлюб, дівчина подає рушники, старости обмінюються хлібом,

випивають «могорич». Від того, як старости будуть оповідати про молодого, домовлятися із батьками молодої, залежить дуже багато, тому старостами обирали літніх, поважних людей, які добре знали обряд, вміли гарно говорити. Це були найчастіше божати, а після християнізації — «хрещені батьки» або родичі.

Траплялося, що хлопцеві відмовляли всі дівчата у селі, тоді старости йшли до сусіднього села і шукали наречену там. В Україні, як і в Румунії, Польщі, Болгарії, існував звичай прикрашати ті хати, в яких були дівчата на виданні: вікна, стіни розмальовувалися візерунками або просто червоною глиною. Це було добрим орієнтиром для старостів, які приходили з іншого села. Коріння цього звичаю сягає глибокої давнини, час якої навіть важко собі уявити.

Оглядини. Через кілька днів після сватання батьки дівчини йшли до хати молодого, щоб оглянути його господарство і довідатися, в які руки віддають свою дочку. Коли ж батьки були обізнані з майновим станом родини молодого, то оглядини зводилися переважно до застілля та обговорення деталей весілля. Подекуди в Україні оглядини робила рідня нареченого в дім дівчини, яку хлопець збирався сватати. На оглядинах призначали і час заручин.

Заручини. Цей обряд, як правило, відбувався у домі молодої. У колі родичів, близьких, сусідів, молоді привселюдно оголошують про свій намір створити сім'ю і отримують благословення батьків та громади. Заручини вважалися великим урочистим святом, на яке запрошувалися як і на весілля, молодий з боярином, молода з дружкою. Назва *заручини* походить від обряду пов'язування рук рушниками на знак згоди. На Закарпатті староста зв'язує рушником усіх родичів разом із молодими, які тримають праві руки вкупі, й казав: «Той ся гуз в'яже ні на рік, ні на два, но на цілий вік». Ці звичаї відроджують нині громади Рідної Віри¹⁰. На заручинах молоді обмінюються перснями, і з цього часу молодий має право ночувати в домі молодої. Мати сама вперше стелила постіль молодим. На думку деяких вчених, цей звичай є залишком так званого «пробного шлюбу».

Микола Сумцов висловлює припущення, що в Україні, як і в Індії, міг існувати пробний шлюб у вигляді вечорниць-досвіток, де хлопці ночували разом із дівчатами, що жорстоко засуджувалося церквою: «под час таких нечестивих сборов разные делается эксцесса, яко то блудное грехи, девства растление, беззаконное детей прижитие...» (1719).

Залишки пробного шлюбу в Україні подекуди побутували досить довго. Наприклад, у Мізинському районі незайманість дівчини не цінувалася. Пробний шлюб був своєрідною перевіркою придатності жінки до подружнього життя та дітонародження. Часто молоді переїздили в

дім нареченого, коли наречена вже була вагітна. Подібні шлюбні звичаї були відомі й серед народів Кавказу.

Про відмінності у шлюбних звичаях різних племен писав літописець. Слід зазначити, що в більшості регіонів України незайманість молодої грала суттєву роль у весільному обряді.

Проте можна припускати, що пробний шлюб має більш архаїчний характер, який, на думку етнографа М. Косвена, є особливою формою перехідного періоду від матріархату до патріархату.

Після заручин дівчина прикрашала голову віночком із квітів та стрічок і ходила так до самого весілля. Про це й прислів'я: «Гарна дівка, як засватана». Із часу заручин ніби встановлюється юридична законність подальшої підготовки до весілля. За Звичаєвим Правом, той, хто після заручин відмовлявся від шлюбу, мусив сплатити другій стороні матеріальні витрати і штраф за «образу»¹¹.

Коровай. Випікання весільного короваю супроводжувалося спеціальними ритуалами і було важливою частиною весільного обряду. З випіканням короваю пов'язано безліч повір'їв і правил. Він був обов'язковим при першому шлюбі, вдовам і вдівцям короваю не випікали. Коровайницями були жінки, щасливі у шлюбі, дівчата і вдови не допускалися, хоча при випіканні весільного печива могли бути присутні й дівчата. Весь процес від замішування тіста до випікання короваю супроводжувався спеціальними піснями. На думку Миколи Сумцова, коровай має ритуальне значення як жертвна страва, яка замінила ритуальну тварину (наприклад, корову — «коровай багатий, коровай рогатий»). Обряд випікання короваю кількома жінками виглядає дуже архаїчним, відомим ще з доби Трипілля (знахідки модельок печей, статуєток жінок-коровайниць, кожна з яких виконувала певну роль в обряді випікання священного хліба). Крім короваю, випікали шишки, що були символом родючості, якими обдаровували всіх гостей.

Як весільні ритуальні атрибути випікалися й калачі та різної форми печиво (у вигляді корівок, коників, півників тощо). Таким печивом пригощали дітей.

Гільце — гілка плодового або соснового дерева, прикрашена квітами, стрічками, калиною. В деяких районах, переважно на півдні, гільце обвивають тістом і запікають у печі. Протягом всього весілля гільце, що символізує дівочу красу, стоїть на столі. По закінченні весілля дружки відламують по шматочку гільця, яке ще називають «дівуванням».

Посад (або посаг) складається з кількох частин. Перший посад молодого і молодої відбувається переважно нарізно вдома у кожного з них. Цей обряд символізує шанування культу домашнього Вогнища Предків. Молодих виводять на посад, подавши до рук хустку, садов-

лять на кожух на покуті. Перед посадом кожного з молодих благословляють батько і мати. В деяких місцевостях молодій, яку вели на посад, встеляли дорогу сувоями полотна. Другий посад є спільним для обох молодих на весіллі. Третій посад — це посад молодої після шлюбу, так звані «очіпини», що символізує перехід молодої із дівочого стану до стану молодих. На посад, як правило, заводять мати, брат, староста, боярин або так званий маршалок.

Розплетини. Цей обряд відбувається перед весіллям або в день весілля. Молоду садовлять на діжу, вкриту кожухом. Розплітають брати або всі члени матиного роду по черзі. Потім на голову молодій кладуть вінок. Цей звичай символізує дівочу чистоту: розплітають косу рідні, а не чужі руки.

Весілля починається у хаті кожного з молодих. Далі молодий збирає своїх бояр, друзів, неодружених хлопців, свах (заміжніх жінок), світилок та ін. Кількість весільних чинів залежала від заможності родини та від кількості гостей. У цей час у домі молодої відбувається її обдаровування. Поїзд молодого, збираючись до нареченої, обходить тричі навколо столу або навколо діжі. Мати благословляє нареченого і обсипає його вівсом або іншим збіжжям, «щоб багатим був». Кожен учасник весільного поїзда має свої обов'язки. На дорозі часом хлопці влаштовують так звану «перейму»: ставлять стіл із хлібом-сіллю і, зупинивши весільний поїзд, вимагають у молодого викуп. Він повинен був пригостити парубочку громаду. Такий звичай дуже давнього походження — це своєрідний торг за дівчину, право на яку мали всі молоді члени громади.

Вхід весільного поїзда молодого на подвір'я нареченої обставлявся іграми, що символізували вдавану битву з узяттям фортеці, яка, зрештою, закінчувалася мирними переговорами. Коли ж після обміну весільними калачами нареченим і нареченою гості заходили до хати, відбувалися обміни подарунками між сватами, торг молодого з братом молодої за наречену, танець молодих, танець єдності обох родин, який у гуцулів називається «колесом». Після закінчення весільного обіду відбувається обряд покриття голови молодої, що символізує перехід її до жіночої громади. Перед від'їздом молодої до хати нареченого також відбувається ритуальний триразовий обхід діжі, застеленої рушником із хлібом-сіллю. Мати виводить коней із двору, благословляє дочку, дає їй хліб, курку тощо. З молодою їхала сестра, яка потайки везла для неї сорочку, очіпок, ложки, тарілки, ритуальну чорну курку. Перед двором молодого весільний поїзд переводять через священний вогонь, а також переливають його водою. Ці звичаї — данина найдавнішій магії, що символізує очищення вогнем і водою.

У хаті молодих зустрічає мати у вивернутому кожусі або батьки разом благословляють наречених. Після цілої низки церемоній молодих готують

до шлюбної ночі, яка подекуди має назву *комори*. Молоду вдягають у нову сорочку, свахи стелять постіль, дружки (бояри) або старший боярин сторожують біля комори чи стодоли, де сплять молоді. На Київщині вранці відбувається огляд свашками сорочки чи постелі молодих. Якщо дівчина виявилася чесною, то веселощі не мали меж: присутні стрибали по столах, лавах, кричали, співали. Матері дівчини надсилали подарунки і вістку про щасливий кінець шлюбної ночі, дякували за дочку. Якщо ж дівчина виявлялася нечесною, веселощі припинялися й починалися пісні, що ганьбили рід молодої. Іноді на батьків дівчини вдягали солом'яні хомути, й весілля закінчувалося. У деяких районах парубки вивішували білий прапор на найвище дерево, який сповіщав про дівочу ганьбу. Тоді брат дівчини мусив лізти на дерево, щоб зняти, але йому всіляко перешкоджали, насміхалися (Київщина).

Коли ж весілля закінчувалося щасливо, на ранок запрошували батьків дівчини до родини молодого. Тут знову починався бенкет, обдаровування молодих, яке супроводжувалося піснями. В понеділок також відбувався ритуал очищення водою, який пізніше змінився принесенням молодого води з криниці і вмивання молодих та всіх гостей. Церква протестувала проти ведення молодих до річки, бо це давній язичницький звичай¹².

У цей день відбувалося багато веселощів із перевдяганнями, співали сороміцькі пісні. Переважала червона символіка: пояси, стрічки, червона хустка чи запаска молодої, навіть горілку фарбували червоним соком. Все мало символізувати щасливе народження сім'ї. У цей же день розподіляли коровай. У вівторок відбувалися гуляння під назвою «циганщина» (перевдягалися, крали курей). Святкували виключно дорослі — діти й молодь не брали участь у цих розвагах.

Українське традиційне весілля має чотири регіональні типи: центральний (із слобожанським і подільським підтипом), поліський, карпатський та південний¹³. Кожен із них має свої регіональні особливості, проте об'єднує їх спільна традиція давнього походження, яка в Україні має кількатисячолітній вік¹⁴.

РОДИЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ

Наш народ має багаті традиції, пов'язані з народженням дитини. Впродовж віків породіллям допомагали баби-повитухи, які ще за часів Трипільської культури вважалися жрицями язичницького культу. Вони були посередницями між людьми і Богами, які полегшують пологи, допомагають новонародженим. За останнє тисячоліття баба-повитуха стала ще й посередницею між родиною та церквою: несла до попа курку, брала ім'я і молитву, домовлялася про день, коли мають відбутися хрис-

тини. В Україні існує звичай вшановувати бабу-повитуху на другий день Різдва — «Бабин день». Це свято своїм корінням сягає сивої давнини — у давніх наших Предків, як уже згадувалося, було свято Рода і Рожаниць, коли в дар цим Богам приносили жертвних тварин, виливали на требище мед, молоко, клали пироги і плоди, просили, щоб Боги берегли їхню дитину або дарували продовження роду в майбутньому. У християнстві це свято отримало назву Собору Богородиці. У цей день жінки несуть до церкви хліб і пироги. Відбуваються жіночі зібрання, кожна йде до своєї «баби» і несе пироги, курку, кашу. Тут відбувається застілля. На христінах бабі-повитусі також відводиться почесна роль. Вона здійснює ритуал, що зветься «квітка»: всім присутнім дарує букетики з квітучих трав, калини й хлібного колосу. При цьому вона примовляє: «Даю вам квітку, щоб добре жилося», «щоб наша дитина була велична, як квітка», «щоб дитина цвіла, як квітка», «скільки квіточок, щоб стільки було діточок»¹⁵.

Ці букетики зберігали і використовували для купання й лікування дітей та дорослих і навіть свійських тварин.

Баби-повитухи знали безліч різних замовлянь, звичаїв, яких треба було дотримуватися породіллі. До схід сонця баба брала з криниці воду, обмивала породіллі руки й обличчя, примовляючи: «Вода-водиця, Водиця-студениця, очищаєш ти каміння, креміння, луги й береги. Очисть Дажбожу онуку (ім'я породіллі), дай здоров'я і силу»¹⁶. Зілля, освячене на Макового Спаса, клали у постіль породіллі як оберіг від «нечистих очей». Протягом шести тижнів після пологів вона повинна була класти це зілля за пазуху або пояс, виходячи з дому. Таким оберегом було й залізо (маленькі ножички, сокирки, мечі, ложки, ключі). Вважалося, що вони охороняють людину від злих сил за життя й у потойбічному світі. Залишком саме цього звичаю є приколювання булавок і шпильок до одягу малят та жінок. Цікаво, що цей звичай є у багатьох народів світу. Звернення до води як до матері всього живого було традиційним. На третій день після пологів жінка біля криниці зверталася до води з такими словами: «Вечір добрий, Земля Тетяна, Вода Уляна. Дай мені води від усякої нужди і біди. Омиваєш ти луги і береги і все чисте поле. Омий ти речену, народжену (ім'я)». Одужування породіллі пов'язувалося з появою журавля, який уособлював чоловіка. Через шість тижнів після пологів жінка могла продовжувати подружнє життя. Саме так слід розуміти народну пісню:

Ой літає журавель, літає,
Та й за ковдру заглядає:
А вже нашій породіллі
Вийшли вже неділі.

Чимало народних приспівів існувало щодо першого постриження дитини. Зістрижене волосся або кидали на воду, промовляючи: «щоб дитина росла, як з води», або спалювали: «хай іде з димом, щоб дитина горя не знала», або закопували під плодовим деревом: «щоб коси росли», «щоб кучерява була».

Ритуальні дії з волоссям були даниною найдавнішій магії. Волосся і нігті людини мають магичне значення. Про це свідчить звичай торкатися волосся голови чи бороди, складаючи присягу. Волосся — сховище духу голови або душі людини. Давні слов'яни вважали, що необережно викинуте волосся чи нігті можуть підібрати чаклуни або лихі люди і зурочити, зачарувати людину. Тому найвищим виявом довіри було дарування пасма волосся закоханих. У слов'янських народів був звичай на знак перемир'я віддавати один одному зрізане волосся.

Пожертвування дитячого волосся Богам було в багатьох народів Єгипту, Вавилону, Греції, Азії. На Русі це була жертва Роду і Рожаницям — силам родючості, заступникам жінок і дітей. Вважалося, що через посередництво зрізаного волосся і нігтів відбувається взаємозв'язок із потойбічним світом: Предки були заступниками дитини. Тому ці дари посиляли їм через воду, вогонь, коріння дерев як звістку про нову людину в роді.

Перше постриження дітей відбувалося найчастіше в рік (іноді до року). Для хлопчиків ритуальним було постриження у підлітковому віці — символ переходу з-під опіки матері під опіку батька. Дівчаток вперше заплітали у віці від трьох до п'яти років. Це також символізує вступ у новий період життя.

Магічні дії виконувалися над постіллю дитини, щоб передбачити її долю; хлопчику клали або меч, примовляючи: «твоє тільки те, що добудеш мечем своїм», або молоток — «щоб добрим майстром був», або заносили його в хлів — «щоб добрим хазяїном був». Дівчинці в постіль клали голку — «щоб шила гарно» або підносили її до вогнища — «щоб доброю господинею була».

Отже, за спостереженнями етнографів, обряди, пов'язані з народженням дитини, складалися з таких ритуалів та дій: вибір імені дитини, відвідини породіллі, вибір кумів, обряди прилучення дитини до хати, сім'ї та общини, наречення, пізніше замінене церковним хрищенням, обід на честь новонародженого (родини, христини), обряди «очищення» породіллі й баби-повитухи (зливання на руки — «зливки») та обряд першого постриження дитини (через рік)¹⁷. Як бачимо, переважно усі обряди язичницького походження, лише «хрищення» з'явилося як пізніша ідеологічна надбудова.

Українські язичники також мають обряд посвячення дитини, який ґрунтується на давньоруських звичаях, що збереглися й до сьогодні. У перші дні після народження мати показує дитину Сонцю-Дажбогу, дякує Роду-Сварогу за те, що послав дитину (душу на землю). Саме про вдячність

«ковалеві» (Сварогу) за сотворення дитини співається у пісні, яку записали П. Чубинський і Хв. Вовк: «викував дитину, і куючи не впотів, і в рученьки не хукав, а добро і тепло добувати було...»¹⁸ У давнину Волхв храму Сварога був сторожем Звичаю, він був знайомий із ковальством і кував обручки молодим, супроводжуючи процес роботи магічними заклинаннями. Саме ці давні уявлення лишилися в окремих уривках обрядових пісень.

Названі батьки, які здійснювали обряд відносно дитини, називалися *божат* і *божата*, відносно батьків дитини — *кумами*, а діти відносно божатів називалися *божен* і *божена* (мн. *божатки*). Божат — людина, яка при освяченні дитини «побожилася», тобто склала клятву перед Богами, що буде відповідальна за її виховання в рідній релігії. Про це знайдено запис в одному стародавньому творі: «Родився увечер а утрясь (вранці) божат забожив його у купелі»¹⁹. Ім'я дитини промовляється в шапочку над свяченою водою²⁰. Співаються обрядові пісні, наприклад:

Дай їм, Боже, здоров'ячко
Моїм *божаткам* прожити.
Мені, Бог, дай здоров'я
Того віку дочекати,
Як будуть ся віддавати,
Щоб їм віночка ізвити.

Крім величальних пісень, в яких величають дитину і матір та бажають доброго здоров'я й щасливої долі, виконують також багато ліричних та жартівливих пісень: «Ой кум до куми залицявся», «Та були в кума бджоло» тощо.

У християнській традиції виробилися свої правила, які переважно були запозичені з язичництва. Але особливі табу стосувалися кума і куми — існувала заборона щодо їх шлюбу і взагалі любовних стосунків, які церква визнавала гріхом, прирівнюючи їх до шлюбу між близькими родичами. «Хрищені батьки» також не можуть одружуватися зі своїми хрищенцями, бо церква вважає, що обряд хрещення прирівнюється до кровної спорідненості, хоча в народній творчості знаходимо чимало жартів з цього приводу. «Повість врем'яних літ» передає розповідь про те, що княгиня Ольга, знаючи християнські звичаї, обдурила свого «хрищеного батька» — візантійського імператора, який нібито хотів з нею одружитися²¹. Звичай кумівства має глибокі корені багатотисячолітньої давнини і пов'язаний саме з родовим укладом життя народу, де кожен дорослий (який міг бути батьком дитини) ніс відповідальність за виховання дітей свого роду чи племені.

ПОХОРОННІ ТА ПОМИНАЛЬНІ ОБРЯДИ

З давніх-давен люди відчували суперечності між своїм бажанням жити вічно і невідворотністю смерті. Саме цю суперечність має вирішити похоронний обряд. На думку археологів, поховальні кургани Скіфської доби виконували як меморіальні, так і культові функції. В образі кургану поєднувалось теперішнє, минуле і майбутнє, тобто курган був зв'язком потойбічного з наземним і небесним світами: яма, підніжжя кургану, вершина. На курганах знаходять залишки ритуальних майданчиків, кострищ і тризн.

Тризна у давнину була урочистим прощанням із покійним, якому присвячувалися бойові ігри та змагання, що мали продемонструвати перемогу життя над смертю. Сумні плачі і голосіння змінювалися веселощами, співами і танцями, щоб «повеселити покійника». Після похорону живі п'ють ритуальну поминальну чашу, виливши частину напою на могилу. Основну роль на тризні відігравали кінні змагання. Кінь — символ переходу з одного світу в інший: від життя — до смерті, від смерті — до воскресіння. Зображення коня завжди вирізьблювалося на верхній балці даху як символ руху вперед. Та коли вмирала людина, верхню балку даху піднімали, «щоб душі легше було піднятися в небо». Іноді прорубували отвір у стіні й через нього виносили тіло покійного. Саме так, за язичницьким обрядом, виносили тіло князя Володимира, на що переважно не звертають уваги дослідники: «розібравши межі покоюми поміст і в ковер загорнувши, вірьовками опустили його на землю, і, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці, церкві, що її він сам спорудив»²². Таким чином, тут або йдеться про перші «компроміси» християнства з язичництвом, або мають місце ще якісь невідомі історикам факти (наприклад, припущення про те, що Володимир зрозумів свою помилку — зраду віри Предків). Тим більше, що його смерть була огорнута якимись незрозумілими таємницями (довго не сповіщалося про смерть князя народів).

Традиція перевезення покійного на саних має дуже глибокі корені. Його витоки знаходимо в індоарійській пракультурі. Такий похорон відомий також у релігії індуїзму²³.

Цей дохристиянський звичай побутовував довго і в часи християнської доби. На саних перевозили тіла Ярослава Мудрого, Бориса і Гліба, Святополка. Навіть сьогодні в Карпатах подекуди перевозять покійного на саних, незалежно від того, зима це чи літо. За давньою традицією в сани впрягають волів. Причину використання саней у похоронному обряді Дмитро Зеленін пояснює тим, що сани були чи не найдавнішим засобом транспорту, тому це була данина давній традиції²⁴.

У похоронних обрядах і звичаях українського народу збереглося багато архаїчних рис, успадкованих від доби Трипілля (спалювання небіжчика), скіфо-сарматської (курган, тризна, сани, поминальні страви), слов'янської (розбивання горщика, човен-домовина, «печатання могили») тощо.

Тіло померлого обов'язково омивають теплою водою і вдягають у нове вбрання. Досить часто українці «смертний одяг» шийють заздалегідь і вдягають його на великі свята; це переважно роблять літні люди. Поруч із вмираючим ставлять воду, яку п'є душа, коли людина помирає. Ця посудина з водою залишається на столі чи на підвіконні протягом 40 днів після смерті для того, щоб душа, яка ще не встигла переправитися на той світ, попила води перед дальньою дорогою. У момент смерті також відчиняють вікно, квартиру чи заслінку комина, із вікна вивішують рушник чи шматок полотна, щоб душа втерла сльози чи обтерлась після вмивання.

Покійнику дають до рук свічку, особливо добре, якщо це стрітенська свіча. Закривши очі, кладуть на них мідні монети, «щоб не дивився» на інших членів сім'ї, бо це може викликати їхню смерть. Всі речі (постіль, одяг, в якому померла людина, вода, якою омивали покійного) мусять бути викинуті, спалені або вилиті там, де люди не ходять. Посуд, в якому була вода для миття, розбивають (відголосок розбивання горщика), щоб ним більше ніхто, крім покійного, не користувався.

Якщо помирають молоді неодружені хлопці чи дівчата, то їх ховують як наречених: вдягають обручки, дарують дарунки рідним і близьким, випікають коровай. Покійника виносять ногами до дверей, щоб смерть не поверталась у цей дім. У домовину кладуть хліб, сіль, на Великдень — яйце, монети, загорнуті в хусточку (для перевізника на той світ). Звичай ударяти тричі труною об поріг дому означає прощання покійного зі своєю ріднею та своїм домом.

Якщо в момент смерті в хаті була вода, її не п'ють, а виливають. Після виносу покійника в хаті роблять прибирання: замітають, миють підлогу, хоча обряд цей не просто гігієнічний, в давнину він мав магичне значення: щоб зробити повернення покійного неможливим (вважається, що перехід душі через воду дуже важкий). Але поки тіло покійного перебуває в хаті, мести підлогу ні в якому разі не можна, щоб не вимести й живих. Іноді по лавці чи столу, на якому лежало тіло покійного, б'ють сокирою, ножом чи кочергою, аби відсікти смерть. Якщо в селі був покійник, то заборонялося розпочинати оранку, сівбу чи щось саджати, доки не поховали, бо посіви не зійдуть. Дуже часто при виносі покійного випускали з хліва худобу, щоб вона попрощалася з господарем.

Повертаючись із кладовища, іноді йшли «задом наперед». Вдома виконують обрядове омивання рук. Поминальний обід робиться переважно тричі: після похорону, на дев'ятий та сороковий дні. Потім поминають че-

рез рік. На знак жалоби в українців, як і у всіх слов'ян, в давнину було прийнято вдягати білий одяг, жалобним кольором для загинувших воїнів був червоний (козака ховали, вкриваючи червоною китаюкою), чорний жалобний колір, вірогідно, прийшов у зв'язку з прийняттям християнства як колір смутку, аскетизму (одяг ченців). На Буковині дзеркало в хаті, де був покійник, завішували білим полотном або вишитими рушниками²⁵.

Одним із найдавніших похоронних звичаїв є голосіння, які вважаються відданням шани покійному. Голосять (плачуть) тільки жінки. Іноді такі жінки-плакальниці наймаються спеціально. На думку дослідників, у давнину існувала своєрідна каста плакальниць — жриць похоронного обряду. Плачі найчастіше бувають імпровізованими, але в усіх голосіннях тужать за померлим, який осиротив дітей або рідних, висловлюють пошану, прославляють подвиги померлого, запитують, коли ж зустрінуться або звідки виглядати душу померлого. Якщо помирає дитина, то просять померлих раніше родичів, щоб вони опікувалися нею на тому світі. Плачі виникли з переконання, що покійний чує все, що йому кажуть. Одним із найархаїчніших є також звичай закінчувати поминки піснями та веселощами, щоб «повеселити» покійного. На Буковині при покійнику грали в такі ігри, як: «Коблі», «Грушка», «Головешка», «Свічечка», а також влаштовували цілі театралізовані спектаклі з гумористичними сценами, перевдяганням тощо²⁶. Цей звичай символізує перемогу життя над смертю (так само, як і тризна).

Вивчення поховальних звичаїв дуже часто дає цінний матеріал для істориків. Так, орієнтація покійника може вказувати на його етнічне походження. Серед скіфських поховань немає жодного, орієнтованого на схід, у той час як поховання Північного Кавказу і Прикубання орієнтовані головою на схід.

Західне орієнтування означає покладення покійного головою на захід, щоб обличчя було повернуте на схід сонця. Віра в оживляючу силу сонця надзвичайно давня у індійських, іранських та слов'янських народів. Так, давньоіндійський обряд «Упанаяна» означає «дивитися на сонце»: промені сонця вказують шлях до раю.

Український звичай «печатання» домовини зовсім невідомий росіянам; викидання (без захоронення в землі) покійника притаманне переважно монголо-татарам, але абсолютно неприйнятне в Україні, де навіть самогубців ховали в землі, хоча й за межами кладовища. Віра в «нечистість» самогубця прийшла в Україну з християнськими звичаями. За язичницьких часів, як відомо з багатьох стародавніх джерел, жінки могли добровільно йти з життя слідом за своїм чоловіком. Це принесення себе в жертву високо цінувалося давніми русами, які вважали, що такий вчинок приносить людині вічне життя або швидке воскресіння у новому житті.

Поминальні обряди здійснюються періодично за річним календарем, але найбільше навесні — поминальний тиждень після Великодня (див. розділ «Астрономічні знання та народний календар»).

Отже, український народ має давні родинні традиції, які розвивалися протягом віків. Час, звичайно, вносить свої корективи і новизну, проте варто зберегти неперехідні цінності, які виробив народ: шанування Роду, поклоніння пам'яті Предків, дбайливе ставлення до дитини та літніх людей. Усе це неможливе без глибокого знання світоглядних основ, народних норм моралі, звичаєвості свого народу.

¹ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 8–9.

² Полное собрание русских летописей. — СПб., 1843. — Т. II.

³ Там же. — Т. II.

⁴ Боплан Г.Л. Опис України. — К., 1990. — С. 77.

⁵ Киевская старина. — 1905. — Кн. I. — С. 89–90.

⁶ Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — К., 1974. — С. 48.

⁷ Сумцов М. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малороссийскую свадьбу. — К., 1886. — С. 7, 33.

⁸ Там же. — С. 14.

⁹ Русские достопамятности. — М., 1815. — Ч. II. — С. 20–23.

¹⁰ Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — С. 72; Волхвиня Зореслава. Вінчання за звичаєм Предків // Сварог. — 2001. — Вип. 11–12; Кожолянюк Г. Етнографія Буковини. — Чернівці, 2001. — Т. 2. — С. 88–97.

¹¹ Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — К., 1974.

¹² Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 297.

¹³ Лозинський Й.І. Українське весілля. — К., 1992; Танцюра Г. Весілля в селі Зятківцях. — К., 1998.

¹⁴ Весільні пісні: У 2-х кн. — К., 1982.

¹⁵ Гаврилюк Н. Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1982.

¹⁶ Лозко Г. Волхovníк. Правослов. — К., 2001. — С. 119.

¹⁷ Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К., 1990.

¹⁸ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 194.

¹⁹ Дяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. — М., 1900. — С. 899.

²⁰ Лозко Г. Іменослов: імена слов'янські, історичні та міфологічні. — К., 1997. — С. 6–19.

²¹ Літопис Руський. — С. 36.

²² Там же. — С. 74.

²³ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — С. 332–333.

²⁴ Зеленин Д. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — С. 350.

²⁵ Кожолянюк Г. Етнографія Буковини. — Чернівці, 2001. — Т. 2.

²⁶ Там же. — С. 374–379.

5. Етнопедагогіка та дитячий фольклор

Освіта і виховання є найважливішими компонентами культури,
яка в усьому світі розвивається національними шляхами.

Юрій Руденко

Яке дерево — такі його квіти, який батько — такі його діти.

Народна мудрість

ЕТНОПЕДАГОГІКА — НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Виховання підростаючого покоління для кожної нації є найважливішим складником національної культури. Передача всіх культурно-історичних традицій батьків, дідів і прадідів завжди гарантувала вічність життя нації. Нація, за Костянтином Ушинським, — це насамперед система різноманітних природних (біологічних, анатомічних, фізіологічних, психічних), історично обумовлених ознак тіла, душі й розуму. Духовним якостям певного етносу притаманна така ж стійкість, як і колір шкіри, очей, волосся, бо вони передаються у спадок нащадкам. Отже, справжнє виховання не може існувати в «чистому вигляді», тобто поза традиційною культурою певної нації. Усі найвидатніші педагоги світу визнавали, що виховання дитини завжди має ґрунтуватися насамперед на культурно-історичних цінностях своєї нації, а вже пізніше відбувається знайомство з традиціями інших народів. Незаперечний закон дидактики: пізнання навколишнього світу починається зі знайомства з рідною вулицею, селом чи містом, своєю країною, а вже потім — з іноземними, сусідніми країнами. Тобто від пізнання свого, рідного, національного — до пізнання чужого, багатонаціонального, світового.

У сучасній педагогічній науці виділяється окрема галузь *етнопедагогіка*, яка досліджує конкретні етнічні традиції виховання. Українська етнопедагогіка, як і все українське, досить довго перебувала у тенетах імперського мороку. Праці видатних вчених із етнопедагогіки не вивчалися в педвузах, замовчувалися або просто ігнорувалися.

Якщо російський психолог Павло Блонський у 60-х роках ХХ століття міг стверджувати, що російська школа «повинна виховувати маленьких росіян», то про українську школу в цей час не йшлося. А вже виховання на якихось особливих «українських національних традиціях» не тільки не входило в плани радянських органів народної освіти, але й просто засуджувалося як вияв українського «*буржуазного*

націоналізму». Ось чому, прийшовши нарешті до своєї незалежності, маємо національно несвідоме покоління, яке просто не знатиме, що робити зі своєю незалежністю. Між поколіннями «славних Прадідів» і їхніх нащадків — духовна прірва. З'єднати розірваний ланцюг, заповнити духовну порожнечу здатна тільки цілеспрямована система заходів, впроваджена у всі ланки національного виховання, починаючи від дитсадків і закінчуючи вищою освітою. Мусимо надолужити, повернути втрачене наступним поколінням українців.

Слово *виховання* походить від *ховати*, *переховувати*, тобто оберігати, опікуватися дитиною, а отже, навчати пристойно поводитися, здобувати освіту, розширювати світогляд, моральні норми. Виховання повинно готувати дитину до самостійного життя (пор. в росіян «воспитывать» — виховувати від «питать»). Певні традиції етнопедагогіки, які застосовуються, починаючи з грудного віку, впливають на весь психологічний розвиток дитини в майбутньому. Так, наприклад, англійський етнолог Джоффри Горер вважає, що тривале дуже туге сповивання немовлят є одним із засобів привчання їх до покорі і необхідності суворої влади.

Повноцінну, цілісну, національно свідому особистість із почуттям власної гідності, високими моральними якостями можливо виховати тільки завдяки правильно організованій системі вивчення національних ідеалів, традицій і звичаїв. А ця система має формуватися із національного світогляду, філософії народу, національної ідеології. Якщо ж вона ґрунтується на ідеях лише якоїсь одної партії чи іншої громадсько-політичної організації, то можемо отримати лише фанатичне, або в іншому варіанті — байдуже егоїстичне покоління меркантильного типу без певних національних ознак.

Українська етнопедагогіка бере свій початок десь у далеких глибинах кількатисячолітньої історії нашої землі. Психологія мирного хлібороба, закоханого в землю, ліс, річку, дерева і квіти з роду в рід передавалася наступним поколінням. Проте потреба захищати цю землю від чужоземних зайд виробляла стійкість і мужність, вимушену войовничість і патріотизм. Не піддаватися чужим культурним впливам, чужій вірі — риси, притаманні народам Причорномор'я та Подніпров'я, які записав для нас Геродот ще в V ст. до н. ч. Як передавалася ця система знань, чи то були спеціальні школи, чи просто громадські заходи, чи це виховувалося в сім'ї? Безумовно, існували певні форми передачі світоглядних основ народу від старших поколінь до молодших. Кожен скіф мусив знати свій родовід до сьомого коліна. Отже, й шанування своїх Предків — глибинна риса української ментальності, успадкована від геокультури української землі. Так, саме в родині дитина отримувала перші уроки любові до свого роду, землі, звичаїв. Велесова Книга має спеціальну молитву пошанування «родителів» (дослівно «тих, хто народив», тобто мати-

батько, а не просто «батьки»): «Слава отцям нашим і матерям, що вчили нас про Богів наших і вели нас за руку по стежці Права!»¹

Протягом віків в Україні викристалізувався педагогічний досвід народу, втілений у його мудрості, вміннях і навичках виховання наступних поколінь. Цей досвід відображений у фольклорі, іграх, танцях, мистецьких творах, обрядах і традиціях.

Про виховання складено безліч приказок та прислів'їв: «Учи сина, як годуєш, бо тоді не навчиш, як тебе годуватиме», «Як не навчиш дитину в пелюшках, то не навчиш і в подушках», «Не навчив батько, то не навчить і дядько».

Народна педагогіка не нав'язлива: це і колискова пісня, і казка або скоромовка, і народні ігри, які будять розум, спонукають дитину замислитися над невідомими явищами, почуттями людей.

У давній дохристиянській Русі багатовіковий педагогічний досвід народу втілювався у конкретні форми виховання. Найголовнішим із них було традиційне домашнє виховання молодших старшими. А коли дитина виявляла значні здібності до навчання, її віддавали на виховання до волхвів та кудесників. Однак вихідці з різних станів переважно успадковували заняття (професію) своїх батьків. Князівських дітей також виховували волхви і військові наставники. Так, відомо, що вихователем Великого князя Святослава був Асмуд, а воєводою — Свенельд². Гадаємо, що лицарське виховання молодий княжич Святослав отримав за традиціями Звичаєвого Права X ст.³ Таку версію висловив також Юрій Миролюбов — великий знавець слов'янської старовини, подвижник вивчення Велесової Книги. У своїй поемі про славетного князя він описує його навчання у «строного Кудесника», який обіцяв Свенельду за зиму підготувати цього юного учня так, що до літа він знатиме про Богів, Триглави, буде чути повеління Перунові. Все минуле і майбутнє Русі Кудесник показує княжичу в «криниці віщій», бо Святослав «до Віди тайної охоч вельми». Тільки після цього княжича можна буде навчати «ділу ратному»⁴.

Оскільки Рід — основа нації, то діти ще з раннього дитинства отримували знання про свій Рід і родовід. Ці знання були обов'язковими і при вступі у шлюб, адже кожен народ оновлюється завдяки родині. Народ уявляли як єдиний потік крові (генів), що витікає з вічності і спрямований у вічність. Тому русичі з давніх-давен навчалися зберігати чистоту роду. Цьому навчали волхви і старійшини роду, це передавалося з уст в уста. Нині сучасні громади рідновірів сформулювали ці заповіді в таких словах: «Не цурайся Роду свого, його Звичаю та мови: бо рідна мова і Звичай зберігає енергію нації. Не руйнуй природу серед якої живеш, бо цим ти відбираєш майбутнє у своїх нащадків, зрубуєш гілку Роду свого»⁵.

Цінні відомості про навчання і виховання в дохристиянській Русі подають нам українські казки про Оха. Він змальовується дуже літнім

дідом, який живе біля дуба (образ язичницького волхва, який живе біля капища у священному гаю). Знання (відання), яким навчали старі волхви молодих учнів, визначалися як «те, чого в руку не взяти», тобто знання духовні вважаються вищими за всякі матеріальні багатства. Вчили також тримати слова. Віра в магічність слова, у його здатність стати ділом була однією з найвищих волхвівських моральних цінностей: «Слова — не полова, а зерно по вітру не розсипають!» Майбутнього учня на самому початку попереджають, що волхву потрібно мати велику силу волі, яку слід шукати не в чужих, а в самому собі.

Складність становища людини відаючої серед людей невідаючих також має бути повідомлена майбутньому учню. Чи зможе він витримати «тягар» свого відання: «Чи зможеш витримати прокльони людські, людям добро несучи?» І в цьому правилі відображена мудрість давнього відання про те, що вічні істини в конкретний момент історії зовсім не виглядають істинними. Тому суспільство дуже часто вороже сприймає і самих носіїв істин, і їхні ідеї. Відаючий говорить слушні речі в неслухний час, бо він промовляє до сучасного світу зі світу Вічності. Однак учень має знати й те, що «по-справжньому мудрий простих і темних не зневажає»⁶.

Учень мусить перевершити свого Вчителя, тільки тоді є розвиток. Волхви навчали не тільки збирати знання-відання, але й практично користуватись цими знаннями. Тому після кожного етапу навчання складалися спеціальні іспити. Якщо після першого випробування учень знаходить у собі сили продовжувати навчання, то він повертається до свого Вчителя, якщо ж ні — то забуває всю віщу науку навіки. Коли ж учень відчув своє призначення нести своєму народові світло істини — він уже собі не належить.

Отже, як бачимо, навчання вищій мудрості було, як правило, добровільним: «мусиш згоріти в огні, який викрешеш власною рукою». Тут вогонь символізує духовне прагнення, горіння душі, яке або є, або його нема. Не кожен здатен «згоріти» ритуально. Недаремно волхв попереджує: «Не ти згоріш, а дурень, який до мене прийшов по науку». Вогонь виступає безначальною духовною субстанцією в обрядах посвячення (ініціації), які учень має пройти трикратно. Казка про Оха розповідає, що після першого «спалювання» учень перетворюється на яйце — символ пізнання таємниць тваринного світу, після другого — на горіх — символ рослинних чарів, а після третього — на макове зерно — символ розуму і мудрості як ідеалу⁷. Такою була етнічна праукраїнська школа — система знань і виховання.

Зміни у вихованні почалися з 988 року, коли князь Володимир силоміць забирав дітей до новостворених шкіл, щоб навчати їх християнству. Проповідь нових моральних законів, які не узгоджувалися, а то й просто суперечили етнічному світогляду та Звичаєвому Праву, викликала серед знатних мужів обурення, а серед простих людей — страх.

Чужовір'я сприймали як духовну смерть. Адже у свідомості народу міцно трималися етнічні знання про цінність Роду і Волю як духовний ідеал. Важко було повірити, що «раби божі» в наступних життях будуть мати Волю. Таким чином, руйнувався весь цілісний світ, розпадалася вся світобудова народних цінностей та ідеалів. Трагедія руського народу була очевидною. Про це літопис оповідає так: «І почав він ставити по городах церкви, і попів (настановляти), і людей на хрищення приводити по всіх городах і селах. І, пославши (мужів своїх), став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували»⁸. Багато століть руська душа буде борсатися між природними етнічними ідеалами і нав'язаними «вселюдськими».

За Ярослава Мудрого вже існували початкові школи, школи та училища при монастирях (всього налічувалося близько чотирьохсот). До перших педагогічних праць християнського часу можна віднести «Поученіє» Володимира Мономаха, яке він склав для своїх синів. Твір пересипаний цитатами із Біблії, яку Ярослав коментує і пояснює через призму свого власного розуміння. Хоча праця вже позначена християнським впливом, у ній є безліч посилок на мудрість народу, народну мораль: «Якщо ви при силі, хоч раз поклоніться до землі, а коли вам стане немічно — то тричі», «Убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте», «Додержуйте клятви, щоб переступивши її, не погубити душі своєї», «Старих шануй, як отця, а молодих, як братів». «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться», «Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло», «Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши»⁹.

Як бачимо, ці правила діти засвоювали насамперед від батьків, в родині; а в громадських стосунках молоді люди перевірялися на громадянську зрілість.

Традиції української етнопедагогіки розвивали й козацькі січові школи. Хлопчики з дев'яти років приймалися у науку, де проходили не тільки навчання грамоти, але й військової виправи, музики, співу, поведіння у громадському середовищі. Підростаючи, вони допомагали вчителям у роботі з молодшими учнями, підтримували дисципліну. Старші школярі також заробляли гроші на утримання школи читанням молитов за померлих чи вбитих козаків, продажем ладану чи свічок, новорічними привітаннями тощо. В учнівському колективі було самоврядування за зразком козацького: самі учні обирали собі отамана. Після шкільних занять відбувалися ігри та забави, спрямовані на фізичне за-

гартування молодих козаків, а для старших — військові вправи та змагання. Значна увага приділялася національним звичаям та обрядам.

Козацька педагогіка ґрунтувалася на ідеях національної свободи, людської гідності, почутті господаря своєї землі.

Традиції української етнопедагогіки творчо розвинув видатний філософ Григорій Сковорода. Він гостро засуджував відірвану від практичного життя систему виховання, яка ігнорувала природу дитини, пригнічувала в ній людські нахили й прагнення. У той час деякі українські поміщики та старшина віддавали перевагу «модному» вихованню, досить часто далекому від справжнього пізнання життя, забуваючи свої національні традиції. Григорій Сковорода нагадував їм: «Якщо ти українець, будь ним. Якщо ти поляк, то будь поляком. Ти німець? Будь німцем. Ти француз? Будь французом. Татарин? Будь татариним. Все добре на своєму місці і своєю мірою, і все прекрасне, що чисте, природне, тобто непідробне»¹⁰.

Значний внесок в етнопедагогіку зробили українські письменники Тарас Шевченко, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка, Іван Франко і Михайло Коцюбинський, які зберегли для нас джерела народної мудрості, де відображені й народні педагогічні погляди.

Маємо також праці видатних педагогів, які замовчувалися довгі десятиліття: Софії Русової, Костянтина Ушинського, Григорія Ващенка та багатьох інших. Хоча нині, зрозуміло, слід оновлювати систему педагогічних поглядів, узгоджуючи її з вимогами сьогодення. Етнопедагогіка як окрема дисципліна не вивчалася в жодному педвузі України. Лише за незалежної України з'явилися перші курси цієї дисципліни, з яких уже постає цілісна система народної педагогіки українців, яка увібрала в себе досвід багатьох поколінь із глибокої давнини. Майбутнім українським педагогам читаються лекції про сутність і особливості національного виховання, його філософські основи та історію становлення і розвитку, шляхи і засоби формування національних духовних цінностей. Змінилося наше ставлення до «загальнолюдських» цінностей, слід поборювати всілякі теорії, сформовані на асимілятивній ідеології.

Українська етнопедагогіка має стати основою національної системи освіти та виховання. Так, Юрій Руденко виділяє кілька розділів етнопедагогіки: народне дитинознавство, народна виховна практика (з її основою — батьківською педагогікою, народна дидактика) та народна педагогічна деонтологія.

1. Народне дитинознавство має вивчати духовний світ дитини в різні періоди її життя: вікові та психологічні особливості дітей, їхнє мислення, емоції, світосприйняття. Кожна вікова група зумовлює певний вид догляду, виховання та навчання.

2. Батьківська педагогіка. Саме в родині — природному осередку зростання дитини — виховується любов до батьків, родини, Батьківщини, рідної мови, історії та культури, засвоюються основні моральні принципи, розвиваються почуття добра, совісті, справедливості. Отже, батьки — головні природні вихователі дитини. Найкращі умови для виховання повноцінної людини дає поєднання родинних і загальнонаціональних традицій, регіональних звичаїв, які підтримуються батьками і передаються дітям.

3. Народна дидактика. Головними напрямками народної дидактики є саме особиста праця дитини, дослідницький пошук, живе спілкування, в якому найкраще виявляється особистість дитини, розвивається мислення й мовлення, пам'ять і воля.

4. Народна педагогічна деонтологія (від гр. *потрібне, необхідне*) вивчає етичні проблеми: почуття обов'язку і моральних вимог. Ось головні ідеї та настанови, які передаються у спадок: любов до батьків, родини, хліба, рідної землі, піклування про молодших, співчуття та співпереживання, вірність прадідівським заповітам тощо.

Етнопсихологія тісно пов'язана з народною педагогікою. Слід знати психологічні особливості української дитини, перш ніж приступати до її навчання та виховання. Як зазначала Софія Русова, українська дитина не дуже експансивна, вона занадто вразлива й часто ховається від інших зі своїми переживаннями. Отже, до неї слід підходити з повагою до її індивідуальності, не потрібно силовати ні до роботи, ні до гри.

Вікові категорії розвитку дитини такі: новонароджений — до 10 днів, немовля — до 1 року, дитина — до 11 років, отрок — до 16 років, юнак — до 20 років; дівчинка — до 13—15 років, дівчина — 15—20 років.

Кожна вікова група потребує особливого догляду і виховання. У народі завжди хвалять матір, яка постійно розмовляє із немовлям, співає пісень, адже це з раннього віку розвиває розумові здібності дитини. Схильність дітей до наслідування старших дуже рано починає виявлятися в їхніх іграх та іграшках. У давнину іграшки виготовляли з дерева, глини, парафіну, полотна тощо. Робили їх батьки, рідні чи купували на ярмарках. Іграшки, виготовлені народними умільцями, дуже часто є довершеними мистецькими творами. Такі іграшки сприяють формуванню естетичних смаків.

Виховуючи культуру поведінки, в Україні здавна застосовували методи, що свого часу були засуджені як забобони, проте в народі вони випробувані протягом століть: «Не сідай за вугол стола, бо не одружишся», «Коли їси, то не співай, бо матимеш дурного чоловіка (дурну жінку)», «Не об'їдайся за обідом, бо пупцем потече», «Не їж у шапці, бо твоя жінка буде мати дурного чоловіка», «Коли сидиш, то не дригай ногами, бо чорта колишеш», «Не облизуй макогін, бо швидко полисєш»,

«Не сьорбай і не кладай ложкою по зубах, бо будеш мати заїди», «Не об'їдайся сира, бо скоро буде твоя голова сива», «Їж окрайці з хліба, будуть тебе хлопці (дівчата) любити».

У народі користувалися делікатними методами заохочення і покарання. Для того, щоб дитина зрозуміла, що вчинила недобре, застосовувалися жартівливі примовки, наприклад: «Чим ви, хлопці, дома втираєтесь?» — «Батько рукавом, мати подолом, а я на печі так сохну!» Або: «Ой піч моя, піч! Коли б я на тобі, а ти на коні, славний з мене був би козак», «Як подивитися, то всі люди брешуть, одні тільки ми правди не кажемо».

Як міра покарання застосовувалося і биття дітей, проте погляди на це явище були різними: «Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не побояться», «Рідна мати високо замахає, а помалу б'є».

Батькові й матері в сім'ї відведена найвища роль — авторитарна. До батьків діти звертаються із пошаною, на «Ви».

Давнім українським звичаєм вважалося кумівство, яке й досі є традиційним у багатьох українських сім'ях. Це цікаве явище — своєрідний громадський обов'язок допомагати батькам у вихованні дітей. Досить часто батьки новонародженої дитини обирали по кілька пар кумів. Встановлювалась ієрархія: старші куми, молодші, прикуми, по-прикуми. У гуцулів іноді запрошували по 20 пар кумів, яких розподіляли за старшинством. Які мотиви цього звичаю? Вважається, що, чим більше кумів, тим багатше крижмо (подарунки дитині), або більша вірогідність, що дитина житиме.

Як бачимо, українська народна педагогіка й нині користується традиційними етнічними нормами і зразками виховання дітей.

ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР ЯК СКЛADOVA ЧАСТИНА ЕТНОПЕДАГОГІКИ

Дитячий фольклор настільки різноманітний, оригінальний і багатожанровий, що потребує окремої розмови. Це *колискові, забавлянки, ігрові пісні, дражнилки, лічилки, небилиці, заклички, приповідки, скоромовки, казки, загадки й жартівливі пісні*. А для немовлят та дітей до трьох років *колискові пісні й забавлянки* виконують дорослі¹¹.

Колисання дитини має надзвичайно важливе значення в перші роки її виховання. Колиска в українській родині мала символічне значення, її не викидали навіть тоді, коли в хаті не було дітей. Найчастіше колыску виносили на горище, щоб не перевівся рід. Коліски робили зі «співучого дерева» — клена, ясена, калини, щоб діти були співучими, дужими та вродливими. В народі здавна помічено, що материнська пісня над колыскою має велику магічну силу: вона заспокоює, дає позитивні емоції, оберігає від хвороб, нещастя та страху.

Коліскових пісень співали народженням та немовлятам із перших днів їхньої появи на світ. Коліскові пісні призначені тільки для одного слухача — дитини і виконуються одним співаком — матір'ю (іноді бабусею чи іншою близькою людиною)¹².

Як правило, дитина після народження була біля матері два дні, а на третій відбувалося ритуальне вкладання у колыску. Найдавнішим звичаєм було прийнято першого вкладати в колыску kota (як і першого впускати в нову хату). Вважалося, що кіт може наділяти дитину спокійною вдачею, приносити солодкий сон. Kota колісали в колысці, примовляючи: «Як на kota муркота — на дитину дрімота». Потім kota випускали, а дитину клали в колыску й співали колыскову.

Назва *колыскова пісня* не є народною, — це фольклористичний термін. У народі ж існують різні назви цих пісень: *співати kota, співати люлі, співати при колысці* тощо.

Кіт — один із найпопулярніших персонажів колыскових пісень, який є і м'якеньким другом і вредним розбишакою, що заважає спати: «Ой ти, коте, не гуди, спить дитина, не буди» або «Цить, дитино, цить, не плач, принесе киця калач. Вже недалеко на мостику, несе калач на хвосту».

Приспівом до багатьох колыскових є протяжне «А-а, а-а-а» або «люлі-люлі, люлі-люлечки». У ранньому віці немовля ще не розуміє слів пісні, але вже розуміє лагідну мамину мову, її ніжність, відчуває тепло й рідність. Із двох-трьох років дитина вже чудово усвідомлює, про що співається хоча б у такій пісні:

А ти, котик сірий,
Не ходи по сінях.
А ти, білуватий,
Не ходи по хаті,
Не буди дитяти.
А ти, котик рудько,
Та витопи грубку.
А ти, котик чорний,
Та сідай у човник,
Лови рибки повен,
Щоб і няньці й мамці,
І бабусі старенькій,
І дитинці маленькій. А-а-а.

Крім того, дитина знайомиться із новими поняттями (рибка, човник), а також дізнається про забарвлення котів.

У колисанках іноді зберігаються найдавніші образи Богів сну — Сонка і Дрімоти:

Ходить *Сонко* по долині,
Мати кличе до дитини:
— Ой *Соночку*, соколочку,
Іди до нас в колисочку!
Іди до нас в колисочку,
Приспи нашу дитиночку!

Або:

Ой ходить *Сон* коло вікон,
А *Дрімота* коло плота,
Питається *Сон Дрімоти*:
— А де будем ночувати?
— Де хатонька теплесенька,
Де дитина малесенька,
Там ми будем ночувати,
Дитиночку колисати.

Або:

...Налетіли гулі,
Сіли на колисці
В червоному намисті.
Стали думати і гадати,
Чим дитинку дарувати:
Чи *Сонками*, чи *Дрімками*,
Чи красними ягідками!
— Подаруймо *Сонки-Дрімки*.
Сонки-Дрімки в колисоники,
А Ростоньки у костоньки,
Добрий розум в головоньки...¹³

Розвиваючими дитяче мислення в українській етнопедагогіці є чимало пестушок, забавлянок, небилиць. Найпоширеніші з них відомі всім «Сорока-ворона на припічку сиділа...», «Ладоньки-ладусі», «Куй, куй чобіток» тощо. В таких забавлянках найкраще розвивається пам'ять дитини, її мовлення, логіка мислення, виробляється розуміння навколишнього світу. Коли дитина плаче, її заспокоюють спеціальними примовками:

Цить, не плач,
Я спечу тобі калач,
Медом помажу,
Тобі покажу,
А сам з'їм.

Якщо дитина ще не розуміє іронії, насмішки над плаксою, то їй проказують цю ж примовку, але з іншим кінцем: «Медом помажу, усім покажу, а тобі дам». Пестушки та забавлянки переважно промовляються речитативом, іноді співаються.

Цікавим жанром у дитячому фольклорі є так звані небилиці, або нісенітниці. Дітям трьох—чотирьох років уже зрозумілий їхній парадоксальний зміст, що викликає здоровий сміх і жарти:

Півень задавив коня —
Нічим їхати до млина.
А бабині коноплі
На печі попірили,
А дідові постолі
На льоду згоріли.

У дитячому фольклорі також дуже поширені «безкінечні пісеньки», які можна співати, доки не набридне:

Був собі журавель та журавочка,
Наносили сінця повні ясельця.
Наша пісня гарна й нова,
Починаймо її знову:
Був собі журавель...

Дитячі фольклорні твори складалися як дорослими, так і самими дітьми. Переважна більшість із них — це, на думку багатьох дослідників, творчість самих дітей (особливо середнього і старшого віку). Діти дуже часто переробляють і переосмислюють пісні дорослих, вкладаючи в них зрозумілий для них самих зміст.

Дуже поширеним жанром дитячого фольклору є лічилки, якими діти користуються, коли грають у піжмурки: «Раз, два, три, чотири, п'ять, вийшов зайчик погулять...», «Ходить бусол по болоту», «Котилася торба» та ін.

Лічилки є залишком давнього ворожіння про те, кому випаде жеребок. Такий випадок долі не міг сприйматися як несправедливість, адже так судилося долею. Іноді в лічилках діти вживають заміники числівників — вигадані слова: «Моно, двоно, трено, чатер, патер, шістер, містер, шутка, вутка, чох». Такий прийом Мирослав Стельмахович та-

кож пояснює давньою магією чисел, своєрідним табу в лічбі, щоб не зурочити (наприклад, господиня не лічила яєць, щоб кури добре неслися).

Своєрідним явищем дитячого фольклору є *дражнилки* і *мирилки*, назви яких зрозумілі. Сперечаючись або б'ючись, діти дражнять одне одного на ім'я, за якусь рису чи ваду характеру (зовнішності): «Ванька-встанька требуха, з'їв корову і бика...» Такі дражнилки, як правило, створюються самими дітьми стихійно під час ігор чи спілкування як в колективі, так і індивідуально. Проте, коли хочуть миритися, промовляють мирилки. Така своєрідна дитяча данина словесній магії:

Мир-миром,
Пироги з сиром,
Вареники в маслі,
Ми подружечки красні,
Поцілуймося!

Скоромовки, загадки, казки — все це збагачує творчу уяву дитини, виробляє навички усного мовлення, дотепність, будить фантазію, гумор, природний потяг до спілкування. Дитяча фольклорна творчість збагачує дидактичні можливості етнопедагогіки.

Нашим педагогам слід також широко використовувати народні дитячі ігри, танці, забави, які зберегли діти та записали українські фольклористи, письменники, етнографи¹⁴. Старше покоління українців ще пам'ятає, як у 50—60-х роках минулого століття у школах під час перерв лунала «жива музика» (не магнітофонний запис, а музичний супровід вчителя чи музичного керівника) і діти танцювали веснянки, грали в гуртові ігри. Таке не нав'язливе музичне виховання прекрасно пов'язується із етнопедагогікою, адже до танцю стає той, хто хоче, кому цікаво вивчити пісню або танцювальні рухи. Діти люблять такі народні забави, а систематичне заняття такими рухливими іграми і танками виробляє пошану до народного мистецтва, збагачує пам'ять, прилучає до культурних джерел свого етносу.

ВИХОВНІ ІДЕАЛИ НОВОЇ ДОБИ

Які риси характеру слід виховувати в дітей, щоб вони стали людьми з високою національною свідомістю, гордістю і гідністю, які одвіку були притаманні українському народові? На думку професора Григорія Ващенка, насамперед слід уявляти свій народ як єдину спільноту, що об'єднує в собі покоління минулі, сучасні й майбутні, та відчувати свою єдність із цією спільнотою.

У праці «Виховний ідеал» Григорій Ващенко пропонує визначити кращі національні риси українців, щоб розвивати їх у наступних поколіннях. Такими рисами є високий інтелект, сильна емоційність, охайність, чемність, гостинність, високі моральні якості, лицарська мужність, високий рівень статевої моралі української молоді. Але причинами нашої недолі є хибі волі: ледачість, нерішучість, інертність, млявість. Проте аристократичність духу всього українського народу, на думку Григорія Ващенка, зуміє перемогти ці вади національної вдачі.

В іншій праці «Служба Богові й Батьківщині» Григорій Ващенко писав: «Будуючи систему виховання молоді, треба ретельно проаналізувати властивості мови, побуту й психології, характеристичні для українців різних областей. Властивості, запозичені в інших народів, треба виділити в одну групу, властивості, притаманні українському народові — в другу. Так, наприклад, у мові слід виявити широковживані полонізми, що засмічують мову галичан, і русизми, що засмічують мову придніпрянців. В поведінці треба виділити з одного боку, властиве деяким наддніпрянцям нехтування своєю зовнішністю і вульгарність у манерах, що з'явилися внаслідок московських впливів, а з другого боку — занадто велику увагу зовнішності і неприродність у манерах та поведінці, що з'явилася внаслідок польської культури та її впливів. Така аналіза, при умові її ґрунтовності, дасть можливість розглянути відмінні властивості українців різних областей, як другорядні риси, що мають щезнути в найближчому майбутньому»¹⁵.

Однак педагогічні праці Г. Ващенка перенасичені християнськими моральними вимогами, які нині вже мають бути переглянуті. Не можна нав'язувати дітям релігійних доктрин, оскільки нині християнська церква не є державною інституцією, а згідно з Законом України про свободу совісті й віросповідань, кожен має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Про це ж саме йдеться і в 35 статті Конституції України. На жаль, нині деякі вчителі сприймають надто активну пропаганду християнського вчення у засобах масової інформації як державну політику. Маємо вже чимало скарг від батьків і навіть самих дітей-рідновірів, яким нав'язують не тільки неприйняті в Рідній Вірі моральні норми («любити ворогів», «бути покірним» тощо), але й примушують вивчати напам'ять християнські молитви. Слід зазначити, що діти-рідновіри сьогодні більше обізнані з Біблією, ніж діти в християнських сім'ях, і ставляться до неї аналітично. Вони переважно вивчають своє рідне віровчення у недільних Школах Рідної Віри або в родині, знають напам'ять тексти й молитви Велесової Книги, тому відповідно реагують на нав'язувані школою релігійні норми.

Отже, педагоги мають це враховувати. Що може дати християнство для виховання особистості, якщо воно побудоване на вихідних засадах загальної гріховності людства, на культах страждання, відчуження від світу, ідеях аскетизму і релігійних обмежень для всіх народів, але «богообраності» одного етносу — «синів Ізраїлю»?¹⁶

Проповідь християнства у школах та інших дитячих організаціях, зокрема козацьких, виглядає наївно навіть для сучасної дитини. Якось автору довелося почути в тролейбусі розмову двох школярів про свято Миколая в школі: «Сказали, що прийде український Дід Мороз, а привели якогось попа». Мабуть, з легкої руки Д. Яворницького, загальнопоширеною стала думка про суцільну християнізацію українського козацтва¹⁷. Однак є деякі факти, що свідчать про давні морально-звичаєві козацькі норми, світоглядні засади, які походять із язичницької прадавнини. Наприклад, характерництво — це, поза всяким сумнівом, суто язичницьке явище. Проте за умов суцільної християнізації народу, козаки-характерники приховували своє віросповідання, називаючись «християнами» про людське око. Недавнім, в одній із легенд про кошового отамана Сірка наявний мотив сумніву в його християнськості, на що Сірко відповідав: «Ти не бійся, що я неправославний християнин...»¹⁸ В інших легендах є мотив перевтілення Сірка в хорта та про різні чари і відання, бо він завжди знав, коли буде ворожий напад. Хто серйозно досліджував, якою була релігія козаків? Хіба поклоніння Покрові є християнським, якщо витoki культу Богині-Матері, покровительки війська знаходимо у Велесовій Книзі в образі Матері-Слави, а ще давніше — в образі Великої Богині скіфів, якій поклонялися воїни! Коли наші вчені-педагоги дадуть відповідь на всі ці питання, тоді кожен український вчитель нарешті зрозуміє, що християнство — це лише зовнішнє ідеологічне прикриття, яким змушене було прикриватися справжнє духовне обличчя козацького лицаря, характерника, патріота.

У деяких школах України створюються різні козацькі групи для патріотичного виховання молоді. Як же штучно виглядає посвячення в «козачата», яке проводить християнський піп, а слова присяги рясніють іменами єврейських «святих». Ось фрагмент козацького свята в одній із київських шкіл. Учні інсценізували прийом до Січі кожного, хто входив до зали; «козацька варта» запитувала:

- На якій землі ти живеш?
- На українській, — звучала відповідь.
- Якою мовою ти говориш?
- Українською.
- Які пісні ти співаєш?
- Українські.

- Якої ти віри?
- Грецької.

На жаль, загал нашого українського суспільства не хоче помічати цього протиріччя. Педагогічне товариство ім. Г. Ващенко нині реанімує ідею «християнізації нашого народу і, зокрема християнського виховання молоді». У нас уже були різні системи виховання: капіталістична, радянська, вона ж комуністична, або марксистсько-ленінська. А тепер силуються створити християнську. Не слід вузькоконфесійні інтереси поширювати на офіційну освіту. Пам'ятаймо про те, що тільки етнічна духовна культура (як природна даність свого власного народу) може стати основою виховання національно свідомого громадянина України і саме вона має найбільше прав бути загальнонародною. Сьогодні це розуміє все більше свідомих українців. Слід шукати шляхи до національної єдності, а не загострювати міжконфесійну ворожнечу, яку сьогодні наочно демонструють християнські церкви.

Роль етнічної релігії у вихованні нового покоління досить довго недооцінювалась, але нині багато людей уже починає розуміти, що саме етнічна релігія виконує такі функції:

- формує менталітет етносу через міфологію, фольклор, обрядовість, культу;
- відображає основні історичні етапи становлення етносу через родові та історичні легенди, перекази, думи, пісні;
- консолідує етнос навколо національної (етнічної) ідеї та навколо власної держави;
- створює власні морально-етичні і культурні цінності;
- регулює відносини етносу з довкіллям і сусідніми етносами (народами, державами);
- зміцнює самосвідомість нації як спільноти своїх людей зі спільною територією, мовою, звичаями, релігією;
- виробляє здатність до самозбереження нації, оберігає від розчинення в космополітичному середовищі.

Українські культи, що формують екологічне мислення, такі: Землі-Матері, Живої Води (Дани), Вогню-Сварожича, Предків, Дерева, лісу, хліба. Українські таїнства і обряди: творення Роду, смерті й безсмертя, священної пожертви, посвяти, освячення зброї, благословення, очищення землею, водою, вітром і вогнем, освячення шлюбу, наречення дитини, обряди Кола Сварожого (українського календаря) — ось ті цінності, які наш народ переховував віками.

Моральні норми українця-рідновіра — це норми нового українського суспільства:

- екологічне ставлення до природи й довкілля;
- національна гордість;
- людська гідність;
- засудження рабства й зверхності;
- працьовитість і дбайливе ставлення до матеріальних цінностей;
- засудження чужопоклонства (поклоніння чужим богам, спілкування чужою мовою, дотримання чужих звичаїв);
- між людиною і Богом мають бути взаємовідносини довіри, а не страху: Бог — батько, отже ми не «раби божі», а Дажбожі сини й онуки.

Вчимося мислити, вчимося поборювати заскорузлі консервативні ідеї, долати шкідливі глобалістичні стереотипи мислення, які гальмують розвиток нашої Української Держави.

СКЛАДНИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ

Насамкінець, слід зазначити про необхідність вироблення конкретної цілісної системи національного виховання української молоді, включаючи такі дисципліни, проблеми та звичаї народу:

1. Рідна мова.
2. Родовід своєї сім'ї.
3. Етногенез своєї нації.
4. Етнографія та антропологія своєї нації.
5. Рідна історія.
6. Природознавство рідного краю (регіону).
7. Українська міфологія.
8. Український фольклор.
9. Український народний танець.
10. Національне мистецтво.
11. Народний календар.
12. Національна символіка.
13. Історія етнічної релігії.
14. Національні релігійні традиції.
15. Родинно-побутові звичаї народу.
16. Народна звичаєвість та обрядовість.
17. Народна ботаніка та медицина.
18. Народна метеорологія та ін.

Отже, національне виховання, включаючи одну з найсуттєвіших його галузей — етнопедагогіку, спроможне в недалекому майбутньому відродити генетичні корені українського народу, сформувати новий тип українця, здатного вивести свою державу на світовий рівень культури.

¹ Лозко Г. Велесова Книга. Волховник. — Дошка 8(2). — К., 2002. — С. 116.

² Брокгауз Ф., Ефрон І. Энциклопедический словарь. — Т. XXIX. — С. 274.

³ Лозко Г. Святослав Хоробрий // Сварог. — 1998. — Вип. 8. — С. 21–27.

⁴ Миролюбов Ю. Сказ о Святославе Хоробре Князе Киевском. — Мюнхен, 1986. — Т. 1. — С. 16–17.

⁵ Лозко Г. Волховник. Правослов. — К., 2001. — С. 4–5.

⁶ Шевчук В. Мислене дерево. — К., 1989. — С. 110.

⁷ Там же.

⁸ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 66.

⁹ Там же. — С. 454.

¹⁰ Цит. за: Кузь В., Руденко Ю., Сергійчук З. Основи національного виховання. — Умань, 1993. — С. 70.

¹¹ Український дитячий фольклор / Упор. В. Бойко. — К., 1962.

¹² Закувала зозуленька. Українська народна поетична творчість. — 1998. — С. 299.

¹³ Там же. — С. 302–306.

¹⁴ Цьось А.В. Українські народні ігри та забави. — Луцьк, 1994; Самотулка Т. Історія України в іграх. — К.; Нью-Йорк, 1995; Народні ігри та забави / Упор. Воробей Г. — Львів, 1992; Дзига. — К., 2001.

¹⁵ Рідна школа. — 1992. — № 3–4. — С. 85.

¹⁶ Альфа-Омега. Християнские и еврейские праздники, их языческое происхождение и история. — М., 1924; Шаян В. Біблія як ідеологія. — Лондон, 1970.

¹⁷ Яворницький Д. Історія Запорізьких козаків: У 3-х т. — Львів, 1990–1992.

¹⁸ Там же. — Т. III. — С. 393; Савур-Могिला. Легенди та перекази Нижньої Надніпряни. — К., 1990. — С. 113–118.

6. Житло, домашнє господарство та побут

Своя хата — своя правда, своя стріха — своя вітіха.
Народна мудрість

УКРАЇНСЬКА ХАТА ТА ЇЇ ІНТЕР'ЄР

Хата — житловий простір людини, місце родинних обрядів, символ добробуту. Цей домашній простір у слов'янських народів умовно поділяється по діагоналі на дві частини: лівий бік (куток із піччю) — жіноча половина помешкання, а правий (куток із Покуття) — чоловіча. Покуть повернутий найчастіше на схід¹.

Ми вже говорили про найдавніші хати та будинки Прапредків українців за доби Трипілля. Найархаїчнішим елементом у сучасних сільських хатах досі залишається *лежанка*. *Піч* також зберігає давнє священне значення для господаря. Тому її найчастіше розмальовували чудовими візерунками. Вважалося, що ворожа сила, задивившись на цей розпис, забуває про своє лихе діло. Житло людей, родинне вогнище (піч) завжди були священними — це цілий безмежний Всесвіт, де живуть батьки й діди, народжуються діти й онуки. У прадавні віки, коли не було церкви, сім'я молилася біля родинного вівтаря, яким була піч. У ній палало багаття, їй приносилися жертви: зерно з нового врожаю, перший кусень тіста перед випіканням хліба, ритуальні напої тощо. За давніми віруваннями, за піччю живе *Домовик* — добрий дух сім'ї. Якщо до нього ставляться добре, він допомагає всій родині, приносить щастя, а якщо ображають — шкодить.

Коли родина переселялася до нової оселі, обов'язково брали зі старої печі жарину і вносили її у нову хату, щоб запалити родинне вогнище в цій оселі.

Кликали також свого Домовика на нове помешкання. Магічне значення має і сміття, яке несли до нової хати «на щастя». Вважалося, якщо викидати сміття після заходу сонця, хату обсядуть злидні. Тому його краще спалювати або виносити вдень. Коли в печі випікається хліб, у хаті не можна підмітати, бо це неповага до хліба; коли печуть хліб, на печі не можна лежати, щоб не турбувати її в цей час, який вважається священним. До печі дотуляють ніжками новонароджену дитину — такий обряд прилучення до хати і Роду. На піч молода в хаті молодого кидала свій пояс, щоб долучитися до нового домашнього вогнища.

Таким же магічним значенням наділяв наш народ і хатній *сволок* — символ міцності будови, сім'ї, здоров'я всіх мешканців цього житла. На

сволоці дуже часто робили орнаменти, які були своєрідними оберегами: написи, позначки, рівнобічні та косі хрести (крижі), різного типу сварги, а також небесні знаки сонця і місяця, голуби, дерева та інші ще дохристиянські символи.

Уже найдавніші трипільські будівлі мали *вікна* — «очі». Через вікна своєї хати людина дивиться на світ².

Найдавніші вікна були просто отворами, завішаними тканиною або закриті створками. Шибки в давнину заміняли волові міхури, напнуті на рами. В XVI — XVII ст. шибки робили з пластинок слюди, закріплюючи їх свинцем. Із появою скла вікна стали справжньою окрасою хати. Зсередини вони завішувалися оздобленими занавісками, або «фіранками», через які можна було бачити все, що діється на вулиці, але погано видно, що в хаті. Подекуди вікна прикрашалися вишитими рушниками, що служили оберегами. Віконні рами прикрашалися різьбленням, особливо в Карпатах та Закарпатті. Ці традиції збережені й нині.

Поріг — символ початку і закінчення хати, дому. За найдавнішими повір'ями, саме під порогом перебувають душі померлих Предків, які охороняють рід. Причиною таких вірувань, вірогідно, були первісні типи поховання під порогом. Порогові віддають шану, йдучи до вінця і вирушаючи в останню путь (стукання труною об поріг). В Україні поширене повір'я: якщо підмітати до порога, то все добре вийде з хати, не можна також мести хату двома віниками. Тому старші люди підмітають від порога в хату, щоб «все добре залишилося в хаті». На Поліссі поширений звичай прибивати палицю з осики до порога, щоб відлякувати все зле. Магічними властивостями наділив народ кінську підкову, яка приносить щастя у родину. Тому її прибивали на порозі або над дверима. За правилами народного етикету, завжди вважалося, що вітаються через поріг тільки погані виховані або просто злі люди. Тому казали: «Не подавай руки через поріг, бо посваришся». Не можна й передавати через поріг якусь річ.

Розмовляти з сусідою через поріг також невічливо: слід або запросити до хати, або самому вийти до нього. Особливою шаную для гостя вважається зустріч його біля воріт, так само, як і провести за ворота.

Покуть — священне місце в хаті. Тут перебувають хатні Боги, садять найпочеснішого гостя, сидять наречені, стоїть ритуальний сніп жита (Дідух), ставлять божниці (спеціальні полицьки для священних образів, в давнину — статуї), прикрашені вишиваними рушниками.

Стіл також має магічну силу, символізує достаток родини. Його першим заносять до нової хати, на нього кладуть хліб-сіль, ставлять ритуальні страви. На стіл гріх сідати чи класти шапку. Назва *стіл* походить від стародавнього звичаю *стелити* рушник або *обрус* (пізніше — *скатертину*), щоб на них класти їжу. Звичай застеляти стіл притаман-

ний українцям з давніх-давен. Незастелений стіл — символ бідності або скупості господарів. Обід чи бенкет за одним столом об'єднував людей і встановлював добрі стосунки. Тому їжа за одним столом із ворогом вважається приниженням людської гідності.

У деяких регіонах Карпат (Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина) функції столу виконувала *скриня*. Стіл-скриня складається із двох частин: нижнє підстолиня використовувалося для зберігання різних речей, одягу, цінних паперів тощо, а верхнє накриття служило як стіл. Щоб дістати якусь річ, кришку столу відсувають. У деяких місцевостях у таких столах-скринях зберігали харчові продукти.

Скриня — традиційний для України вид меблів, у якій зберігали одяг, коштовні речі, прикраси, полотно. Вона належала жінці. Дівчині на виданні батьки купували скриню, яку вона разом із матір'ю поступово наповнювала різними речами, необхідними для майбутнього подружнього життя: вишиваними рушниками, хустками, сорочками, стрічками. Скриня була частиною дівочого посагу: чим більша й красивіша скриня, тим багатша наречена. Дівчина, залишаючи батьківський дім, вивозила свою скриню до хати чоловіка, де користувалася нею все життя. Скриня передавалася у спадок тільки після смерті її власниці. Всередині скриня мала невеличкий, у вигляді прибитої до стінки коробочки, «прискринок» для зберігання дрібних цінних речей, прикрас, стрічок. Щоб полотно й одяг у скрині не псувалися від довгого зберігання, у прискринок клали вузлик тютюну (від молі). Скрині в Україні були двох типів: з двосхилим віком (кришкою) і з прямим (пізніше — напівокруглим) випуклим віком.

Скрині були різьблені, ковані, мальовані, в бідних — із чистого неприкрашеного дерева. Дівчина не дозволяла чужим заглядати у свою скриню, то була її таємниця. Із втратою віри в магичне значення скрині, цей звичай забувався, тому в деяких місцевостях, вихваляючи свою дочку, батьки стали показувати близьким, що надбали для своєї доньки. Хоча переважно в Україні заглядати до чужої скрині вважалося великим нахабством і невихованістю. Народною етикою це засуджувалося.

Для спання в Україні здавна використовувалися дерев'яні ліжка, лави, полики. *Піл*, або *полук*, — це дерев'яний настил, який встановлюють від печі або лежанки до протилежної стіни. Вдень він служить місцем для різних побутових речей та домашніх робіт, а вночі на ньому сплять. Український полук відрізняється від російських та білоруських *полатей* тим, що влаштовується внизу (приблизна висота ліжка), в той час як полаті — на відстані 80 см від стелі. Піл, як і лави, українки застеляють кольоровими ряднами або килимками, що створює особливий затишок у хаті.

Мисник — це дерев'яна полиця для зберігання посуду. Іноді він має форму шафи, що підвішувалася на стінку. Були також кутові мисники,

які розміщувались у кутку кімнати. У побут українців дуже рано увійшли різні меблі: стільці, ослони, комоди, шафи, ліжка. Багато назв меблів та побутових пристроїв для ткання, теслярства тощо в українську мову прийшли із Західної Європи.

Стародавня назва хати сягає тисячолітніх глибин, можливо, навіть до льодовикового періоду. Агатангел Кримський висловив гіпотезу про поширення цього слова з півдня (Мала Азія) на північ і захід; Володимир Чивиліхін припускає, що слово «хата» було в скіфів. У хаті втілювався весь життєвий простір і світоглядний космос українця. Як увесь світ поділяється на три частини: земну, підземну і небесну сфери, так і хата відображає ці сфери буття: *стеля* — небесний духовний світ (сволок із сакральними знаками, божниця у кутку); *стіни, вікна, двері* — символи земного сучасного реального життя й спілкування з іншими людьми; нижній ярус — *підлога, низ стіни з підпідччям і лавами, поріг* уявлялися як межа земного й підземного світів. Недаремно кажуть: «Моя хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена». Оздоблення хати як зовні, так і всередині мало не тільки естетичне значення, але й виконувало певні інформативні та магичні функції. Наприклад, обведення побіленої хати кольоровою фарбою внизу має ті ж властивості, що й замкнене коло — оберігати від злих духів та різних нападів всю родину.

Розмальовані квітами вікна повідомляють, що в хаті є дівка на виданні. Цікавий звичай зберігся на Лемківщині, де на вхідних дверях малюють своєрідне *Дерево роду (квіт)*: гілочки з листками барвінку означали жінок та дівчат, які були в родині, гілочки із зірками — чоловіків та парубків. Коли народжувалася дитина, домальовували нову гілочку, а коли хтось помирав — хрестик.

Архітектура українського житла надзвичайно розмаїта і має свої локальні регіональні особливості: конструктивні, декоративно-художні, відмінності у плануванні та інтер'єрі. Регіональні типи житла в цілому відповідають етнографічному районуванню України³. Проте нині відбувається багато змін в архітектурі народного житла внаслідок впровадження професійних методів будівництва, нових будівельних матеріалів, способів оздоблення тощо. Комфортність карпатського житла зумовила поширення традицій карпатських будівників у інших регіонах України (на Півдні, Лівобережжі). Центральноукраїнський тип житла поширився далі на північ (Полісся) та на південь. Але, незважаючи на ці докорінні зміни у традиційній архітектурі, українське житлобудування зберігає і розвиває кращі зразки народного житла і має надзвичайно самобутні риси, що добре вирізняють його від традицій сусідів — росіян і білорусів.

Крім того, інтер'єр української хати ніколи не був статичний, він постійно змінювався відповідно до днів тижня та великих календарних свят. Якщо в будні долівка була незастеленою, то в неділю кожна госпо-

диня застеляла свіжопідмазану підлогу (*долівку*) тканими ряднинами (*верітками, доріжками*). Стіл, який у будень не застелявся або застелявся грубою буденною скатертиною без візерунків, у неділю застеляли святковою («празничною») вишитою чи з тканим візерунком скатеркою, на стіл клали хліб, сіль, ставили квіти. Святково вбирали також ліжка: накривали красивішими покривалами (веретами), подушки виставляли одна на одну в свіжовипраних і випрасуваних вишитих наволочках. Широко використовували штучні квіти для оздоблення покуті, сволока, а також прикрашали стіни витинанками чи іншими паперовими прикрасами, які час від часу заміняли на новіші. Перед неділею обов'язково підбілювали, підмазували й поновлювали декор на печі та стінах.

В інтер'єрі також відображалися значні події родинного життя. Так, коли в хаті була породілля із немовлям, ліжко завішувалося ширмою (на Півдні) або тканиною, перекинutoю через жердину (Поділля, Покуття). Таку завісу не знімали протягом шести тижнів, коли мати й дитина були найбільш вразливі. Отже, це був своєрідний охоронний засіб, що рятує від «поганих очей».

Коли в хаті був покійник, вікна та дзеркала завішували хусткою, знімали святкові прикраси, стіл застеляли скатертиною або тканиною, веретою, килимком тощо.

Кожне річне свято вимагало своїх особливих атрибутів, прикрас, елементів інтер'єру. Так, на Різдво на покуть виставляли Дідуха з жита, пшениці або вівса. На стіл під скатертину клали солому, часник, а під стіл — леміш від плуга. На стелю підвішували різні прикраси у вигляді птахів, їжаків чи «павучків», виготовлених із паперу, глини, яєць, колосків. На столі обов'язково лежав обрядовий хліб — калачі. На думку багатьох дослідників, Дідух символізує чоловіче начало, а солома, покладена під скатертину, — жіноче. На Покутті ця солома називається «Баба». Отже, за своїм значенням символіка Різдвяного інтер'єру сягає найдавніших глибинних звичаїв нашого хліборобського народу, які, вірогідно, успадковані ще від доби Трипілля.

Перед Великоднем хата обновлялася, милася, підмазувалася, білилася. Це своєрідне очищення після зимового періоду мало значення весняного оновлення життя. Особливою прикметою Великодніх свят були насамперед писанки та крашанки, складені на застеленому святковому столі, де стояв також кошик з освяченими великодніми короваями. Стіни прикрашалися новими рушниками та штучними квітами.

На Зелені свята (Русалії, Трійцю) та на Купайла хата прикрашалася живими зелами, овочами, квітами, своєрідними рослинними оберегами у вигляді віночків, букетиків, які освячувалися і протягом року використовувалися для лікування, обкурювання, магічних дій.

Перед святом Свічки (1 вересня), коли піч — «іменинниця», її обов'язково білять, наносять новий розпис, прикрашають квітами, бо в цей день справляють «весілля комина».

Зміни в інтер'єрі житла також зумовлювалися і сезонними роботами, наприклад, восени вносили ткацький верстат, який влітку виносили на горище або в комору, бо жінка займалася городом, полем та іншими справами. Отже, кожної пори року хатне господарство мало свій вигляд, свою символіку і образну динаміку.

ПОДВІР'Я ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ РЕМАНЕНТ

На подвір'ї українського селянина, як правило, розміщувався цілий комплекс житлових та господарських споруд, які забезпечували всі потреби родини протягом року. Подвір'я українського господаря неможливо уявити без *огорожі*, яка служить перешкодою для диких звірів або чужої худоби. Без огорожі жив тільки недбалий, ледачий селянин, якого вважали пропащим. Як писав Хв. Вовк, «Огорожа двору чи обійстя — предмет особливої старанності українських господарів, що, мабуть, має зв'язок з західноєвропейським значінням огорожі як символу власності; цим Україна відрізняється від Великої Росії, де двори дуже часто зовсім не мають огорожі, — можливо, також у зв'язку з пануючим так званим «общинним» ладом. Відсутність огорожі в українського селянина — це ознака останньої розпусти та недбалства у господарстві»⁴. За давніх язичницьких часів огорожа виконувала насамперед роль магічного оберега — це було замкнуте коло, куди не могла проникнути зла сила. Тому в деяких регіонах і до сьогодні зберігся звичай не тримати довго відчиненими ворота чи хвіртку, а зачиняти їх швидко, як тільки увійдеш чи в'їдеш у двір. Огорожі, як і хати, в Україні дуже різноманітні. В Карпатах — це жердини, прикріплені до стовпів, або чакоткіл. На заході Карпат — тин, плетений із гілок смереки, ліщини чи лози. Найкращим магічним оберегом вважається тин з осики, бо вона охороняє від нечистих духів. У деяких районах Полтавщини, Полісся та Поділля переважають плетені огорожі, що мають дашок над ворітьми і хвірткою. Такі огорожі називаються *лісою, тином, або парканом*. У степовій зоні та на Подністров'ї традиційно обгороджують двори кам'яними мурами, які подекуди були надто високими, що нагадувало фортеці. Проте переважна більшість таких огорож має висоту від 80 см до 1 м. На межах іноді робили перелаз, щоб ходити до сусіда: тут тин чи пліт був нижчим, а внизу прибивали дошку або колоду, щоб зручніше було перелазити.

На подвір'ї, крім хати, були різні господарські споруди, які залишилися типовими і в господарстві сучасного селянина, хоча деякі з них уже втратили своє практичне значення і зникли або поступово змінилися іншими. Наприклад, рідко де можна зустріти *колибу* — щось на зразок хліва для волів. Це споруда, що мала три стіни й дах. Із витісненням з сільського господарства коня зникає потреба у стайнях, які ще в XIX ст. мали неабияке господарське значення. Для утримання корів будують *хліви*, або *корівники* (остання назва поширилася від колгоспної форми господарювання). Курей утримують у спеціальних *курниках* із шатровим дахом або в хлівах разом з іншою худобою. Для них роблять спеціальні сідала, ставлячи жердини, драбинки тощо. Свиней відгодовують у спеціальних *сажах*, або *кучах* (Прикарпаття).

Відомі в Україні ще й інші господарські споруди для зберігання збіжжя, дров, вуликів, возів, реманенту. *Клуня*, або *стодола*, використовувалась як будівля для обмолоту, сушіння снопів, зберігання жита, пшениці, ячменю, соломи. Колись була потреба мати в stodолі свій *тік*, на якому молотили снопи. Нині такі споруди вже втратили своє значення, оскільки сучасний господар не є власником великого поля, а готове зерно переважно купує. Так, поступово відмирають давні традиції, пов'язані зі stodолою як священним місцем, де був власний *овин*. Для зберігання сіна в Карпатах будують спеціальні *обороги*. Дрова зберігають у спеціальних *повітках*, на Півдні — в *сараях*.

Майже по всій Україні неодмінною господарською спорудою залишається *комора*. З коморою пов'язано чимало народних повір'їв та звичаїв. За часів Київської Русі комора звалась ще *кліттю*, проте найдавніша письмова згадка слова «комора» зафіксована в літописі 1219 р. Будувалися комори найчастіше разом із хатою. Подекуди в заможних селян були окремі комори. В коморі зберігається не тільки зерно та різні харчові припаси. У деяких місцевостях тут були цілі склади полотна, одягу, взуття та інших речей господарського призначення. У весільному обряді комора грає надзвичайно важливу роль — спальні для молодого подружжя. Коморі народ надавав особливої магічної сили: вона рятувала дітей від лихого ока, зберігала цілюще зілля, мала чудодійну силу, яка зачаровувала або очищала тих, хто в неї заходив. Комора є недосяжною для злих духів. Тому перед весіллям сюди заносили коровай для очищення.

На подвір'ї має бути *колодязь*, або *криниця*. Дуже часто криниця була одна на цілу вулицю або околицю, до неї сходилися всі стежки, тут люди спілкувалися, отримували всю інформацію про життя села. Слово *криниця* за давніх часів означало «джерело»: Велесова Книга називає таким джерелом Сварога — «криниця вічна, яка витікає влітку од джерела свого і взимку ніколи не замерзає»⁵. Слово *колодязь*, на думку мо-

вознавців, означає сам зруб із дерев'яних колод або похідне від «холод»⁶. Якщо господар мав на подвір'ї власну криницю, то в спеку господиня зберігала в ній молоко й масло, опустивши посудину на мотузці. Криниці присвячено безліч народних казок, повір'їв, легенд. Кринична вода, взята до схід сонця (непочата), має лікувальні властивості: її брали на омивання породіллі. На коровай брали воду з семи криниць, дівчата вмивалися криничною водою на красу. Деякі з криниць мали воістину «живу воду», якою виліковували навіть безнадійно хворих людей.

Священна роль криниці полягає в тому, що, за народними уявленнями, джерельна вода єднає три сфери буття: земне, підземне і небесне. В казках герої, стрибнувши в колодязь, потрапляє в підземний світ. Хмари, збираючи воду через повітря, знову повертають її на землю. Крутообіг води ніби здійснює зв'язок людини з її минулим і майбутнім. У найдавніших звичаях українців збереглося повір'я, що, виконавши певні магічні дії з криничною водою, можна викликати дощ. Наприклад, на Житомирщині вважали, що для цього треба зловити воду в криниці. Українці Східної Словаччини мали такий звичай: дівчина брала в рот криничну воду і несла її до річки. Виливання криничної води в річкову мало замикає коло: криниця—хмара—річка. Особливою пошаною в народі користувалися люди, які вміли за допомогою вербової лози знаходити підземні джерела, щоб копати криниці, а також майстри, які копали колодязі. В стародавні часи біля криниць здійснювалися ритуали поклоніння Мокоші — покровительці жінок, матері всього живого. Для подорожнього завжди біля криниці стояв посуд, щоб напиться води.

Копати криницю годиться тільки на Молодику, «щоб вода прибувала», до того ж, зранку й до полудня, «коли сонце вгору йде». Починав копати молодий парубок, у якого були ще живі «родителі». Перед копанням промовлялися заклинання: «Іди, вода, із ріки, іди, вода, із моря, і вся — в нашу криницю». Це був давній слов'янський звичай (зафіксовано у болгар)⁷.

На кожному подвір'ї також були споруди для зберігання продуктів — *погреби*, *льохи*, або *тивниці* (Галичина). Походження їх сягає найдавніших часів, коли людина просто викопувала ями для зберігання овочів. Нині погреби мають підземну й наземну частини. В погріб спускаються по драбині або сходами. Наземна частина має скошений дах, двері, муровані стіни. Це дає змогу влітку зберігати продукти в прохолоді, а взимку температура погреба дає змогу досить довго зберігати картоплю, буряки, капусту, м'ясо, сало, консерви.

Для зберігання возів, саней, човнів, реманенту служили спеціальні *повітки*, або *колешні*, *возівні* (Закарпаття). Добрий господар обов'язково мав свій *транспорт*: *віз*, *гарбу*, *макару*, *бричку*, чи *безтарку*. В Україні було чимало різних назв транспортних засобів, залежно від їхнього розміру та призначення.

Чи не найдавнішим сухопутним видом транспорту були *сани*, або *гринджоли*, на яких їздили переважно взимку. Влітку використовувалися сани тільки в похоронному обряді. Вони були різного розміру: однокінні — невеликі, парокінні або волові — більші. У заможних селян були так звані *сани-козирки* для урочистих виїздів. Вони мали орнаментований зручний дашок, спинку, або *кибитку*, яку панство ставило взимку на полоззя.

Колісний транспорт відомий в Україні з археологічних джерел. Вважають, що саме колесо було винайдене за доби ранньої Бронзи (зображення волів, запряжених у *гарбу*, на кам'яній могилі). Залишки таких дерев'яних возів знаходять у похованнях Ямної культури (середина III — початок II тис. до н. ч.)⁸. Давнє використання *воза* також сприяло виробленню нових зручних форм і конструктивних вдосконалень. Вози також були кінні й волові, розрізнялися розміром і призначенням. В Україні вони зберегли свою назву ще з середини I тис. До воза в епоху ранньої Бронзи запрягали волів (знахідки залишків ярма), у пізніші часи — коня. Для запряжки потрібні були хомут, дуга, дишло тощо. В різних регіонах існували свої способи запрягання. На думку Ф. Вовка, Дніпро виступає етнографічною межею: в західній частині як волів, так і коней запрягають з дишлом, але без дуги й хомута. *Голоблі* зустрічаються у Західній Україні для саней, сохи. *Ярмо* одягали переважно на волів, хоча в деяких регіонах Білорусі відомі випадки одягання ярма й на коней. Господар, який мав коней, обов'язково виготовляв сам або замовляв у майстра-лимаря кінську збрую. Добра упряж високо цінувалася, тому її дуже часто прикрашали різьбленими або кованими прикрасами та розписом.

Найдавніші повозки були двоколісні з двома голоблями, в які запрягали коня. Такі повозки відомі нині під назвами *біда*, *бідарка*, *бричка*. Великі вози, в які впрягалися воли, могли тягнути великі вантажі, пов'язані з давнім чумацьким промислом українців. Чумацькі валки їздили в Крим та на Азовське море по сіль, а на Дон — по рибу. Велася також торгівля цими товарами. Чумаки використовували великі *мажі* з глибокими напівсферичними кузовами. Для транспортування снопів, сіна і соломи використовувалися великі вози, що мали назви *гарба*, *мажара*. Українці в XVI—XVII ст. користувалися різними *каретами*, *ридванами* й *тарантасами*.

Господар дому, як правило, порядкував у клуні, майстерні, повітці, де зберігався господарський реманент. Взимку лагодилися вози, кінська збруя, плелися рибальські сіті. Жінка господарювала в клуні, коморі та хаті. Взимку займалася ткацтвом, вишиванням, лагодженням одягу, влітку — городом, заготівлею харчових продуктів. Жіночим інвентарем були *прядки*, *ткацькі станки* (*верстати*), які влітку зберігалися у коморі або на горищі, а взимку заносилися до хати.

Утримання господарського двору та реманенту було важливою складовою частиною господарських робіт українського населення протягом багатьох століть. Добрий господар вкладав багато праці, щоб у хаті й на подвір'ї всьому дати лад. Тому здавна високо цінувалася працюovitість, а лінощі засуджувалися. Народ склав безліч приказок, пісень і казок про працю, яка вважалася найціннішою людською якістю: «Маленька праця краща за велике безділля», «Праця чорна, паланиця біла», «Хочеш їсти калачі — не сиди на печі» тощо.

ЇЖА ТА ХАРЧУВАННЯ

Крім українців, жоден з індоєвропейських народів не мав звичаю пекти пироги. В українців *пиріг* — це символ астрального Бога Місяця⁹. Начинкою до пирогів бувають різні продукти рослинного чи тваринного походження: м'ясо, риба, квасоля, горох, морква, капуста, сир, мак, вишні, сливи, яблука, груші. Ліплені пироги були ритуальною стравою протягом тисячоліть. Згодом вони здобули популярність і в інших народів. Символом Місяця є також *вареники*. Обрядовими стравами здавна вважалися український *куліш* та *млинці*, *пампушки* й *галушки*. Вони пов'язані з люнарним культом небесного вогню й води. Наш народ зберіг стародавню культуру з незапам'ятних часів.

Багато традиційних видів їжі, дійшовши до нашого часу, втратили своє ритуальне чи обрядове значення. Тому спинимось на них докладніше. *Каша* вважається символом продовження роду — це обрядова страва на родинях, її несуть діти до «своєї» баби перед Різдвом і обмінюють на бабину кашу. Баба сама варила кану і приносила до породіллі, а всі присутні на родинях торгувалися за честь розбити горщик із кашею. Як правило, найвищу ціну давав кум. Тоді він розбивав горщик об ріг столу, а те, що розпадалося, клали на стіл і з'їдали або несли додому своїм дітям. Цей звичай використовували і бездітні подружжя, намагаючись схопити найбільше цієї каші, що ніби допомагало їм швидше продовжити свій рід, народити дитину. Обряд посвячення дитини (її прилучення до рідних Богів) існував задовго до християнізації.

Звичай обсіпати молодих на весіллі горіхами і зерном символізує добробут, багатодітність. Він існував з давніх-давен у багатьох народів і насамперед у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Пізніше символічне значення горішків було перенесене на печиво у вигляді горіхів, бубликів, медових пряників тощо. Дослідники народних звичаїв вважають, що весільний коровай, частування хлібом-сіллю молодих, а також благословення їх батьками було найбільш ранньою формою фіксування шлюбу в дохристиянських обрядах.

Різдвяні свята пов'язувались із поминанням померлих. Споживання *куті* в давнину вважалося ритуалом принесення жертв. Поминальними стравами були також *капусняк*, іноді *борщ*, *риба*, *кисіль молочний* або *фруктовий*, *голубці*, *локишина*, *м'ясо*, *вареники*.

Коливо — це страва, яку слід куштувати найпершою. Готувалася вона з ячної або пшеничної крупи, іноді її заливали медом. Пізніше коливо почали варити з рису.

Найкращим засобом проти злих духів вважали *часник*, тому на Новий рік всі намагалися його вживати якнайбільше, щоб протягом року злі сили не турбували людей та їхнє житло.

На Масляну (Колодій), або «сирну неділю» улюбленою стравою були вареники з сиром, млинці, налисники, які запікалися або поливалися сметаною.

Зустрічаючи весну, в Україні пекли сорок *бубликів*, *жайворонків*, *голубів*, носили їх вулицею і, роздаючи дітям, співали веснянки.

Великодній *коровай* (давньослов'янська «баба») має обрядове значення: пробудження природи, магічне сприяння плодючості полів, худоби і людей. Великодні короваї задовго до прийняття християнства споживали разом із обрядовими яйцями — крашанками, які є символом життя. Аж до XVII ст. християнська церква боролася проти використання крашанки і писанки у Великодніх обрядах: «пирogi і яйця надгробні... всюди ліквідуйте... бо гнівається Хреститель на вашу землю...»¹⁰

Свято Спаса знаменувало досягання плодів. До освячення не можна було споживати плодів фруктових дерев. На Спаса їдять яблука, вмочаючи їх у мед¹¹.

В Україні існувало чимало так званих харчових заборон. Найчастіше це були *пости* — християнські заборони їсти м'ясо і м'ясо-молочні продукти. Чергування постів і м'ясниць було зумовлене головним чином християнським календарем. У піст їли борщ із грибами, рибою або просто з олією, картоплю, круп'яні куліші, киселі з сушених фруктів, а також галушки, пиріжки з квасолею, горохом, картоплею, капустою або вареники з такою ж начинкою. В язичницькій релігії наших Пращурів харчових заборон, як і виснажливих постів, не було. Великі пости християнство перейняло в давніх юдеїв: «В часи суспільних лих у юдеїв був звичай і вважалося релігійним обов'язком накладати на себе піст, тобто утримуватися від їжі, молитися і приносити жертви (Суд. 20:26)... При цьому вони за звичаєм надягали на себе мішковини, знімали взуття, посипали попелом голову, ходили з немитими руками й непомазаною головою; синагоги під час постів переповнювалися криком і зойком каяття і покути (Вих. 22:12; Івана 2:15, 17)... Юдеї, готуючись відзначити національне свято Песах (Пасху), накладали на себе сорокаденний піст»¹².

Звичайно, їжа українців розрізнялася залежно від крайових (регіональних) особливостей, проте спільне для всіх було значення обіду як об'єднуючого чинника. Це традиційна форма спілкування всієї родини, а дуже часто і сусідів та громади (толока, поминальні дні). Об'єднання людей через їжу — дуже давній закон наших Предків. Народна їжа має велику стійкість традицій, досить часто навіть більшу, ніж інші види матеріальної культури. Тому слід збирати і поширювати рецепти давніх страв і звичаїв, пов'язаних із харчуванням наших Пращурів, адже в них простежуються особливості, зумовлені природними умовами, господарською діяльністю, особливостями сімейного побуту українців.

Вживання їжі було своєрідним ритуалом. У великих родинах, коли за столом збиралася вся сім'я, обід починався із молитви, якою освячувалася їжа. Такі молитви збереглися з давніх-давен. У Велесовій Книзі є молитва при чаші:

Будьмо при чаші і пиймо цю суру,
бо вона прийшла від Богів!
Се бо силою укріпить
і мудрістю огорне¹³.

У Рідній Вірі українців існують молитви до їжі і подяка за їжу:

Дажбоже наш!
Ти даєш нам їжу в добрий час.
На щастя, на здоров'я, на життя
Дай нам їжу і пиття!

Слава Дажбогу
За їжу щоденну!
Для кріпості тіла поживну,
Для Духа натхненну.
Бо не ївши — легше,
А поївши — краще¹⁴.

У кожній родині існувала своя формула звернення до Богів і подяка їм за їжу.

ОДЯГ, ТКАЦТВО, ВИШИВКА

Значна роль у матеріальній культурі українців належить одягу та ремеслам, пов'язаним із його виготовленням: ткацтву, вишивці, гапту-

ванню, оскільки вони досить часто є мистецькими витворами. *Ткацтво* було відоме на нашій землі за багато століть до нашого часу: в археологічних джерелах відомі відбитки тканин на глиняному посуді, а також залишки ткацьких станків; у музеях України демонструються зразки тканин із курганів скіфської знаті. Вироблялися тканини з вовни, а також льону та конопель. Розкопки Аккерманського могильника виявили рештки одягу з дуже тонкого і добре обробленого хутра, а також залишки полотняної тканини (Донецька обл.). У Київському історичному музеї є фрагмент тканини з вишитим язичницьким орнаментом, який не тільки прикрашав виріз сорочки, але й був оберегом від злих сил. В орнаментах — символічні язичницькі зображення: Дерево Життя, косі хрести, які були відомі ще до прийняття християнства, а також різної форми розетки. Пізніше люди забули їхнє значення як оберегів, і вони перетворилися у звичайні орнаментальні мотиви.

Про те, що вишивка була відома з незапам'ятних часів, свідчать навіть кам'яні «скіфські баби», на яких добре видно схематичні зображення вишивки на уставках, подолі, манжетах рукавів. Дослідники скіфської пекторалі виділяють декілька типів крою чоловічого одягу. Жіночий одяг скіфських часів був схожим на довгі українські сорочки, зібрані на шії і на рукавах у складки, зверху носили одяг, схожий на свитку, підперезаний поясом або фартухом. Головний убір у вигляді шапки щедро прикрашався золотими пластинками або намистинками, іноді з боків чіплялися підвіски, а від шапки на спину і плечі спадало тонке покривало, також прикрашене золотом або бісером. На шию одягали гривни, ланцюжки, намисто з кольорового скла або золотих трубочок¹⁵.

У Черкаській області знайдено скарб, в якому серед інших речей є срібні бляшки у вигляді чоловічків із підстриженим у скобку волоссям, довгими вусами, одягнених у сорочки з виразною вишивкою на грудях, підперезаних поясом. На чоловіках штани прямого крою, а черевики мають гостроносу форму. Дослідники вважають, що такий вигляд мали давні слов'яни. Подібний одяг мають люди, зображені на рельєфах Траянової колони (Болгарія, II ст. н. ч.) і на фресках Софії Київської.

Із XIII ст., коли давньоруські землі зазнали значного спустошення від монголо-татар, досить довго ще зберігаються спільні риси в одязі східних слов'ян, хоча поступово місцеві феодали, спілкуючись із завойовниками, щоб зберегти своє право пригноблювати народ, охоче запозичували у тих форми одягу, аби нічим не відрізнитися від них. Так увійшла в побут населення Московії татарська косоворотка, яка не була характерною для слов'ян, або жіночі головні убори Тульської та Рязанської губерній. Так само в жодного зі слов'янських народів не було широких сарафанів, які своєю формою, кроєм і оздобленням нагадують одяг народів Сходу.

Звичайно, одяг різних верств населення відрізнявся за формою, кроєм і якістю тканини. Князі і бояри носили *плащ-корзно*, підбитий хутром, гаптований складним орнаментом, що скріплювався дорогою застібкою на одному плечі. Верхнім одягом простого люду була *свита*, яка бере свій початок від скіфських часів. Два типи *чоловічих штанів* залишалися незмінними впродовж століть: влітку — полотняні, вільного крою, з поясом і гудзиком, узимку — сукняні шаровари, що складаються в чоботи. Для Буковини і Закарпаття типовішими були вузькі сукняні та полотняні штани, а широкі побутували на Лівобережжі, Поділлі, Катеринославщині. Широкі козацькі шаровари були витіснені сучасними брюками аж на початку XX ст.

Крій українських *сорочок* особливо раціональний у використанні полотна: геометричні деталі прямокутної форми на плечах і навколо шії, а також на рукавах стягувалися в складки, збори. Причому ніколи не приховувалися деталі крою, навпаки, його лінії були засобом художньої виразності виробу, тому їх часто прикрашали вишивкою на місцях швів. Існували спеціальні способи з'єднувальних швів. Крій сорочок досить часто зумовлювався можливостями домотканого полотна, яке було нешироким. Сорочки з вишитими уставками були відомі слов'янам ще з давніх-давен. Плечові уставки найбільш характерні для України. Сорочки з кокетками з'явилися пізніше як данина моді міста.

У XVI—XVII ст. одяг феодальної верхівки все більше включає в себе елементи іноземних мод. Оскільки одяг української шляхти був дуже дорогим і мистецьки оздобленим, він вважався однією із складових частин майна, тому часто записувався у різні документи, акти. Ось, для прикладу, опис приданого Анастасії, дружини Дублянського (1747): це перли на восьми шнурках вартістю 27 червінців або 486 золотих, щирозлотний ланцюг — 30 червінців або 540 злотих, штука золота з рубінами, дві пари щирозлотних ковтків та інші ювелірні прикраси. З одягу тут було записано декілька спідниць з венеціанського атласу та інших коштовних тканин, кілька шуб, підбитих хутром песців, куніць, попелиць і кролів. Одяг міщан та простого люду досить довго зберігав традиційні форми, які дещо відрізнялися залежно від крайових особливостей та звичаїв. Так, жіночий поясний одяг мав багато локальних різновидів¹⁶.

Найстарішими формами поясного одягу українських жінок були запаски, обгортки, плахти. Цікаво, що українська обгортка характерна також для румунського та молдавського народів (катринця). Слід зазначити, що спосіб одягання обгортки був різним для жінок і дівчат: молоді обгорталися зліва направо, а дівчата справа наліво. Плахта була переважно святковим одягом. Кольори вказували на вік жінки: дівчата та молоді жінки носили яскраві червоні плахти, літні жінки — стримані

сині кольори. Плахти відомі також у Білорусі й рідше — в Росії, у тих районах, що межують з Україною.

Невід'ємною деталлю жіночого одягу був фартух (*хвартух, попередниця*). Його носили поверх спідниці, плахти, запаски.

Фартухи були полотняні, вовняні, щедро прикрашені вишивкою або тканим узором.

Народний одяг Закарпаття та Буковини зберіг чи не найбільше різноманітних форм і архаїчних рис культури українського народу. Разом із тим він має багато спільних рис з одягом наших західних сусідів: болгар, сербів, хорватів¹.

В українському національному одязі відображено його магічну сутність, адже він є укриттям людини від впливів зовнішнього середовища: не тільки холоду, вологи, вітру, а й від злих духів і зурочення. Одяг — своєрідна ізоляція. Наприклад, в народі й нині існує повір'я, що фартух захищає живіт жінки, особливо його рекомендували носити вагітним жінкам, щоб запобігти зуроченню майбутньої дитини.

Таку ж роль оберега відігравала вишивка. Недарма вважається, що вишивка — класичний вид українського народного мистецтва¹⁸. Вишивка на грудях захищає душу людини від руйнування, занепаду, а отже, умирання. Це давня українська традиція протистояти злу красою. Ось що спонукало довгими зимовими вечорами вишивати, гаптувати одяг собі і дорогим своїм рідним, коханим, вкладаючи у вишиті узори найщиріші, найпотаємніші мрії і почуття. Так, магічне значення речей перетворювалося на естетичне. На превеликий жаль, втрачено багато старовинних орнаментів, які віками передавалися з роду в рід як магічні захисні обереги. Кружки, зубці, ромби, зигзаги давніх орнаментів нині сприймаються нами як абстрактні лінії. Проте наші Предки не тільки зображали їх, але й «читали»: це була складна абстрактно-знакова система, яка давала змогу пізнавати навколишній світ і навколишню дійсність. Ці знаки символізували зображення землі і води, людей і тварин, птахів і рослин. Так, ромбічні узори землеробських племен Трипільської культури були символом родючості. Такими орнаментами прикрашали фігурки Богинь, жертвні посудини. Ромб із крапкою посередині — символ засіяного поля. Ромб із відростками або закрутками на зовнішніх кутах символізував проростання зерна. Круг, розетка — зображення сонця. Дерево з численними гілками, квітами — Дерево Життя, продовження роду. Чоловічки, які ніби взяли за руки, — обереги, що подекуди і тепер прикрашають українські хати у селах. Зображення листків — пам'ять про те, що Пращури наші втиралися дубовим листям, — поширене на українських рушниках. Можливо, такі рушники були обрядовими на святі Перуна. Взагалі рушник є одним із найдавніших ритуальних атрибутів, символом, який поєднує людину з її Предками, не дає забути свого

роду. Рушники вішали в лісі на деревах, у хашах, їм вклонялися, до них молилися. Ці речі були священними, ніхто не смів їх зневажити.

Ідея родючості полів, плодючості тварин, продовження людського роду навіть закарбувалася в орнаментах і передавалася від покоління до покоління. То ж чи маємо ми право забувати заповіт наших далеких і близьких Предків, переданий нам у такій своєрідній мистецькій формі? А що ми передамо своїм дітям? Може так статися, що передавати буде нічого.

То хай ніколи не переривається та золота нитка життя, якою вишивали наші бабусі свою і нашу долю на рушниках! Збережімо ті надбані української культури, які ще можна зберегти!

¹ Славянские древности. — М., 1999. — Т. 2. — С. 117.

² Данилюк А. Українська хата. — К., 1991.

³ Пономарьов А. Українська етнографія. — К., 1994.

⁴ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 120.

⁵ Лозко Г. Велесова Книга. Волховник. — К., 2002. — С. 127.

⁶ Етимологічний словник української мови. — К., 1986. — Т. 2. — С. 518.

⁷ Славянские древности. — Т. 2. — С. 536.

⁸ Давня історія України: В 3-х т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 330, 333.

⁹ Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989.

¹⁰ Вишенський І. Вибрані твори. — К., 1972. — С. 52.

¹¹ Лозко Г. Спасівка // Сварог. — 1997. — Вип. 5.

¹² Богород А. Піст для оглашених // Сварог. — 1996. — Вип. 4.

¹³ Лозко Г. Волховник. Правослов. — К.: Сварог, 2001. — С. 64. — Дошка 33.

¹⁴ Там же. — С. 63.

¹⁵ History of Ukrainian costume. — Melbourne, Australia, 1986.

¹⁶ Николаева Т. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К., 1988.

¹⁷ Стамеров К. Нариси з історії костюмів. — К., 1978. — С. 159—179.

¹⁸ Захарчук-Чугай Р. Українська народна вишивка. Західні області УРСР. — К., 1988.

Галина Сергіївна ЛОЗКО

Етнолог-релігієзнавець, кандидат філософських наук, Голова і духовний провідник Об'єднання Рідновірів України, член Національної Спілки письменників України.

Рядом з с.мт. Єланець на Миколаївщині. З 1963 Галина Лозко живе в Києві. Закінчила Київську середню школу № 140 та Київський Державний університет ім. Тараса Шевченка. Авторка понад 100 українознавчих публікацій та 10 книжок, серед яких найвідомішими є «Українське язичництво» (1994), «Українське народознавство» (1995, 2004), «Правослов» (1995, 1997), «Рідна Віра Українська» (Вроцлав 1997, польською мовою), «Іменослов. Імена слов'янські...» (1998), «Волховник. Молитви до Рідних Богів» (2001), «Етнологія України» (2001), переклад і дослідження «Велесової Книги» (2002, 2004), «Коло Свароже» (2004). Учасниця кількох колективних академічних та науково-популярних книжок: «Релігієзнавчий словник», «Історія релігій в Україні» (в 10-ти томах), «Мала енциклопедія етнодержавознавства», «Берегиня України», «Світова та вітчизняна етнодержавницька думка», «Абетка етнополітолога» та ін. Хранителька та дослідниця архівів українського Волхва професора Володимира Шаяна і видавця праць Ю. Миролюбова, М. Скрипника.

З 1995 р. — засновниця і головний редактор релігієзнавчого часопису «Сварог». З 2002 р. — засновниця та Ректор Української Духовної Академії Рідновірів.

Адреса для листів:

Україна, 03061, м. Київ-61, до запитання
Лозко Г.С.

[www: lozko.front.ru](http://www.lozko.front.ru)

e-mail: rod@svitonline.com